

Czesław
Bartula

Podstawowe
WIADOMOŚCI
Z GRAMATYKI
STARO-CERKIEWNO-
-SŁOWIAŃSKIEJ
na tle porównawczym

Biblioteka WLSiFW

1059005018

WYDAWNICTWO NAUKOWE PWN
WARSZAWA 2004

Podstawowe
WIADOMOŚCI
Z GRAMATYKI
STARO-CERKIEWNO-
-SŁOWIAŃSKIEJ
na tle porównawczym

Projekt okładki i stron tytułowych

Joanna Sobieraj

Zdjęcie na okładce

Anna Gogolewska

Redaktor

Janina Zondek

Y. 9482

UNIwersYTET WARSZAWSKI
Wydział Lingwistyki Stosowanej
i Filologii Wschodniosłowiańskich
BIBLIOTEKA
02-678 Warszawa, ul. Szurmowa 4

Copyright © by
Wydawnictwo Naukowe PWN SA
Warszawa 2002

ISBN 83-01-14280-4

Wydawnictwo Naukowe PWN SA
00-251 Warszawa, ul. Miodowa 10
tel.: (0 22) 695 43 21
faks: (0 22) 695 40-31
e-mail: pwn@pwn.com.pl
www.pwn.pl

PRZEDMOWA

Podręcznik niniejszy zawiera podstawowe wiadomości z gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego (= scs.) na tle porównawczym oraz ćwiczenia w formie piętnastu jednostek konwersatoryjnych (wykładowo-ćwiczeniowych), ułożonych systematycznie i dostosowanych do aktualnych programów studiów na filologii polskiej, rosyjskiej i słowiańskiej — w uniwersytetach i wyższych szkołach pedagogicznych.

Proponowany podręcznik ma na celu dać niezbędne podstawy do studiów w zakresie gramatyki historycznej języka polskiego, rosyjskiego i innych języków słowiańskich, jak też w zakresie gramatyki porównawczej słowiańskiej. Układ i kolejność konwersatoriów, jak również dobór tekstów są uzależnione od stopnia trudności przerabianego materiału i frekwencji danych części mowy oraz ich form. Opanowanie i utrwalenie wiadomości mają ułatwić odpowiednie tabele, pytania i słownik.

Z podręcznika mogą korzystać studenci (poloniści, rusycyści i sławiści) zarówno w toku zajęć konwersatoryjnych pod kierunkiem nauczyciela akademickiego, jak i w ramach pracy indywidualnej czy samokształceniowej. Słuchacze studiów zaocznych na polonistyce i rusycystyce, uczestniczący w okresowych zajęciach i korzystający z konsultacji, mogą odpowiednio zmniejszony program przerobić sami.

Prowadzący zajęcia nauczyciel względnie uczący się samodzielnie student może ograniczać lub poszerzać zawarty w podręczniku materiał porównawczy z języków słowiańskich, przede wszystkim z języka polskiego i rosyjskiego, a ponadto częściowo z niektórych innych języków indoeuropejskich, w zależności od typu filologii, dla której przedmiot gramatyki języka scs. jest przeznaczony. I tak, na polonistyce większy nacisk trzeba położyć na konfrontację języka scs. z językiem polskim, na rusycystyce — z językiem rosyjskim, a na sławistyce — dodatkowo jeszcze z wybranym językiem słowiańskim, np. czeskim, bułgarskim, serbochorwackim itd., tym bardziej że program studiów sławistycznych przewiduje dwukrotnie większą liczbę godzin gramatyki scs. niż na pozostałych kierunkach.

W związku z powyższym proponowany przez autora schemat zajęć w drugiej części podręcznika może w praktyce ulegać modyfikacji pod względem kolejności wykładów i ćwiczeń, ilości czasu potrzebnego na wybrane zagadnienia, doboru tekstów itp. Spory zasób wiadomości uzupełniających, w tym też nadobowiązkowych, dotyczących np. misji wielkomorawskiej, szerszego tła porównawczego, genezy, rekonstrukcji itp., zainteresowany czytelnik znajdzie w części pierwszej i trzeciej podręcznika. Dodatkowy wybór tekstów scs. w części czwartej umożliwia głębsze poznanie piśmiennictwa scs., różnych jego stylów i samej struktury najstarszego literackiego języka Słowian. Słownik stanowiący część piątą obejmuje wyrazy występujące we wszystkich tekstach zamieszczonych w podręczniku. Szczegółowsze

uwagi odnoszące się do sposobu przeprowadzenia zajęć podane są we wstępie do części konwersatoryjnej.

Należy żywić nadzieję, że niniejszy podręcznik ułatwi w znacznym stopniu młodzieży studiującej systemem stacjonarnym i licznym rzeszom nauczycieli studiujących zaocznie na wymienionych wyżej kierunkach zdobywanie i utrwalanie potrzebnej wiedzy w zakresie gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym.

Dziękuję serdecznie recenzentom pracy doc. dr hab. Ewie Siatkowskiej i prof. drowi hab. Leszkowi Moszyńskiemu za cenne uwagi, które pomogły mi wprowadzić szereg poprawek i uzupełnień do podręcznika.

Czesław Bartuła

PRZEDMOWA DO WYDANIA II

Pierwsze, wyczerpane już, wydanie *Podstawowych wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej na tle porównawczym* z r. 1981 zostało przyjęte dobrze i przychylnie zarówno przez nauczycieli akademickich, jak też przez studentów filologii polskiej, rosyjskiej i słowiańskiej.

Obecne, drugie, wydanie podręcznika jest zasadniczo nie zmienione. Przeprowadzone zostały w nim tylko konieczne poprawki zauważonych błędów literowych i wyrazowych, na które także wskazała p. Barbara Galas w swojej recenzji zamieszczonej w I. zeszytce „Poradnika Językowego” z r. 1983, s. 71—75.

Ze względów technicznych nie można było uwzględnić wszystkich postulatów i wprowadzić szeregu poprawek tekstowych, między innymi uzupełnień danych bibliograficznych. Warto tu jednak wskazać przynajmniej na dwie następujące nowsze pozycje dotyczące gramatyki scs. i problematyki cyrylometodiańskiej: 1) R. Aitzetmüller, *Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft*, U. W. Weiher, Freiburg i. Br. 1978; 2) L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, PWN, Warszawa 1984.

Dziękuję serdecznie tym wszystkim, zwłaszcza p. Barbarze Galas, którzy wypowiedzieli swoje uwagi o podręczniku; pomogło mi to w przeprowadzeniu w nim niezbędnych poprawek.

Czesław Bartuła

PRZEDMOWA DO WYDANIA III

W wydaniu tym zostały wprowadzone tylko niezbędne, niezbyt liczne poprawki i uzupełnienia.

Składam serdeczne podziękowanie Pani Redaktor Janinie Zondek za pieczę nad poszczególnymi wydaniem podręcznika.

Czesław Bartuła

CZĘŚĆ PIERWSZA

WIADOMOŚCI OGÓLNE O JĘZYKU STARO-CERKIEWNO-SŁOWIAŃSKIM

§ 1. Z dziejów języka scs., działalność Konstantyna-Cyryla i Metodego

W celu lepszego zrozumienia zagadnień związanych z tzw. językiem scs., czyli najstarszym językiem literackim Słowian, należy przynajmniej w zwięzłym skrócie ukazać tło historyczne oraz warunki społeczno-polityczne misji wielkomorawskiej w IX w., której głównymi przedstawicielami byli bracia Konstantyn-Cyryl i Metody.

Obaj bracia, Grecy, pochodzili z miasta Solunia, czyli z greckich Salonik, drugiego po stolicy — Konstantynopolu (Carogrodzie, Bizancjum) bardzo ważnego ośrodka życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego w państwie bizantyńskim. Ojciec braci, Leon, piastował wysoki urząd oficera cesarskiego, tzw. drongariosa, i był człowiekiem zamożnym. Istnieją domysły, że ich matka, Maria, była Słowianką. Sam Soluń był zamieszkały przede wszystkim przez Greków, ale okolice najbliższe zajmowali Słowianie, którzy już od VI w. n.e. przybywali stopniowo na Balkan. Bracia stykając się od najmłodszych lat ze Słowianami, poznali bardzo dobrze ich język i tym językiem zapewne mówili.

Konstantyn-Cyryl i Metody otrzymali staranne wychowanie w domu rodzicielskim, w którym było siedmioro dzieci. Przeszli oni przez wszystkie możliwe naówczas stopnie wykształcenia podstawowego, średniego i wyższego. Uczyli się najpierw w rodzinnym mieście, a następnie studiowali w stolicy cesarstwa. Starszy brat, Metody, przez pewien czas pełnił urząd naczelnika, tzw. archonta, w jednym z okręgów słowiańskich. Niedługo potem wstąpił do klasztoru na górze Olimp w Bitynii (Azja Mniejsza) i w tym centrum życia zakonnego oraz naukowego oddawał się studiom nad księgami. Młodszy, Konstantyn, pilnie studiował teologię, filozofię i pisma Ojców Kościoła. Po przyjęciu święceń kapłańskich przez pewien czas był bibliotekarzem przy katedrze św. Zofii w Konstantynopolu, a następnie na krótko osiadł w pewnym klasztorze nad Bosforem. Powróciwszy stamtąd do stolicy poświęcił kilka lat działalności nauczycielskiej w akademii cesarskiej, gdzie wykładał filozofię. Odtąd już przyłgnął do niego przydomek „Filozof”.

Zanim doszło do misji wielkomorawskiej, obaj bracia odbyli szereg wypraw i podróży misyjnych, a nadto uczestniczyli w poselstwach wysyłanych do różnych ludów przez cesarza bizantyńskiego. Tu warto wspomnieć, że w czasie jednej z takich wypraw, mianowicie do Chazarów, zatrzymali się w greckim mieście Chersonie i tam nad morzem dokonali odkrycia rzekomych szczątków św. Klemensa, jednego

z pierwszych papieży i męczennika. Miało to duże znaczenie dla późniejszej misji słowiańskiej.

Z kolei przypomnijmy sytuację w państwie wielkomorawskim 2. połowy IX w. Ze źródeł historycznych i wykopalisk archeologicznych wiemy, że na Morawach jeszcze przed przybyciem Konstantyna i Metodego było zaszczerpione chrześcijaństwo. Działo tam głównie duchowieństwo niemieckie (bawarskie), częściowo włoskie i greckie. Po roku 860 panujący wówczas książę morawski, Rościśław, chcąc się uniezależnić pod względem kościelnym, a w pewnym stopniu i politycznym, od cesarstwa niemieckiego, podjął dość śmiałą próbę nawiązania bliższych stosunków z cesarstwem bizantyńskim i w tym celu wysłał do cesarza Michała III poselstwo. Trzeba tu dodać, że między oboma państwami istniały już od pewnego czasu dość ożywione kontakty handlowe i kulturalne.

Poselstwo morawskie przybyło do Konstantynopola prawdopodobnie w ciągu 862 roku. Warto w związku z tym przytoczyć fragmenty z *Żywotów Konstantyna i Metodego*, stanowiących nie tylko legendy, ale także cenne źródło historyczne¹. W *Żywocie Konstantyna* w rozdz. XIV czytamy: „Rościśław bowiem, książę morawski, przez Boga natchniony, odbył naradę ze swoimi książętami i Morawianami i posłał poselstwo do cesarza Michała z oznajmieniem: Dla ludzi naszych, którzy wyrzekli się pogaństwa i trzymają się zakonu chrześcijańskiego, nie mamy nauczyciela takiego, który by w naszym własnym języku prawdziwą wiarę chrześcijańską wykladał, aby się i inne kraje, widząc to, do nas upodabniały. Poślij nam więc, władco, biskupa i nauczyciela takiego, od was bowiem zawsze się na wszystkie kraje dobre prawa rozchodzą”. Tę relację uzupełnia autor *Żywota Metodego* w rozdz. V następująco: „... przyszedli do nas rozliczni nauczyciele z Włoch, Grecji i Niemiec, którzy nas uczyć rozmiać. A my, Słowianie, ludzie prości, nie mamy nikogo, kto by nas ku prawdzie skierował i zrozumiałe pouczył. Poślij nam więc, dobry władco, męża takiego, który nam wszelką prawdę wyjaśni”.

Z przytoczonych wyżej słów wynika wyraźnie, że Rościśławowi chodziło o nauczycieli, którzy by mogli prawdy wiary wyjaśniać po słowiańsku, pouczać lud ochrzczony i głosić do niego kazania w zrozumiałym języku. Odpowiadając na tę prośbę cesarz Michał III, po odbyciu specjalnej narady, powierzył wielkie zadanie misyjne na Morawach doświadczonym braciom soluńskim, tj. Konstantynowi i Metodemu. Nie bez wpływu na taki wybór pozostawał fakt, że obaj bracia znali doskonale język słowiański i mieli poprzednio kontakty z ludnością słowiańską — macedońsko-bułgarską. Być może, przygotowywali się nawet do prowadzenia odpowiednich misji w najbliższych krajach słowiańskich jeszcze przed wyruszeniem na Morawy. W *Żywocie Metodego* w rozdz. V autor podaje następującą wypowiedź cesarza: „Wtedy cesarz Michał powiedział do Konstantyna-Filozofa: Czy słyszysz, Filozofie, te słowa? Nikt inny tego nie może dokonać prócz ciebie. Oto weź dary liczne i zabrawszy z sobą brata twojego igumena [tj. przełożonego klasztoru — dopisek mój Cz. B.] Metodego, idź tam. Wy obaj bowiem jesteście solunianami, a solunianie wszyscy biegle po słowiańsku mówią”.

¹ Por. T. Lehr-Splawiński, *Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne)*. Przekład polski, ze wstępem i objaśnieniami oraz z dodatkiem zrekonstruowanych tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich, Poznań 1959. Z podanego opracowania pochodzą odnośne cytaty w niniejszej części podręcznika.

Ogromne zadanie, jakiego podjęli się Konstantyn i Metody, wymagało jednak dłuższych i starannych przygotowań. Jeszcze przed wyruszeniem na Morawy należało rozwiązać problem pisma słowiańskiego i przetłumaczyć na język słowiański przynajmniej najpotrzebniejsze księgi *Pisma Świętego* i teksty liturgiczne potrzebne do spełniania niektórych obrzędów kościelnych. Pracował nad tym intensywnie zwłaszcza Konstantyn, który ułożył odpowiedni alfabet dostosowany do języka Słowian soluńskich i na ten język dokonał pierwszego przekładu wybranych fragmentów ewangelii z języka greckiego. Trzeba tu podkreślić, że język, jakim posługiwali się Konstantyn i Metody, niewiele się wówczas różnił od języka Słowian morawskich. O epokowym wprost wydarzeniu powstania pisma słowiańskiego i o najważniejszych zabytkach scs. będziemy jeszcze osobno mówić niżej (zob. § 2). Tu w dalszym ciągu prześledzimy losy misji wielkomorawskiej, a zarazem ogólny rozwój języka scs.

Konstantyn i Metody wraz z grupą pomocników przybyli na Morawy najprawdopodobniej w połowie 863 roku. Warto przypomnieć, że w r. 1963 obchodzono bardzo uroczyste w krajach słowiańskich, a także w wielu ośrodkach slawistycznych na całym świecie 1100-letnią rocznicę tego wiekopomnego wydarzenia. Odtąd co pewien czas przypomina się dalsze daty związane z działalnością braci soluńskich.

Bracia początkowo pracowali przede wszystkim nad kształceniem i przygotowaniem misjonarzy morawskich, a nadto nad dalszymi przekładami *Pisma Świętego* i tekstami liturgicznymi. W swoich planach mieli na uwadze także stopniowe wprowadzanie języka słowiańskiego do obrzędów kościelnych. Była to praca żmudna i nietatwa, ponieważ od początku swojej działalności Konstantyn i Metody napotykali opór i przeszkody ze strony zwolenników obrządku łacińskiego. Duchowieństwo obce, zwłaszcza niemieckie, w dalszym ciągu działało na Morawach i nie myślało rezygnować ze swoich przywilejów i zwierzchnictwa kościelnego.

Po przeszło trzyletniej pracy na Morawach bracia soluńscy udali się w podróż do Rzymu przez Panonię i Wenecję. W Stolicy Apostolskiej spodziewali się uzyskać pomoc i poparcie dla swojej misji. Podczas kilkumiesięcznego pobytu w księstwie panońskim nad Jeziorem Błotnym (obecnie tereny Niziny Węgierskiej nad Balatonem), gdzie panował słowiański książę Kocel, bracia wykształcili spory zastęp uczniów i zaszczerpili obrządek słowiański. Miało to duże znaczenie dla późniejszej działalności Metodego na terenie Panonii. Na pewien czas bracia zatrzymali się także w Wenecji. Tu podczas zbranego wówczas synodu przeprowadzili szereg dysput z duchowieństwem łacińskim, broniąc umiejętnie i przekonywająco praw języka słowiańskiego do liturgii. Autor wspomnianych *Żywotów* przytacza ważne argumenty Konstantyna, który zwolenników trzech tylko języków liturgicznych, tj. łacińskiego, greckiego i hebrajskiego, nazwał zwolennikami „herezji trójjęzycznej”.

Pobyt braci soluńskich w Rzymie przypada na przełom lat 868 i 869. Tu w Stolicy Apostolskiej spotkali się oni z papieżem Hadrianem II, który uroczyste przejął od nich przywiezione relikwie św. Klemensa, o znalezieniu których na Krymie wspominaliśmy poprzednio. Przekazanie tych szczątków papieżowi niewątpliwie ułatwiło braciom soluńskim osiągnięcie głównego celu swojej podróży. Podczas rozmów z braćmi papież przekonał się o ich prawowierności oraz o słuszności wysuwanych przez nich argumentów w obronie języka słowiańskiego i ksiąg liturgicznych w tym języku napisanych. Językowi słowiańskiemu przyznane zostały wtedy oficjalnie

prawa języka liturgicznego na równi z językiem łacińskim i greckim. Równocześnie spora grupa uczniów przybyłych wraz z braćmi została poświęcona na księży przez biskupów rzymskich. *Zywoty Konstantyna i Metodego* mówią nam o tym, jak w kilku kościołach Rzymu odprawiane były nabożeństwa po słowiańsku.

W czasie przedłużającego się pobytu w Rzymie Konstantyn poważnie zachorował. Przewidując bliską śmierć, wstąpił do jednego z klasztorów i przybrał imię zakonne Cyryla, pod którym to imieniem ogólnie lepiej jest znany. Konstantyn-Cyryl zmarł 14 lutego 869 roku, w wieku 42 lat. Zwołki jego zostały uroczysto pochowane w kościele rzymskim św. Klemensa.

Po śmierci Konstantyna-Cyryla Metody opuścił Rzym i już jako arcybiskup działał najpierw w Panonii, a następnie w księstwie wielkomorawskim. Pamiętał on stale słowa brata, który go prosił przed śmiercią, aby nie przerywał rozpoczętego wspólnie dzieła. Metody w pracy swej ciągle walczył o prawa języka słowiańskiego i dążył do uniezależnienia podległych mu prawnie terenów od niemieckiej hierarchii kościelnej. Duchowieństwo niemieckie jednak niechętnie ustępowało i wszelkimi sposobami, mniej lub bardziej niegodziwymi, przeszkadzało w pracy misyjnej duchowieństwu słowiańskiemu. Słane były również do Rzymu różnego rodzaju oskarżenia i oszczerstwa przeciwko Metodemu.

Szczególnie niekorzystna dla Metodego sytuacja nastąpiła po usunięciu od władzy księcia Roścysława w drodze zamachu stanu przez jego bratanka, księcia Świętopelka, popieranego przez Niemców. W niedługim czasie Metody został nawet podstępnie uwięziony, kiedy przebywał na synodzie w Ratzbonie, wezwany tam przez biskupów bawarskich. Na zesłaniu w Szwabii przeżył prawie półtrzecia roku, doznając wielu krzywd moralnych i fizycznych. Dopiero na osobistą interwencję legata papieskiego u króla Ludwika Metodego został wypuszczony na wolność. Równocześnie jednak sprawa liturgii słowiańskiej została poważnie zagrożona, gdyż legat papieski wydał zakaz odprawiania nabożeństw po słowiańsku. Metody mimo to nie zaprzestał swojej działalności. Wywołało to dalsze sprzeciwy hierarchii niemieckiej i oskarżenia przeciwników Metodego o nieprawowierność, szerzenie fałszywych doktryn i odprawianie nabożeństw oraz mszy w języku „barbarzyńskim”.

Na skutek różnych zarzutów i oskarżeń Metody został wezwany do Rzymu przez papieża Jana VIII. Ponownie przekonał on Stolicę Apostolską o słuszności swojego postępowania i prawowierności wobec Kościoła. Co więcej, wyjednał nowe zezwolenie na uprawianie liturgii słowiańskiej, chociaż z pewnym ograniczeniem. Papież bowiem w swojej bulli skierowanej do księcia Świętopelka polecił, aby najpierw odczytywano ewangelie w języku łacińskim, a dopiero potem w słowiańskim. Również na każdorazowe żądanie księcia lub innych wysokich urzędników miały być odprawiane nabożeństwa po łacinie. W bulli jest ponadto mowa o utworzeniu w metropolii wielkomorawskiej dwu biskupstw. Siedzibą jednego z nich stała się Nitra w Słowacji, gdzie podległym Metodemu miał być biskup niemiecki Wiching. Przypuszcza się, że w Nitrze przez pewien czas była także główna siedziba Metodego. Wiching niechętnie podporządkowywał się swojemu metropolicie, raczej organizował opozycję przeciwko niemu. Nie pomagały nawet napomnienia papieża. Kolejne wydarzenia historyczne dowodzą, że prowadzona przez Metodego misja przebiegała

wśród ciągłych trudności i przeciwności, w ciągłej walce ze zwolennikami obrządku łacińskiego.

Przypuszczać należy, że liturgia słowiańska docierała także do sąsiednich Czech. Późniejsze od *Zywotów Cyryla i Metodego* źródła mówią nam o przyjęciu chrztu przez księcia czeskiego Borzywoja z rąk arcybiskupa Metodego podczas pobytu na dworze morawskim u księcia Świętopelka. W *Zywocie Metodego* w rozdz. XI jest natomiast ciekawa wzmianka o wysłaniu przez arcybiskupa morawskiego poselstwa do księcia Wiślan w Małopolsce. Książę ten według relacji biografów był napominany, aby nie urągał chrześcijanom i szkód im nie wyrządzał. Poselstwo zachęcało go, aby się ochrzcił dobrowolnie na własnej ziemi, zanim będzie zmuszony do tego na ziemi obcej, w niewoli. W związku z tą relacją przypuszcza się, że liturgia słowiańska dotarła do ziem polskich, co łączy się także z faktem istnienia pewnych obiektów sakralnych, zwłaszcza na Wawelu (rotunda św. Adaukta i Feliksa) i w Wiślicy (wykopiska archeologiczne). Jak dotąd, brak jest jednak realnych śladów języka scs. na ziemiach polskich. Być może, iż dalsze badania naukowe lepiej naświetlą problem istnienia obrządku słowiańskiego w państwie Wiślan, a następnie już w państwie polskim za pierwszych Piastów.

W ostatnich latach swojego życia Metody intensywnie pracował nad przekładem dalszych części *Biblii*. Biograf podaje, że pomagali mu w tym dwaj szybko piszący mnisi. Arcybiskup wielkomorawski pragnął dokończyć dzieła przekładów słowiańskich przed śmiercią, którą przeczuwał — wyczerpany pracą misyjną i złamany chorobą. Na swojego następcę wyznaczył bliskiego ucznia i współpracownika, Morawianina Gorazda. Metody zmarł 6 kwietnia 885 roku; datę jego urodzenia umieszcza się między 815 a 820 rokiem. Autor *Zywota* podaje, że arcybiskup został pochowany uroczysto w kościele katedralnym (miejsce do dziś dnia bliżej nie ustalone) i że na jego pogrzebie odprawiano nabożeństwa w trzech językach: łacińskim, greckim i słowiańskim.

Po śmierci Metodego upada misja wielkomorawska, a zarazem i obrządek słowiański. Opozycja niemiecka pod przewodnictwem biskupa Wichinga spowodowała, że następca Gorazd nie został powołany na stanowisko arcybiskupa. Panujący wówczas na Morawach książę Świętopelk pozostawał pod wpływem niemieckim i nie stanął odcynglowanie w obronie liturgii słowiańskiej. Ostatecznie została ona zniesiona i zakazana w państwie wielkomorawskim przez kolejnego papieża, Stefana V. Tu i ówdzie przetrwały jeszcze krótki czas niewielkie ogniska cerkiewnosłowiańskie, które nie odegrały już większej roli. Panujący stał się obrządek łaciński.

Dzieło Konstantyna-Cyryla i Metodego nie upadło jednak, lecz dalej się rozwijało. Po zniesieniu obrządku słowiańskiego na Morawach, a w związku z tym uwięzieniu i wypędzeniu współpracowników i uczniów braci soluńskich powstawały nowe ośrodki misyjne. Część mnichów schroniła się w Czechach, gdzie w Szawie powstał ośrodek cerkiewnosłowiański działający do XI w. Większa grupa zbiegów udała się na południe Słowiańszczyzny, gdzie obrządek słowiański rozszerzył się rychło, mianowicie w Macedonii, Bułgarii, Serbii i Chorwacji, a wkrótce przeniesiony został także do Słowian wschodnich, tzn. na Ruś. We wszystkich wymienionych krajach powstały silne i trwałe ogniska nie tylko liturgii słowiańskiej, ale także piśmiennictwa i kultury

słowiańskiej w ogóle. Tak więc po okresie tzw. cyrylometodejskim (klasycznym), który umownie możemy zamknąć w ćwierćwieczu lat 860 - 885, nastąpiły okresy rozwoju różnych odmian języka cerkiewnosłowiańskiego.

W dziejach poszczególnych narodów słowiańskich, przede wszystkim wschodnich i południowych, język scs. odegrał ogromną rolę. Przez szereg wieków był on językiem państwowym i literackim, zanim ukształtowały się nowożytny języki narodowe: rosyjski, ukraiński, białoruski, bułgarski, macedoński i serbochorwacki. Co więcej, język scs. był także językiem urzędowym w Rumunii, a więc w kraju niesłowiańskim, aż do XVII w. Trzeba też dodać, że obrządek słowiański w różnych odmiankach lokalnych przetrwał do dziś w Kościele wschodnim, tzw. prawosławnym, a także w Kościele greckokatolickim (unickim), a nawet w Kościele rzymskokatolickim na terenie Chorwacji. Bliższa charakterystyka języka scs. pocyrylometodejskiego wychodzi już poza ramy niniejszego podręcznika.

§ 2. Pismo i piśmiennictwo scs.

a. Uwagi ogólne o piśmie

Powstanie pierwszego pisma słowiańskiego dostosowanego doskonale do systemu języka Słowian soluńskich było epokowym wydarzeniem. Nic też dziwnego, że wynalazek alfabetu przez Konstantyna-Cyryla przed wyprawą na Morawy przypisują *Żywoty* wprost cudowi bożemu, upiększając odnośną relację odpowiednimi wstawkami o charakterze hagiograficznym i legendarnym, właściwym dla wielu utworów średniowiecznych. I tak, autor *Żywota Konstantyna* w rozdz. XIV pisze w sposób następujący: „Filozof więc odszedłszy wedle dawniejszego zwyczaju oddał się modlitwie wraz ze swoimi pomocnikami. I wkrótce Bóg mu się objawił i wysłuchał prośby sług swoich; i zestawil (Konstantyn) litery i zaczął pisać słowa ewangelii: Na początku było Słowo i Słowo było u Boga i Bogiem było Słowo i tak dalej”. W podobnym duchu mówi o piśmie słowiańskim autor *Żywota Metodego* w rozdz. V: „Wtedy Bóg objawił Filozofowi (myśl) o księgach słowiańskich. I natychmiast zestawivszy litery i teksty, udał się w podróż morawską, wzięwszy z sobą Metodego”. Ten najstarszy systematycznie zestawiony alfabet został później nazwany *g l a g o l i c a*, co pozostaje w związku z rzeczownikiem *glagolъ* ‘słowo, wyraz’ i czasownikiem *glagolati* ‘mówić, powiadać’.

Kiedy rozpatrzemy krytycznie opis stworzenia alfabetu przez Konstantyna-Cyryla, musimy dojść do wniosku, że tak wielkiego dzieła nie można było dokonać pod jednorazowym natchnieniem. Praca nad pismem słowiańskim musiała potrwać dłuższy czas, zanim mogło ono być użyte do pisania pierwszych przekładów *Biblii* z języka greckiego. Autor tzw. *glagolicy* oparł się częściowo na małym alfabecie greckim, czyli na tzw. minuskule, częściowo na alfabetach wschodnich — syryjskim i hebrajskim, a szereg znaków wymyślił sam. Trzeba ważyć, że system głoskowy języków słowiańskich jest bogaty i oddanie go przy pomocy alfabetu greckiego zawierającego 24 litery było bardzo trudne, podobnie jak przy pomocy alfabetu łacińskiego. Konstantyn-Cyryl przyjął zasadę fonetyczną, tzn. dla każdej głoski ustalił,

z małymi wyjątkami, oddzielną pojedynczą literę (zob. § 5). O wartości głoskowej liter, zasadach czytania i transkrypcji będzie osobno mowa dalej (zob. § 6).

W świetle badań naukowych nie może ulegać wątpliwości fakt, że pismo znalezione przez Konstantyna-Cyryla było pierwszym systematycznie ułożonym pismem słowiańskim w ogóle. Prócz danych zawartych w *Żywotach* ważna jest w tym względzie relacja bułgarskiego mnicha Chrabra żyjącego na przełomie IX i X w. W swojej apologii, czyli obronie pisma słowiańskiego, Chrabr pisze, że: „poprzednio Słowianie nie mieli pisma [liter]”¹, lecz tylko posługiwali się przy liczeniu względnie czytaniu i przekładaniu pewnymi znakami, jak kreskami i nacięciami (karbami). Owszem, były też pewne próby pisania słowiańskich wyrazów za pomocą liter greckich, ale bez jakiegoś systemu i porządku, według Chrabra „bez ustrojenija”. Chrabr ponadto podaje okoliczności, w jakich Konstantyn-Filozof dokonał wynalazku alfabetu składającego się w pierwotnym swoim kształcie z 38 liter, które kolejno wymienia. Według świadectwa Chrabra data powstania alfabetu słowiańskiego przypada na rok 863, a więc chyba tuż przed wyruszeniem braci soluńskich na Morawy.

Pismo *glagolickie* zostało później, prawdopodobnie już po upadku misji wielkomorawskiej, zastąpione przez łatwiejszą i bardziej ekonomiczną *cyrylicę* (zob. tabelę, § 5). *Cyrylica* opiera się w znacznej mierze na dużym alfabecie greckim, czyli na tzw. majuskule, a tylko niektóre litery są przeróbką znaków *glagolickich*. Sama nazwa pisma, utrwalona w tradycji stosunkowo późno, pozostaje w związku z pierwszym twórcą pisma słowiańskiego Cyrylem. Jemu to właśnie długo przypisywano autorstwo bardziej znanego alfabetu. Obecnie w świetle nowszych badań przypuszcza się, że reformatorem pisma był jeden z bliskich uczniów i współpracowników braci soluńskich, prawdopodobnie Klemens Ochrydzki, który po upadku misji wielkomorawskiej działał w Macedonii na Jeziorze Ochrydzkim.

O starszeństwie *glagolicy*, a zarazem młodszym wieku *cyrylicy* możemy przekonać się na podstawie danych językowych, historyczno-literackich i paleograficznych. Pod względem językowym starszy stan na ogół przedstawiają zabytki *glagolickie*, które pochodzą z okresu misji wielkomorawskiej lub z czasów nieco późniejszych, z nowych ośrodków liturgii słowiańskiej, np. z Macedonii, Bułgarii czy Chorwacji; historycznie młodsze są na ogół zabytki *cyrylicie*. Ze stanowiska paleograficznego o pierwszeństwie *glagolicy* świadczą niektóre teksty *cyrylicie* pisane na pergaminie, na którym wcześniej był pisany tekst *glagolicki*, później usunięty (tzw. *palimpsesty*). Istnieją również glosy *cyrylicie*, czyli nowsze dopiski objaśniające, w tekstach *glagolickich*. Ponadto, jak już poprzednio wspomniano, niektóre litery *cyrylicie* powstały przez uproszczenie liter *glagolickich*.

Cyrylica stopniowo wypierała *glagolicę* i upowszechniła się ostatecznie w późniejszych ośrodkach piśmiennictwa i obrządku cerkiewnosłowiańskiego. Ośrodkiem piśmiennictwa *glagolickiego* była do XI w. wspomniana już poprzednio Sazawa w Czechach. Do tradycji tej nawiązał też założony w XIV w. przez cesarza Karola IV tzw. Klasztor Emaus w Pradze. Do ostatnich czasów jeszcze kultywowano *glagolicę*, tzw. *kanciąstą* lub *chorwacką*, w ośrodkach obrządku słowiańskiego na wyspie Krk i Przymorzu Chorwackim. W związku z upowszechnieniem się *cyrylicy* wszystkie

¹ Por. V. Vondrák, *Církevněslovanská chrestomatie*, Brno 1925, s. 136 - 138.

znane najstarsze zabytki glagolickie zostały dla celów filologicznych przetranslitrowane i wydane alfabetem cyrylickim przez uczonych filologów i językoznawców przeważnie w wieku XIX i XX.

Mówiąc o piśmie słowiańskim nie sposób pominąć milczeniem tego, że cyrylica stała się podstawą zreformowanego pisma, tzw. graždanki, następujących języków słowiańskich: rosyjskiego, ukraińskiego, białoruskiego, bułgarskiego, macedońskiego i serbskiego. Pozostałe języki, tj. polski, czeski, słowacki, łużycki, chorwacki i słoweński, używają odpowiednio przystosowanego alfabetu łacińskiego. Zasięgi alfabetów, z jednej strony cyrylickiego, a z drugiej łacińskiego, odpowiadają w zasadzie strefom dawnych wpływów kultury wschodniej, tj. bizantyńsko-cerkiewno-słowiańskiej, i kultury zachodniej, tj. rzymsko-łacińskiej.

Piśmiennictwo scs. z doby cyrylometodejskiej zachowało się w postaci odpisów z wieku X i XI. Same oryginały z wieku IX zaginęły wprawdzie, ale odpisy zachowują dobre cechy klasycznego języka scs., choć dostały się do nich także pewne cechy nowsze dialektyczne, wniesione przez przepisywaczy. Te stare cechy i różnice między poszczególnymi rękopisami są cenne ze stanowiska językoznawczego, gdyż świadczą o rozwoju języka scs., a nadto rzucają światło na rozwój pozostałych języków słowiańskich w dobie przedpiśmiennej.

Na podstawie wybranych kryteriów językowych, przede wszystkim fonetycznych, ustalono w tradycji filologicznej pojęcie tzw. kanonu zabytków scs., przy czym należy zaznaczyć, że zabytki te nie muszą być wcale najstarsze. Do kryteriów (cech) klasycznych „kanonu” należą: samogłoski nosowe *ę*, *o*, samogłoska *ě* (tzw. jat'), grupy *ra*, *la* na miejscu pierwotnych *or*, *ol*, grupy *št*, *žd* na miejscu pierwotnych *tj*, *kt* (*gt*), *dj*.

Inne zabytki, nieraz wiekiem równe poprzednim lub nieco nawet starsze, bez cech klasycznych, mające natomiast w większym stopniu zabarwienie dialektyczne, zalicza się do różnych typów, tzw. redakcji, języka cerkiewnosłowiańskiego. Mogą to być zabytki redakcji: czeskiej, bułgarskiej, serbskiej, chorwackiej, słoweńskiej i ruskiej.

Większość najdawniejszego piśmiennictwa scs. reprezentowana jest przez zabytki glagolickie; mniej liczne są odpisy cyrylickie. Nazwy zabytków ustalono umownie, w zależności od miejsca znalezienia lub przechowywania, od nazwiska autora, odkrywcy względnie pierwszego posiadacza rękopisu. Przejdźmy do krótkiego przeglądu klasycznych zabytków scs., tzw. kanonu, biorąc za podstawę ich nadrzędnego podziału pismo, w jakim zostały one utrwalone.

b. Zabytki glagolickie

1) *Kodeks Zografski* — zawiera przekład czterech ewangelii, a został odkryty w klasztorze Zografos na górze Atos w Grecji. Rękopis o objętości 304 arkuszy pochodzi z w. X. Część stanowi wstawka późniejsza pisana cyrylicą, zawierająca wykaz świąt ruchomych wraz ze wskazówkami odnoszącymi się do czytania fragmentów ewangelii (tzw. synaksarium) oraz podobny wykaz na kolejne dni roku kalendarzowego (tzw. menologium). Zabytek został wydany w transliteracji cyrylickiej przez V. Jagicia: *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc*

Petropolitanus, Berlin 1879. Przechowywany jest w Bibliotece Publicznej im. Sałtykowa-Szczedrina w Petersburgu. Nowsze opracowanie filologiczne sporządził L. Moszyński, *Ze studiów nad rękopisem Kodeksu Zografskiego*, Monografie Sławistyczne 3, PAN, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961.

2) *Kodeks Marianański* — o treści podobnej do poprzedniego zabytku i z tego samego mniej więcej czasu. Znaleziony został w klasztorze Marii Panny na górze Atos. Liczy 173 karty i obejmuje cztery ewangelie bez początku i końca. Wydany został cyrylicą z komentarzem gramatycznym i słownikiem przez V. Jagicia, *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*, Petersburg-Berlin 1883. Zabytek ten znajduje się w Bibliotece im. Lenina w Moskwie.

3) *Kodeks Assemaniego* — znaleziony został przez uczonego, jezuitę włoskiego, J. Assemaniego w Jerozolimie. Rękopis o objętości 158 kart pochodzi z końca X lub początku XI w. i zawiera wybór ewangelii (ewangeliarz lub tzw. aprakos). Stanowi prawdopodobnie kopię najstarszego wyboru dokonanego przez Konstantyna-Cyryla. Obecnie przechowywany jest w Bibliotece Watykańskiej w Rzymie. Było kilka wydań zabytku, z których najlepsze pod względem paleograficznym i filologicznym są wydania następujące: J. Vajs i J. Kurz, *Evangeliarium Assemani*, t. I (wyd. fototypiczne), Praga 1929; J. Kurz, *Evangeliař Assemanův*, t. II (w transliteracji cyrylickiej), Praga 1955.

4) *Psalterz Synajski* — znajdujący się od dawna w klasztorze św. Katarzyny na górze Synaj pochodzi z w. XI i zawiera na 177 kartach przekład psalterza Dawidowego z brakiem psalmów 138-150. Zabytek ten wydany został cyrylicą z dołączeniem słownika przez S. Severjanova, *Sinajskaja Psaltyř, glagoličeskij pamjatnik XI v.*, Petrograd 1922.

5) *Modlitewnik Synajski* — związany również jak poprzedni z klasztorem na górze Synaj; 3 karty są przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Petersburgu. Jest to zbiór modlitw liturgicznych o objętości 109 kart pochodzący z XI w. Najlepsze wydanie sporządził R. Nahtigal, *Euchologium Sinaïticum*, t. I (wyd. fototypiczne), Lublana 1941, t. II (w transliteracji cyrylickiej), Lublana 1942. Słownik do zabytku opracował S. Słoński, *Index verborum do Euchologium Sinaïticum*, Warszawa 1934.

6) *Fragmenty Cloza* (wym. Kloza lub Kłoca) — obejmujące tylko 14 kart z dawnego zbioru homilii, tj. objaśnień, wykładów względnie kazań opartych na ewangelii. Nazwę swą zabytek ten pochodzący z XI w. bierze stąd, iż jednym z jego właścicieli na początku XIX w. był hr. P. Cloz. Od Cloza 12 kart przeszło na własność miejskiego muzeum w Trydencie. Dwie karty znajdują się w Muzeum Ferdynanda w Innsbrucku. Najnowsze, a zarazem najlepsze wydanie z podobną fototypiczną, transliteracją cyrylicą, tekstem greckim, przekładem czeskim oraz słownikiem sporządził A. Dostał, *Clozianus, staroslověnský hláolský sborník tridentský a innsbrucký*, Praga 1959.

7) *Mszal Kijowski (Fragmenty Kijowskie)* — rękopis obejmujący zaledwie 7 kart mszału według obrządku zachodniego (rzymskiego), tłumaczony z łaciny, pochodzi prawdopodobnie z połowy X wieku. Oprócz pewnych cech morawsko-panońskich¹

¹ Należą do nich np. *c*, *z* (zam. *št*, *žd*) ≤ *ps*, *tj*, *kt'*, *dj*.

zachowuje większość właściwości klasycznego języka scs. Zabytek został odkryty w Jerozolimie, a przechowywany był długo w zbiorach Kijowskiej Akademii Duchownej, stąd jego nazwa; obecnie znajduje się w Bibliotece Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie. Wydanie zabytku w transliteracji cyrylicy z dołączeniem tekstu łacińskiego opracował V. Jagić, *Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente*, Wiedeń 1890. Przedruk tego wydania zamieścił S. Słoniński w swoim *Wyborze tekstów starosłowiańskich*, 1. wyd. Lwów 1926, 2. wyd. Warszawa 1952. Nowsze wydanie wraz z pierwowzorem łacińskim ogłosił C. Mohlbeg, *Il messale glagolitico di Kiev (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VI-VII*, Rzym 1928. Tekst ten przedrukowali M. Weingart, J. Kurz, *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského*, Praga 1949, s. 114-137. Indeks wyrazów podał V. Vondrák, *O původu Kijevsých listů a pražských zlomků*, Praga 1904, s. 94-104.

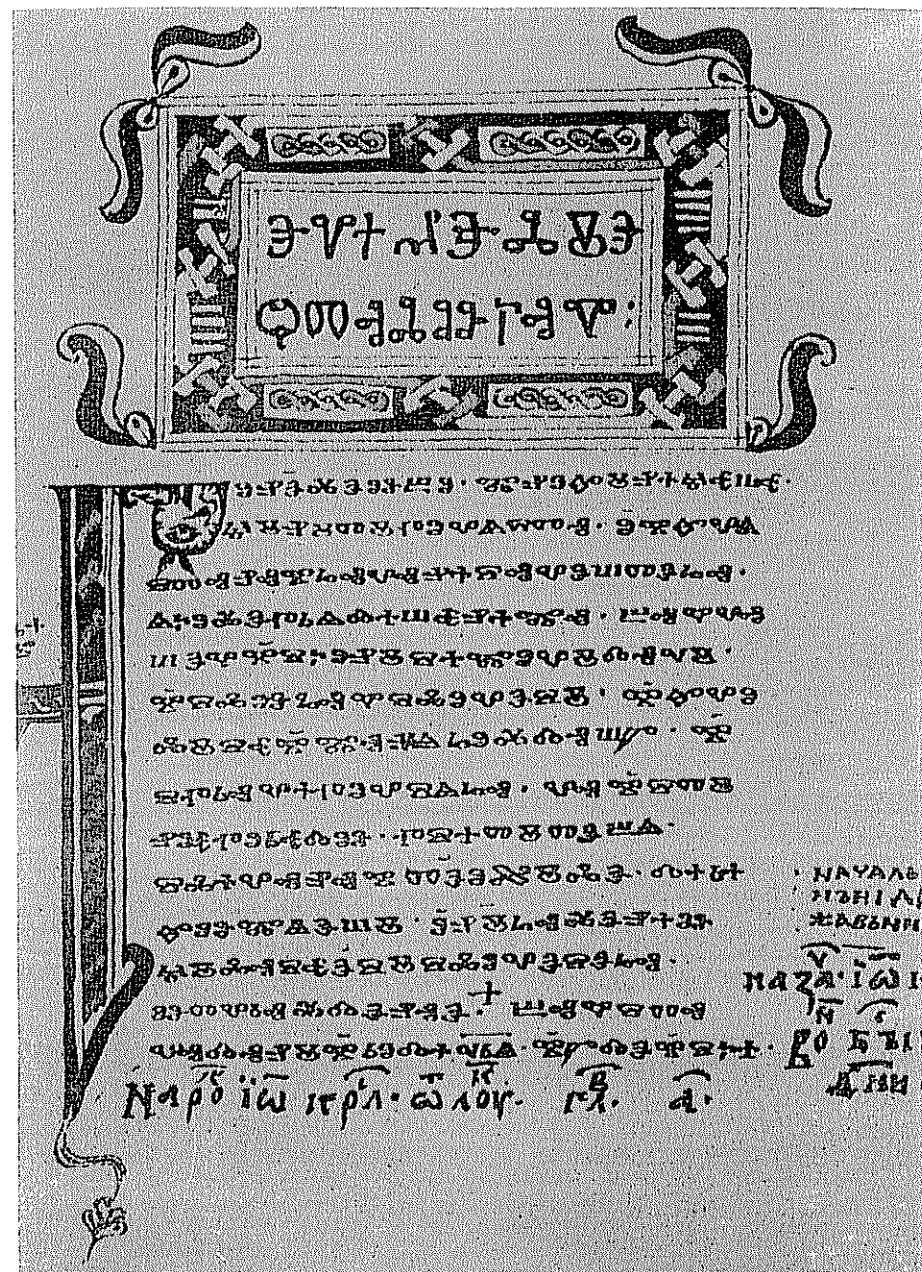
c. Zabytki cyrylicy

1) *Kodeks Sawy (Księga Sawy)* — rękopis o objętości 129 kart, zawierający podobnie jak *Kodeks Assemanięgo* przekład wyboru ewangelii na niedziele i święta, pochodzi z XI w.; nazwę swą otrzymał na podstawie dopisku wymieniającego pewnego popa, Sawę, który rzekomo miał być pisrzem księgi. Rękopis przechowywany jest w Centralnym Archiwum w Moskwie. Wydanie zabytku wraz ze słownikiem sporządził V. N. Ščepkin, *Savvina kniga*, Petersburg 1903.

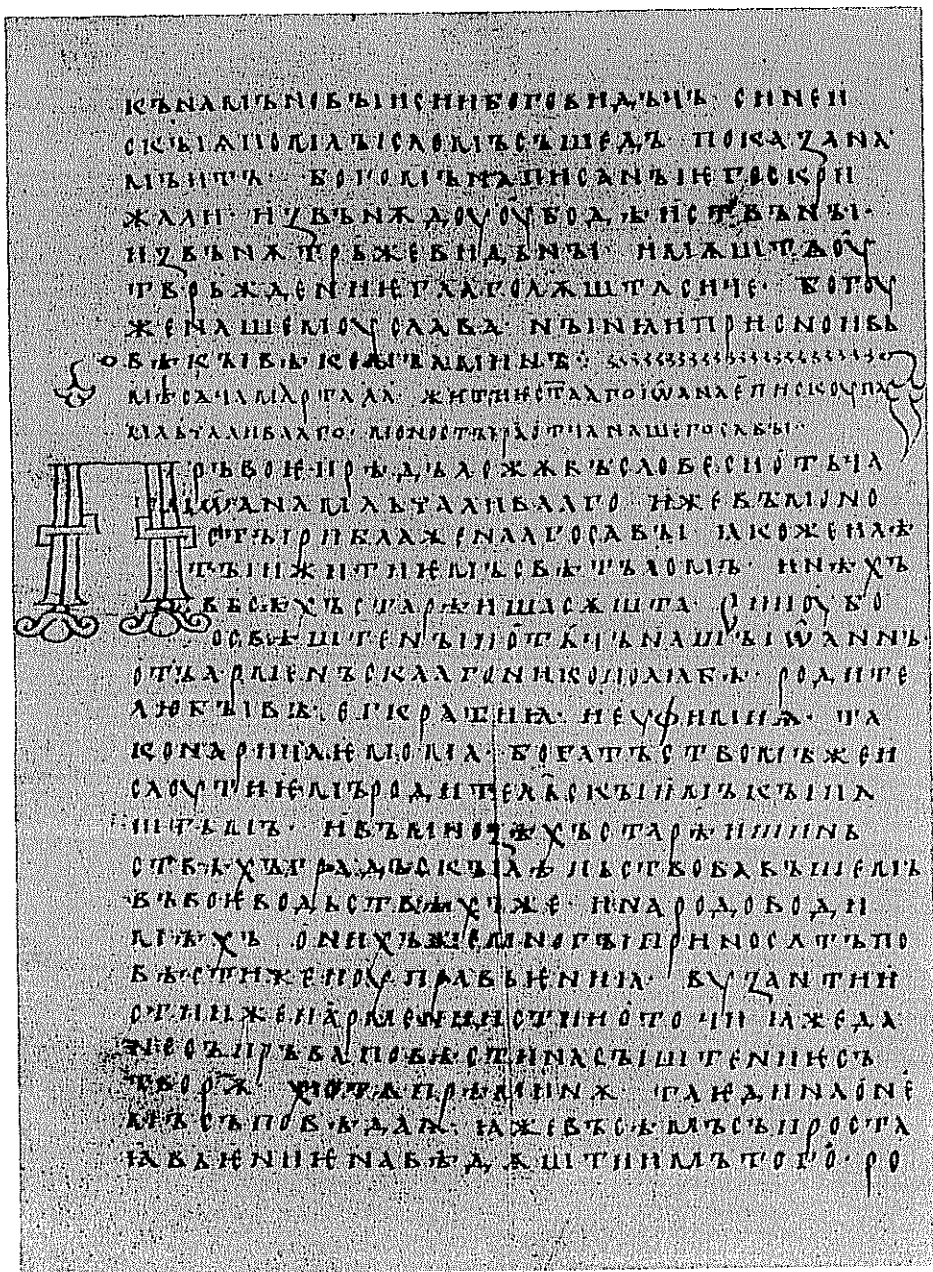
2) *Kodeks Suprański* — najobszerniejszy ze wszystkich zabytków scs., został odkryty w r. 1823 na terenie Polski, mianowicie w klasztorze bazylianów w Supraślu koło Białegostoku. Kodeks ten pochodzący z wieku XI zawiera 24 żywoty świętych na miesiąc marzec (tzw. menologium), 23 homilie (kazania objaśniające wybrane teksty biblijne) i 1 modlitwę. Największa część rękopisu (151 kart) była przechowywana w Bibliotece Zamojskich, jednak podczas ostatniej wojny zaginęła. Niedawno znalazła się ona przypadkowo na terenie USA, a w r. 1968 szczęśliwie wróciła do Polski. Obecnie znajduje się w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Druga spora część (118 kart), niegdyś wypożyczona, przechowywana jest w bibliotece uniwersyteckiej w Lublanie, a trzecia, najmniejsza (16 kart) — w Bibliotece Publicznej w Petersburgu. Zabytek wydali: 1) S. Severjanov, *Suprasl'skaja rukopis'*, Petersburg 1904; 2) J. Zaimov i M. Capaldo, *Suprasalski ili Rethov sbornik*, t. I—II, Sofia 1982—1983. Słownik zabytku opracował K. H. Meyer, *Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis*, Glückstadt-Hamburg 1935.

3) *Kodeks Eniński (Apostoł Eniński)* — fragment listów apostołskich i śpiewów liturgicznych obejmujący razem 39 kart, został odkryty niedawno w Eninie, na północ od Kazanlyku, w Bułgarii. Rękopis pochodzi prawdopodobnie z XI w. i ze względu na archaiczność języka może być zaliczony do zabytków klasycznych. Odkryte fragmenty opracowali pod względem paleograficznym, gramatycznym i słownikowym oraz wydali K. Mirčev i Chr. Kodov, *Eniński apostol, starobългарski pametnik ot XI v.*, Sofia 1965.

Prócz wymienionych dotąd zabytków scs. istnieje jeszcze kilka drobniejszych klasycznych fragmentów glagolickich i cyrylicy, których znaczenie jest mniejsze

1. Podobna karta Kodeksu Zografskiego - Lk. 1, 1-5.
Reprod. z wydania V. Jagicia, *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitani*, Berlin 1879.

4. Podobizna karty Kodeksu Supraskiego – żywot św. Jana, przelożonego klasztoru na Górze Synaj (na dzień 30 marca – koniec), i żywot św. Jana, biskupa (na dzień 31 marca – początek).
 Reprod. z wydania S. Severjanova. *Suprasłskaia rukopis'*, Petersburg 1904.

i dlatego je tutaj pomijamy. Zachowało się też trochę napisów ściśle datowanych. Do niedawna za najstarszy datowany fragment był uważany cyrylicki napis z r. 993 na grobie cara bułgarskiego Samuela. W ostatnim okresie znaleziono starsze napisy, między innymi w Dobrudży z r. 943. Tu trzeba nadmienić, że najstarszym większym datowanym zabytkiem jest tzw. *Ewangeliarz Ostromira* z r. 1056-1057 — rękopis o podkladzie dialektycznym ruskim, ale jeszcze dość dobrze zachowujący cechy języka starszego z okresu klasycznego. Z pozostałych tego typu zabytków można wspomnieć: średniobułgarski *Ewangeliarz Dobromira* z XII w., serbochorwacki *Ewangeliarz Mirosława* z XII w. i starsłoweńskie *Fragmenty Fryzyńskie* z końca X w., znalezione w klasztorze Freising w Bawarii, a zawierające modlitwy spowiedne pisane alfabetem łacińskim. Rękopisy średniowieczne różnych redakcji mają duże znaczenie dla gramatyki historycznej poszczególnych języków słowiańskich.

W okresie działalności Konstantyna-Cyryła i Metodego zostały zapewne przetłumaczone jeszcze inne pisma, których odpisy lub fragmenty zachowały się ze stunkowo późniejszych czasów w różnych redakcjach cerkiewnosłowiańskich. Chodzi tu o wybór przekładów ze *Starego Testamentu*, zbiór pism Ojców Kościoła (tzw. pateryk), zbiór praw kościelnych i państwowych (tzw. nomokanon). Do oryginalnych dzieł zachowanych w późniejszych odpisach zalicza się takie zabytki, jak *Modlitwę abecadlową*, *Prolog do ewangelii* — oba utwory poetyckie przypisywane Konstantynowi-Cyryłowi, wreszcie *Żywoty Konstantyna i Metodego*, napisane po śmierci braci przez nieznaną bliżej autorów. Na te ostatnie źródła literackie i historyczne zarazem powoływaliśmy się niejednokrotnie w toku poprzednich rozważań.

§ 3. Język scs. na tle innych języków słowiańskich i indoeuropejskich. Stosunek języka scs. do języka prasłowiańskiego

W dobie formowania się najstarszego słowiańskiego języka literackiego dokonany został już w zasadzie podział Słowian na trzy wielkie zespoły, co nastąpiło w wyniku stopniowego przemieszczania się i wędrówek plemion słowiańskich z pierwotnej praojczyzny w dorzeczach Odry, Wisły, Bugu i środkowego Dniepru. Odpowiednio do podziału geograficznego, choć z pewnym opóźnieniem, następował podział językowy oraz stopniowy wzrost różnic w budowie gramatycznej i słownictwie. Język prasłowiański (ps.), którego początków istnienia nie udało się dotychczas w nauce ściśle ustalić¹, w wyniku wielowiekowej ewolucji rozpadł się ostatecznie na szereg języków słowiańskich. Przyjmuje się ogólnie następujący ich podział:

1) języki zachodniosłowiańskie: polski, czeski, słowacki, górnołużycki, dolnołużycki i wymarły w XVIII w. połabski;

¹ Według T. Lehra-Splawińskiego (*O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań 1946, s. 137) pierwsza doba formowania się etniczno-językowego zespołu prasłowiańskiego przypada na lata 1300 - 400 p.n.e. S. B. Bernštejn (*Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*, Moskwa 1961, s. 43) jest skłonny przyjąć, że okres prasłowiański trwał ok. 2000 lat, czyli rozpoczął się przeszło tysiąc lat p.n.e. Z. Stieber (*Słownik starożytności słowiańskich*, t. IV, Wrocław 1970 - 1972, s. 309) natomiast przyjmuje wyodrębnienie się języka ps. na początku I tysiąclecia n.e.

2) języki wschodniosłowiańskie: rosyjski (wielkoruski), ukraiński (małoruski) i białoruski;

3) języki południowosłowiańskie: serbochorwacki (serbski i chorwacki), słoweński, bułgarski, macedoński.

Język scs. wywodzi się z grupy południowosłowiańskiej, a bliżej jest spokrewniony z językiem bułgarskim i macedońskim. Już poprzednio była mowa o tym (por. §§ 1 i 2), że podstawą języka scs. stał się dialekt Słowian soluńskich. Naukowo teoria ta została ugruntowana przede wszystkim przez zasłużonego badacza i wielkiego filologa chorwackiego Vatroslava Jagicia i przyjmowana jest na ogół powszechnie w slawistyce. W związku z tym należy wspomnieć, że istniała także hipoteza o pańońsko-słoweńskim pochodzeniu języka scs., reprezentowana przez dwóch uczonych słoweńskich — Bartłomieja Kopitara i Franciszka Miklošiča.

Wszystkie wymienione języki słowiańskie jako całość należą do wielkiej rodziny języków indoeuropejskich, których z kolei wspólnym przodkiem był niegdyś język praindoeuropejski (pie.), datowany zazwyczaj w nauce na III i II tysiąclecie p.n.e. W tym teoretycznie odtwarzanym prajęzyku istniały zapewne różnice dialektyczne, które stopniowo się pogłębiały i mnożyły, w miarę rozpadu wspólnoty oraz wędrówek poszczególnych ludów indoeuropejskich. W wyniku długo trwającego podziału powstało szereg grup i podgrup językowych zajmujących Europę i południowo-zachodnią Azję, aż po Indie włącznie. Rozróżnia się tu następujące grupy języków:

1) słowiańska — omówiona wyżej;

2) bałtycka — najbardziej spokrewniona ze słowiańską i stanowiąca wraz z nią na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. wspólnotę bałto-słowiańską; do bałtyckiej grupy należą m.in. języki: litewski, łotewski i wymarły w XVII w. staropruski;

3) germańska — obejmująca wymarłe dialekty starogermańskie, m.in. język gocki, oraz dzisiejsze języki: niemiecki, holenderski, flamandzki, angielski, fryzyjski, duński, szwedzki, norweski i islandzki;

4) italska — składająca się w przeszłości z wielu narzeczy staroitalskich, jak oskijskie, umbryjskie i latyński, z którego powstał język łaciński; odmiana tego ostatniego — tzw. łacina ludowa (*latina vulgaris*) — stanowi podstawę dzisiejszych języków romańskich: włoskiego, francuskiego, hiszpańskiego, portugalskiego i rumuńskiego;

5) celtycka — reprezentowana dzisiaj przez języki: irlandzki, szkocki, walijski, bretoński, a w przeszłości także przez narzeczca starożytnej Galii;

6) iliryjska (ilirska) — ograniczona tylko do żywego języka albańskiego, a w przeszłości obejmująca także pewne dialekty zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego (tzw. Ilirowie właściwi) i południowej Italii (Japygowie i Mesapiowie);

7) grecka — obejmująca dawniej język starogrecki z narzeczami: jońskim, attyckim i doryckim, późniejszy język ogólnogrecki, tzw. *koiné* 'wspólny', i dzisiejszy język nowogrecki;

8) tracko-ormiańska — reprezentowana współcześnie tylko przez język ormiański, gdyż dawne dialekty trackie na Bałkanach wymarły;

9) irańska — składająca się z wymarłych języków: staroperskiego i awestyjskiego

(księgi *Awesty*) oraz ze współczesnych języków nowoirzańskich, np. perskiego, afgańskiego i osetyńskiego;

10) indyjska — spokrewniona blisko z poprzednią grupą, obejmująca wymarły język staroindyjski, tzw. sanskryt (odmianki: *Wedy*, epos i język klasyczny) oraz dzisiejsze języki Indii;

11) tocharska — wymarła, istniejąca niegdyś na wschodnich i południowych obszarach Turkiestanu;

12) hetycka (luwi-hetycka) — wymarła, istniejąca niegdyś w starożytnym państwie Hetytów w Azji Mniejszej.

Przejdźmy z kolei do omówienia stosunku języka scs. do języka ps. oraz związanego z tym problemu rekonstrukcji i metody historyczno-porównawczej w językoznawstwie słowiańskim i indoeuropejskim.

W wieku IX, a więc już po rozpadzie języka ps. poszczególne ludy słowiańskie zachowywały jeszcze sporo wspólnych cech językowych i były sobie o wiele bliższe niż dzisiaj, po jedenastu wiekach. Język scs. okresu cyrylomethodzkiego był jeszcze stosunkowo bliski stanowi końcowej epoki ps. i dlatego może być pomocny przy rekonstrukcjach form ps. Niektóre formy scs. są nawet identyczne z formami ps., np. scs. i ps. *byti, dati, bogъ, synъ, gostъ, žena, rьka, dobra, starъ, jedina, dva, kto, čto, onъ, tъ, sъ, vъ, kъ* itd. Należy jednak pamiętać o tym, że język scs. jako całość nie może być identyfikowany z językiem ps. Opierał się on, jak wiadomo, na jednym z południowosłowiańskich dialektów (por. §§ 1, 2), co uwidacznia się w takich cechach jak grupy spółgłosek *št, žd* z ps. *tj, kt, dj*, szeroka wymowa *ě* (tzw. *jat'*) itp. Poza tym język scs. nie był językiem żywym, służącym do porozumiewania się na co dzień, ale językiem przekładów ksiąg *Pisma Świętego* z języka greckiego (por. § 2). W związku z tym język scs. zawiera też naleciałości (zapożyczenia) greckie, głównie słownikowe i frazeologiczne.

W związku z tym, co wyżej powiedziano, trzeba podkreślić, że dokonywanie rekonstrukcji i ustalanie genezy ps. wielu wyrazów i ich form polega bardzo często na zestawieniu i porównaniu faktów z kilku języków słowiańskich, np.: scs. *gradъ*, pol. *gród*, ros. *gorod* ≤ ps. **gordъ*; scs. *noštъ*, pol. *noc*, ros. *noč* ≤ ps. **noktъ* itp. Inaczej mówiąc, są takie formy ps., które się różnie rozwinęły w poszczególnych językach słowiańskich: ps. **gordъ* ≥ scs. *gradъ*, pol. *gród*, ros. *gorod*; ps. **noktъ* ≥ scs. *noštъ*, pol. *noc*, ros. *noč* itp.

W studiach porównawczych i rekonstrukcjach trzeba niekiedy pójść jeszcze dalej. Zrekonstruowane formy ps. zestawia się nieraz i wiąże z faktami w innych językach ie. i dochodzi się w ten sposób do odtworzenia prawdopodobnego stanu pie. W tego rodzaju badaniach językoznawczych bardzo przydatne okazują się najstarsze historycznie poświadczone języki, jak staroindyjski (sanskryt), grecki, łaciński, a z późniejszych — język litewski, który po dziś dzień zachował bardzo archaiczną budowę gramatyczną. A oto niektóre przykłady:

scs. *mati* (gen. sg. *matere*), stpol. *mać* 'matka', ros. *mat'* ≤ ps. **mati* ≤ wczps.

*mater ≤ pie. *mātēr, por. sti. mātā (mātár), gr. mātēr i mētēr, lac. māter, lit. mótė 'kobieta' (gen. mótėr̃s), stwniem. muoter, niem. Mutter, ang. mother itd.; scs. syna, pol. i ros. syn ≤ ps. *syna ≤ pie. *sūnūs, por. sti. sūnūš, lit. sūnūs, goc. sunus;

scs. gradz, pol. gród, ros. gorod ≤ ps. *gordz ≤ pie. *gördös (*ghördhös), por. lit. gārdas 'ogrodzenie', goc. gardz 'dom', niem. Garten 'ogród', ang. garden 'ts.'; scs. nošt, pol. noc, ros. noč ≤ ps. *noktš ≤ pie. *noktis, por. lit. naktis, lac. nox (gen. noctis), goc. nahts, niem. Nacht.

Bez znajomości tego rodzaju danych, jak powyższe, językoznawstwo porównawcze i historyczne nie byłoby w możności zdać sobie sprawy z praindoeuropejskiego systemu gramatycznego i słownikowego oraz z jego rozwoju.

CZĘŚĆ DRUGA

WIADOMOŚCI Z GRAMATYKI I ĆWICZENIA — KONWERSATORIA

Uwagi wstępne

1) Każde konwersatorium obejmuje wybrane zagadnienia z gramatyki scs., a pierwsze z nich uwzględnia także wiadomości ogólne o języku scs. Odpowiednio do części wykładowych dostosowane są ćwiczenia.

2) Teksty do ćwiczeń podane są zasadniczo w kolejności od łatwiejszych i prostszych do coraz bardziej zróżnicowanych pod względem fonetycznym, morfologicznym, składniowym i słownikowym. Ćwiczenia 1-3 zawierają teksty preparowane. Począwszy od ćwiczenia 4 podaje się już dokładnie źródło, tj. zabytek, z którego dany urywek tekstu pochodzi. Dodać trzeba, że na kilka pierwszych zajęć przeznaczone zostały teksty całkowicie normalizowane, tzn. restytuujące w przybliżeniu stan klasyczny języka scs. z 2. połowy IX w. W tekstach tych uwzględnia się we wszystkich pozycjach: półsamogłoski *z*, *t*, tzw. jery, połączenia z *j*, rozróżnienie *ē* i *ja* oraz starsze formy fleksyjne. Wszystkie wyrazy przepisane są w pełnej postaci, bez stosowania skrótów, jakie dość często występują w zabytkach scs. Interpunkcja w tekstach jest zmodernizowana według zasad istniejących we współczesnej polszczyźnie. Od ćwiczenia 5 przechodzi się stopniowo do tekstów nienormalizowanych. Kilka ostatnich urywków w ćwiczeniach 10-15 odzwierciedla w zasadzie stan panujący w zabytkach. We wszystkich tych tekstach jednak dla jednolitości pisze się tylko jedną literę *Ū* = *i*. Dwa różne znaki: *Ū* oraz *ı* używane są w tekstach dodatkowych.

3) Przeznaczony do ćwiczeń tekst należy przeczytać głośno, w razie potrzeby nawet kilkakrotnie, zwracając przy tym uwagę na właściwą wymowę poszczególnych głosek, a następnie przetłumaczyć go na język polski (ewentualnie na rosyjski). Przy tłumaczeniu tekstu scs. można w celu ogólnego zrozumienia treści danego fragmentu skorzystać z polskich lub obcojęzycznych przekładów *Biblii*. Należy jednak równocześnie zwrócić baczną uwagę na różnice formalno-gramatyczne, leksykalne i frazeologiczne między przekładem polskim względnie jeszcze innym a scs. Wskazane jest, zwłaszcza na pierwszych zajęciach, przepisywanie krótkich fragmentów tekstu scs. i transkrybowanie ich alfabetem łacińskim według przyjętych w podręczniku zasad.

4) Opis i objaśnianie wybranych zjawisk językowych, jak również sprawdzanie

wiadomości, winno przeprowadzać się według podanych zagadnień i pytań, z których część może być opracowana w ramach zajęć grupowych, a część w ramach pracy indywidualnej studentów.

Pewne tematy zajęć powinny być ujęte w sposób bardziej dokładny i obowiązkowy. Tu zaliczyć należy: ważne zjawiska z fonetyki i fonologii, jak palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych, palatalizacja przez *j*, przestawki spółgłosek płynnych, zmiany jerowe, sonanty, podstawowe szeregi alternacyjne (samogłoskowe i spółgłoskowe), dalej fleksję rzeczowników, czasowników, niektórych zaimków (osobowych, zwrotnego, wskazującego *to, ta, to*, anaforycznego **jъ, *ja, *je*, pytajnych *kato, čsto*), odmianę niezłożoną i złożoną przymiotników itp.

Inne zagadnienia mogą mieć charakter mniej lub bardziej fakultatywny, np. różne procesy fonetyczne w grupach głoskowych poza wyżej wymienionymi, nieregularności (zmiany) w systemie deklinacji rzeczowników i w koniugacji, fleksja niektórych zaimków prócz poprzednio wymienionych, fleksja liczebników, komparatywu, części mowy nieodmienne, wybrane zagadnienia ze słowotwórstwa, składni itp. To samo odnosi się do ujęć genetycznych, tła porównawczego indoeuropejskiego i rekonstrukcji form prasłowiańskich. Wydaje się jednak konieczne, aby zjawiska języka scs. konfrontować w dostatecznym stopniu przynajmniej z paralelnymi zjawiskami w języku polskim i rosyjskim.

Nasuwa się też ogólna wskazówka, aby wybranych zjawisk językowych nie rozpatrywać w izolacji, ale w miarę możliwości łącznie z innymi i na tle kontekstu. Zjawiska fonetyczne i fonologiczne winny być łączone ze zjawiskami morfologicznymi (fleksyjnymi i słowotwórczymi), a morfologiczne ze składniowymi.

5) Dla lepszego opanowania podstawowego zasobu słownictwa scs. i ps. zaleca się wypisywanie ze słownika w części piątej podręcznika wyrazów, zwłaszcza trudniejszych, występujących w danym tekście. Rzeczowniki podaje się w nom. i gen. sg. z rodzajem gramatycznym, czasowniki — w infinitiwie oraz w 1. i 2. os. sg. praesentis.

6) Do ćwiczeń warto również wyzyskać dodatkowy wybór tekstów scs. dłuższych zamieszczonych w części czwartej podręcznika. Z tego to wyboru student powinien samodzielnie opracować pod względem językowym, możliwie wszechstronnie, dłuższy urywek lub kilka mniejszych urywków tekstu scs. do egzaminu względnie do kolokwium zaliczeniowego.

7) Prócz głównego tematu danych zajęć konwersatoryjnych należy zawsze nawiązywać do poprzednio przerobionego materiału gramatycznego i słownikowego, dokonywać okresowych powtórek i sprawdzianów celem utrwalenia wiadomości. Dzięki tak przeprowadzonym zajęciom i samodzielnej pracy student na pewno zdobędzie umiejętność czytania, pisania i rozumienia tekstu scs. oraz metodę interpretacji występujących w tekście zjawisk językowych.

8) Na koniec podkreślić należy, że podany w niniejszej części podręcznika schemat 15 jednostek wykładowo-ćwiczeniowych (konwersatoryjnych) nie może być pojmowany sztywnie. Zapewne sporo szczegółowych rozwiązań metodycznych i naukowych w ramach tego schematu dokonają zarówno prowadzący zajęcia nauczyciele akademicy, jak i sami studenci (por. w związku z tym przedmowę, s. 5-6).

§ 4. Język staro-cerkiewno-słowiański i jego znaczenie (podsumowanie wiadomości ogólnych)

Językiem staro-cerkiewno-słowiańskim nazywamy najdawniejszy słowiański język literacki, którego powstanie i klasyczny okres istnienia wiąże się ściśle z działalnością dwóch wielkich apostołów Słowiańszczyzny — braci Konstantyna-Cyryla i Metodego, przede wszystkim z ich misją wielkomorawską w 2. połowie IX wieku. Na język ten wymienieni bracia przy pomocy najbliższych współpracowników przełożyli, głównie z języka greckiego, niektóre części *Biblii (Ewangelie, Psalterz, Dzieje apostołskie)*, teksty liturgiczne, żywoty świętych i inne utwory o treści religijno-dydaktycznej (zob. §§ 1-3).

Nazwa „język staro-cerkiewno-słowiański” (por. ros. drevne-cerkovno-slavjanskij jazyk, sch. starocrkvenoslavenski jeziki, niem. altkirchenslavische Sprache, altkirchen-slavisch, fr. vieux slave d'eglise, ang. Old Church Slavonic) najpełniej oddaje charakter i funkcję najdawniejszego piśmiennictwa słowiańskiego przeznaczonego przede wszystkim do celów cerkiewnych, czyli kościelnych. W terminologii naukowej spotkać się jednak można także z nazwą „język starosłowiański” (por. ros. staro-slavjanskij jazyk, czes. jazyk staroslověnský, niem. altslavische Sprache, altslavisch, fr. vieux slave), a nawet z nazwą „język starobułgarski” (por. bułg. starobălgarski ezik, niem. albulgarische Sprache, albulgarisch):

Język scs. wyprzedza o kilka wieków inne literackie języki słowiańskie. Najbliższej spokrewniony jest ze współczesnym językiem bułgarskim i macedońskim, jakkolwiek literackie postaci tych języków oparte są na innych dialektach, a nie na dialekcie sołuńskim, który poza scs. nie stał się podstawą żadnego języka literackiego. Pośrednio język scs. wpływał na rozwój literackich języków południowo- i wschodniosłowiańskich, długo bowiem zmodyfikowane nieco piśmiennictwo scs. było literaturą tych terenów. Podkreślić należy, że system gramatyczny oraz słownictwo języka scs. stanowią ważną, choć nie jedyną podstawę do odtwarzania języka ps. Duże znaczenie ma również język scs. w studiach historyczno-porównawczych nad językami słowiańskimi, nad piśmiennictwem słowiańskim i nad kształtowaniem się kultury narodów słowiańskich w ogóle.

§ 5. Alfabety staro-cerkiewno-słowiańskie

Głagolica	Wartość cyfrowa	Cyrylica	Wartość cyfrowa	Transkrypcja
ⲁ	1	А	1	a
Ⲃ	2	Б	—	b
Ⲅ	3	В	2	v
Ⲇ	4	Г	3	g

Głagolica	Wartość cyfrowa	Cyrylica	Wartość cyfrowa	Transkrypcja
А	5	А	4	d
Э	6	Е	5	e, je
Ж	7	Ж	—	ž
Ш	8	С, З	6	š
Щ	9	З, З	7	z
Т, Т	10	І, І, (L)	10	} i, ji, jь
Ѣ	20	И	8	
Ѧ, ѧ	30	(Ѧ, ѧ)	—	ǰ
Г	40	К	20	k
Л	50	Л	30	l
М	60	М	40	m
Н	70	Н, (Н)	50	n
О	80	О	70	o
Р	90	П	80	p
С	100	Р	100	r
Т	200	С	200	s
Ѧ, ѧ	300	Т	300	t
Ѣ	400	У, Я	400	u
Ѧ, ѧ	500	Ф, Ѣ	500	f
Ѧ	(500)	Ѧ, ѧ	9	th, gr. θ
Ѧ	600	Х	600	x
Ѧ	700	Ѧ	800	a, gr. ω
Ѧ	800	Ѧ	—	št
Ѧ	900	Ѧ	900	c
Ѧ	1000	Ѧ, ѧ	90	č
Ѧ	—	Ѧ	—	š
Ѧ	—	Ѧ	—	z
Ѧ, ѧ, Ѧ, ѧ	—	ѦН, ѦІ, (ѦІ)	—	y
Ѧ	—	Ѧ	—	b
Ѧ	—	Ѧ	—	ě, ja
Ѧ	—	Ѧ	—	ju
Ѧ	—	Ѧ	—	ja
Ѧ	—	Ѧ	—	je
Ѧ	—	Ѧ, Ѧ, Ѧ	900	e
Ѧ	—	Ѧ	—	e
Ѧ	—	Ѧ	—	je
Ѧ	—	Ѧ	—	je
Ѧ	—	Ѧ	60	ks, gr. ξ
Ѧ	—	Ѧ	700	ps, gr. ψ
Ѧ	(400)	Ѧ, ѧ	400	y, i, gr. υ

§ 6. Wartość głoskowa liter scs., zasady czytania i transkrypcji tekstu cyrylicznego

W nauce języka scs. posługujemy się z reguły tekstami cyrylicznymi — bądź to pierwotnymi, mniej licznymi, bądź też przepisanyymi (przetransliterowanymi) z dawniejszych głagolickich (por. w związku z tym o powstaniu pisma i zabytków scs., § 2). Przy czytaniu tekstów należy pamiętać o następujących zasadach:

1) W obu alfabetach scs. brak było osobnej litery na głoskę *j*. Grupy głoskowe *ja, je, je, je, ju* oddawano w cyrylicy za pomocą połączeń znaku *ј* z odpowiednimi literami oznaczającymi samogłoski (zob. tabelę alfabetów, § 5). Niekiedy trzeba uzupełnić w czytaniu głoskę *j* (literę *ј*), np.:

ДАДАТИ — *dajati*, МОЕ — *moje*, МОА — *moje*, ДОБРОЖ — *dobrojo*.

2) Literę *И* lub *І* należy czytać w zależności od formy wyrazowej i kontekstu zdaniowego jak *i* (przeważnie spójnik), *jь* lub *ji* (zaimek) — z tzw. jotacją, która może być mocniejsza lub słabsza. Oto niektóre przykłady:

И ВИДѢ И lub І ВИДѢ И — *i vidě jь (ji)* 'zobaczył go'; na początku zdania chodzi o spójnik, a na końcu o zaimek r.m. w formie acc. sg.;

ИЖЕ — *jiže (iže)* 'który', por. ІАЖЕ — *jaže*, ІЕЖЕ — *ježe*;

ИХѢ — *jiχə (iχə)*, МОИХѢ — *mojiχə*;

КРАИ МОИ — *krajь mojь* — N sg. lub *kraji moji* — N pl.;

ДѢЛАИ, ДѢЛАИТЕ — *dělaji, dělajite* — 2. sg. i 2. pl. imper.

3) Głagolica miała tylko jeden znak dla *e* i *je*; w cyrylicy te głoski w zasadzie odróżniano odrębnymi znakami. Należy zatem pamiętać, że przepisane z głagolicy na cyrylicę *e* ma wartość fonetyczną *je* — w pozycji nagłosowej wyrazu oraz po samogłoskach w śródgłosie i w wygłosie, np.:

ЕСТЬ — *jestь*, ЕГО — *jego*, МОЕГО — *mojego*, ТВОЕ — *tvoje*, ЗНАМЕНИЕ — *znamenije*.

4) W głagolicy był jeden znak *Ѧ*, tzw. *jat'*, na oznaczenie dwóch bliskich sobie dźwięków *ě* i *ja*, co w cyrylicy odróżniano odrębnymi znakami *Ѣ* i *Ѧ*. W tekstach przetransliterowanych z głagolicy na cyrylicę stosowany jest oczywiście jeden znak, tj. *Ѣ* (*jat'*). Zasady czytania tej litery można ująć następująco:

a) *Ѣ* czytamy jak *ja* na początku wyrazów, tj. w nagłosie, w położeniu po samogłoskach — zarówno w śródgłosie, jak i w wygłosie, a w pewnych wypadkach także po miękkich spółgłoskach *ř, l', n'* — wymawianych z mocniejszą lub słabszą jotacją, np.:

ѢКО — *jako*, ѢСТИ — *jasti*, ЧАѢТИ — *čajati*, МАРИѢ — *Marija*, ЗНАМЕНИѢ — *znamenija* — G sg. lub N-A-V pl., БОУРѢ — *burja, buřa*, МОУРѢ — *morja, mořa* — G sg. lub N-A-V pl., ЗЕМЛѢ — *zemlja, zeml'a*, ВОУѢ — *vonja, voňa*;

b) *Ѣ* czytamy jak *ě* ('e, tj. e miękkie ewent. *ie*) po spółgłoskach, z wyjątkiem *ř, l', n'* (por. wyżej p. a), np.:

ВѢДѢТИ — *věděti*, БѢЛѢ — *bělě*, ТЕБѢ — *tebě*, РѢКА — *řeka*, ЛѢСѢ — *lěsə*, ЖЕНѢ — *ženě*.

Warto zwrócić uwagę na to, aby w wymowie nie zrównywać całkiem *ǰ* i *e*. Pierwszą z tych głosek należy wymawiać „bardziej miękko”, a drugą — „bardziej twardo”.

5) Litery *а, ъ*, zwane jerami, oznaczają bardzo krótkie samogłoski o niezbyt wyraźnej artykulacji. W tekstach scs. *а* (jer twardy) umownie czytamy przeważnie jak krótkie *ǰ*, natomiast *ъ* (jer miękki) — jak krótkie *i*, np.:

СЪНЪ — *sъnъ* — wym. *sǰnǰ*, ДѢНЪ — *dъnъ* — wym. *dǰnǰ*.

Wartość tylko graficzną posiadały jery w takich połączeniach jak: *ра, рѣ, ѣ, ѣ, ѣ*, w których spółgłoski *r, l* miały charakter zgłoskotwórczy, o czym będzie jeszcze mowa osobno (zob. § 7, b), np.:

ВРЪХЪ, ВРѢХЪ — *vrъxъ, vrѣxъ* — wym. *vrъxǰ*, ale КРЪВЪ — *krъvъ* — wym. *krǰvǰ*;

ВЛЪКЪ, ВЛѢКЪ — *vlъkъ, vlѣkъ* — wym. *vlъkǰ*, ale ПЛЪТЪ — *plъtъ* — wym. *plǰtǰ*.

6) Samogłoski nosowe oznaczane specjalnymi znakami należy wymawiać z pełnym rezonansem nosowym w każdej pozycji, np.:

ПАТЬ — *pǰtǰ*, СА — *sǰ*, ДЖБЪ — *dǰbъ*, ИДЖ — *idǰ*.

7) Z dwóch znaków na głoskę *o* w powszechniejszym użyciu był znak *О* (por. gr. omikron); rzadko pojawia się *Ω* (por. gr. omega).

8) Obok kombinowanej litery (zbitki dwu liter) *Ѣ* na oznaczenie *ǰt* stosowany jest często w cyrylicy dwuznak *ШТ*, np.:

РЕЩИ i РЕШТИ — *reǰti*.

9) Wyjątkowym odstępstwem od fonetycznej zasady oddawania jednej głoski jedną literą jest pisownia *Ѣ* — *u* oraz *Ѣ*, *Ѣ* — *y*.

10) Szereg liter miało zastosowanie tylko w wyrazach zapożyczonych z języka greckiego. Należą tu znaki dla głosek: *f, th, ks, ps, y* (*i, ii* — tzw. *ypsylon* lub *igrek*).

11) Całkiem nowego pochodzenia są w alfabecie cyrylicy znaki: *ћ ѣ*, wprowadzone przez uczonego chorwackiego V. Jagicia. Znak *ћ*, wzięty z alfabetu serbskiego, oddaje głagolicą literę *ℓ* na oznaczenie *ǰ* w wyrazach pochodzenia greckiego, np. *ГЕΩНА* lub *ЃЕΩНА* — *ǰeona* ‘piekło’.

Litery *ѣ* używa się rzadko, mianowicie w wypadku transliteracji głagolickiego znaku *ѣ* — *i*.

12) Literę *Λ* należy czytać jak twarde *l*, zbliżone do przedniojęzykowego *l*, podobnie jak w języku rosyjskim, np. *ГЛАГОЛАТИ* — *glagolati* lub *glagolati*, lecz nie *guagolati*.

13) Wartość głoskowa pozostałych liter nie nastęrcza specjalnych uwag. Można tu wskazać na pierwotnie miękką, a później twardą wymowę spółgłosek *ѣ, ѣ || з, с, ѣ, ѣ* — idąc w kolejności podanej w tabeli alfabetów (zob. § 5). Przy czytaniu tekstów spółgłoski te wymawiamy umownie tak jak w języku polskim, tzn. twardo.

14) W tekstach scs. spotykamy się też z pewnymi znakami diakrytycznymi, interpunkcyjnymi i skröceniami. Omówimy je tu pokrötcie kolejno.

a) Palatalność niektórych spółgłosek oznaczana bywa niekonsekwentnie znakiem *~* (łuczkiem) umieszczonym nad literą, np.:

СЪТВОРѢ — *sъtvorǰe, sъtvorǰe* ‘uczynię’, ЗЕМЛѢ — *zeml’a, zemlja*, НА НѢ — *na nǰ, na nǰ* ‘nań, na niego’, ГЕΩНА — *ǰeona*, КЕСАРЬ — *kesarǰ* ‘cesarz rzymski’, por. ЦѢСАРЬ — *cǰesarǰ* ‘cesarz’.

b) Dość często trafia się apostrof na miejscu opuszczonych jerów, np. *ПО В’СА Д’НИ* — *po v’sę d’ni* ‘po wszystkie dni’.

c) Wyrazy często używane lub pojęcia ogólne i nazwy święte (nomina sacra) bywają skracane, przy czym używa się kreski poziomej, prostej — lub na końcach zagiętej (tzw. *tytly*) nadpisanej u góry, np. *ГЛАТИ* — *glati* = *ГЛАГОЛАТИ* — *glagolati*, *БЪ* — *bǰ* = *БОГЪ* — *bogǰ* itp.

d) Powszechnie stosowanym znakiem interpunkcyjnym w tekstach scs. jest kropka stawiana w środku między wyrazami i zdaniami. Istnieją też połączenia dwu lub więcej kropek. W zależności od treści i kontekstu zdaniowego kropkę lub grupę kropek oddajemy przez różne współczesne znaki interpunkcyjne — kropkę, przecinek, średnik, dwukropkę, pauzę, wykrzyknik i pytajnik.

15) Należy wskazać jeszcze na jedną charakterystyczną cechę alfabetów scs. i ich zastosowanie. Otóż poszczególne litery mogły oznaczać także cyfry, podobnie jak jest w grece czy łacinie. Litery mające wartość cyfrową odrözniane są w tekście za pomocą kreski, np. *Ѧ* — *ǰ* = 1. W głagolicy kolejność cyfr odpowiada dokładnie kolejności liter, natomiast w cyrylicy kolejność jest nieco inna (zob. § 5).

16) Na zakończenie uwag o alfabetach scs., wartości głoskowej liter, zasadach wymowy itd. należy zaznaczyć, że ilustrowane dotąd przykłady scs. podane zostały w uproszczonej transkrypcji fonetycznej (półfonetycznej, fonologicznej), odzwierciedlającej w przybliżeniu wymowę języka scs. z 2. połowy IX i 1. połowy X w. Taką transkrypcją będziemy się w zasadzie posługiwać w dalszych rozdziałach niniejszego podröcznika. Jak widać, transkrypcja tu przyjęta opiera się na odpowiednio przystosowanym alfabecie łacińskim (tzw. łacince) wzbogaconym o konieczne znaki diakrytyczne (kreski, haczyki, daszki, kółeczka, półkola itp.). W odröznieniu od transkrypcji fonologicznej (półfonetycznej) transkrypcja ściśle fonetyczna uwzględnia w zasadzie wszystkie cechy wymawianiowe (warianty fonetyczne) fonemów i stosuje w związku z tym bogatszą skalę znaków diakrytycznych. W obu typach transkrypcji pisze się tylko małe litery.

Niekiedy dla celów filologicznych stosuje się tzw. transliterację, która nie odzwierciedla wymowy, lecz zapis. Przepisuje się teksty głagolickie lub cyrylickie na alfabet łaciński. Korzysta się przy tym często ze znaków stosowanych w transkrypcji fonetycznej. W praktyce nie ma wielkich różnic między transkrypcją półfonetyczną a transliteracją, czyli transkrypcją literową, względnie półortograficzną.

Można by wreszcie próbować transkrypcji tekstów scs. za pomocą pisowni przyjętej w danym języku, np. polskim. Byłaby to transliteracja w pełni ortograficzna. W praktyce takiej transliteracji się nie stosuje; czasami przenikają z niej niektóre znaki do transliteracji międzynarodowej, np. *ch* i *dz*.

Omówione sposoby transkrybowania (transliterowania) porównajmy na wybranych przykładach:

tekst cyrylicy	transkrypcja fonetyczna	transkrypcja półfonetyczna	transliteracja
ЧЛОВѢКЪ	<i>člov’ěka</i>	<i>člověka</i>	<i>člověka</i>
МЪЖЪ	<i>mǰžǰ</i>	<i>mǰžǰ</i>	<i>mǰžǰ, mǰžǰ</i>

tekst cyrylicki	transkrypcja fonetyczna	transkrypcja półfonetyczna	transliteracja
КѢНАСЬ	<i>kɛn'ɛʒ'ɔ</i>	<i>kɛnɛʒɔ</i>	<i>kɛnɛdʒɔ</i>
ДОУША	<i>duʃa</i>	<i>duʃa</i>	<i>duʃa</i>
ВЛЪКЪ	<i>vɫ'kɔ, vl'bkɔ</i>	<i>vlɫkɔ, vɫkɔ</i>	<i>vlɫkɔ</i>
АВРААМЪ	<i>avraamɔ</i>	<i>avraamɔ</i>	<i>Avraamɔ</i>
ИСОУСЪ	<i>isusɔ</i>	<i>isusɔ</i>	<i>Isusɔ</i>
МОИ	<i>mojɔ</i>	<i>mojɔ</i>	<i>moi</i>
МОЕГО, МОЕГО	<i>moʒego</i>	<i>mojego</i>	<i>moego, mojego</i>
ТВОѢ, ТВОЈА	<i>tvoja</i>	<i>tvoja</i>	<i>tvoɔ, tvoja</i>
НЕСТИ	<i>n'est'i</i>	<i>nesti</i>	<i>nesti</i>
СЛЪШАТИ	<i>slyʃat'i</i>	<i>slyʃati</i>	<i>slyʃati</i>
ЧАѢТИ, ЧАЈАТИ	<i>čajat'i</i>	<i>čajati</i>	<i>čaɛti, čajati</i>
ХОДИТИ	<i>χod'it'i</i>	<i>χoditi</i>	<i>χoditi</i>
ЇКО, ЈАКО	<i>jako</i>	<i>jako</i>	<i>ɛko, jako</i>
СЪДЕ	<i>s'ɔd'e</i>	<i>sude</i>	<i>sude</i>
НЕ	<i>n'e</i>	<i>ne</i>	<i>ne</i>

§ 7. Ogólna charakterystyka scs. systemu fonologicznego

a. Samogłoski

samogłoski	pełne		zredukowane
	ustne	nosowe	ustne
szeregu tylnego	<i>a o u y</i>	<i>ɔ</i>	<i>ɔ</i>
szeregu przedniego	<i>ɛ e i</i>	<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>

Powyższy zasób fonemów samogłoskowych jest zgodny z końcowym stanem prasłowiańskim. Samogłoski szeregu tylnego (tylne) wymawiane były z cofnięciem języka ku tyłowi, z uniesieniem ku podniebieniu miękkiemu i dlatego nie wpływały na zmianę sąsiadujących spółgłosek, które pozostawały twarde. Samogłoski szeregu przedniego (przednie) natomiast były wymawiane przy uniesieniu języka bardziej ku przodowi i podniebieniu twardemu (łac. palatum) i w związku z tym zmiękczały w większym lub mniejszym stopniu spółgłoski poprzedzające, a niekiedy także następujące. Zagadnienie to będzie omówione szczegółowo później.

b. Sonanty (spółgłoski zgłoskotwórcze) *r, l*

sonanty	przednie (miękkie, palatalne)	<i>ř ľ</i>
	tylne (twarde, niepalatalne)	<i>r l</i>

Głoski te mogły, podobnie jak samogłoski, pełnić funkcję zgłoskotwórczą, tj. być ośrodkiem sylaby w położeniu pomiędzy innymi spółgłoskami, np. *krakɔ* = *křkɔ*, *samrɔb* = *samřb*, *slɔnce* = *sřnce*, *vlɫkɔ* = *vřkɔ* itp. Zdolność tę spółgłoski płynne *r, l* zawdzięczają swojej artykulacji półotwartej (spółotwartej, sonornej). Jak już wyżej wspomniano (por. § 6, 5), charakter zgłoskotwórczy *r, l* oddawały graficznie znaki *ɔ, ɔ*. W zabytkach scs. przeważają połączenia *rɔ, lɔ* nad połączeniami *řɔ, ľɔ*. Przyjmuje się, że istniejące w języku ps. i w klasycznym okresie scs. odmianki twarde i miękkie sonantów uległy później zmieszaniu i zredukowaniu do artykulacji twardej. Sonanty przednie (miękkie) w okresie swojego istnienia mogły, podobnie jak samogłoski szeregu przedniego, zmiękczać sąsiadujące spółgłoski.

c. Spółgłoski

spółgłoski	zwarto-wybuchowe	zwarto-szczelinowe	szczelinowe	półotwarte (sonorne)	
				płynne	nosowe
wargowe	<i>p b</i>		<i>(f) v</i>		<i>m</i>
przedniojęzykowe	<i>t d</i>		<i>s z</i>	<i>r l</i>	<i>n</i>
przedniojęzykowe palatalne		<i>c ʒ ě (ř)</i>	<i>ʃ ʒ ʒ</i>		
średniojęzykowe palatalne	<i>(t') (d')</i>		<i>j (i)</i>	<i>ř ľ</i>	<i>ň</i>
tylnojęzykowe	<i>k g</i>		<i>χ</i>		

W przedstawionym wyżej zasobie fonemów spółgłoskowych należy wskazać na dwie ważne opozycje cech fonologicznych. Są to:

1) Opozycja twardości i miękkości. Twardymi stale były w języku scs. *k, g, χ*, miękkimi natomiast — *c, ʒ, ě, s', ʃ, ʒ* (w ścisłej transkrypcji fonetycznej *c', ʒ', ě', s', ʃ', ʒ'*), *t', d', j, ř, ľ, n*. Tu trzeba dodać, że scs. i ps. *j* miało raczej charakter niezgłoskotwórczego *j*. Być może, dialekt soluński epoki cyrylo-metodejskiej miał jeszcze *t', d' ≤ tj, kt', dj*, ale zachowane odpisy tekstów klasycznych z tego okresu oraz słowiańskie nazwy miejscowe w Grecji mają już tylko *řt, řd* — zgodnie z późniejszym rozwojem niektórych dialektów bułgarsko-macedońskich. Literacki język bułgarski uznał za normę *řt, řd*, współczesny macedoński natomiast przyjął *k', g'*¹.

Pozostałe spółgłoski, mianowicie *p, b, t, d, s, z, v, m, n, r, l* w położeniu przed samogłoskami szeregu tylnego były twarde (niepalatalne), a przed samogłoskami szeregu przedniego ulegały zmięczeniu, jednak w stopniu słabszym niż poprzednio

¹ Por. Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, cz. I, Warszawa 1969, s. 77.

wymienione spółgłoski miękkie. Trzeba więc tu przyjąć istnienie spółgłosek półmiękkich (półpalatalnych): *p', b', t', d', s', z', v', m', n', r', l'*. Z czasem spółgłoski półpalatalne, podobnie jak palatalne, uległy stwardnieniu (dyspalatalizacji), co dokumentują nam odpisy zabytków scs. z X i XI w.

2) **Opozycja bezdźwięczności i dźwięczności.** W języku scs. istniały następujące pary spółgłosek bezdźwięcznych i dźwięcznych: *p — b, t — d, k — g, s — z, š — ž, c — ž, p' — b', t' — d', s' — z'*; teoretycznie można przyjąć istnienie opozycji *č — ž*, która w języku scs. nie jest poświadczona, gdyż spółgłoska *ž* wcześniej się uprościła w *ž* (zanik elementu zwartego). Spółgłoska *v(v')* nie miała rodzimego oponenta bezdźwięcznego; spółgłoska *f(f')* występowała tylko w zapożyczeniach z języka greckiego, np. *farisei* 'faryzeusz', *filosofa* itp. Z pozostałych spółgłosek nosówki i płynne, tj. *m, n, ŋ, r, r', l, l'* (ogólnie tzw. półotwarte lub sonorne), nie miały odpowiedników bezdźwięcznych, a tylnojęzykowa spółgłoska *χ(ch)* nie miała odpowiednika dźwięcznego.

d. Podział sylabowy wyrazów, prawo otwartej sylaby

W klasycznym okresie języka scs. miało zastosowanie, odziedziczone z języka ps., prawo fonetyczne otwartej sylaby, tj. kończącej się na samogłoskę, a w związku z tym także prawo otwartego wygłosu każdego wyrazu. Ośrodkiem sylaby w grupach głosek oprócz samogłosek — pełnych lub zredukowanych (tzw. jerów) — mogły też być w określonych warunkach spółgłoski płynne *r, l* (zob. § 7, b). Poza tym istnieją, podobnie jak w innych językach słowiańskich, sylaby wyłącznie samogłoskowe (samogłoska = sylaba), stanowiące część wyrazu lub nawet oddzielne wyrazy, jak przyimki, spójniki, partykuły, wykrzykniki. A oto wybrane przykłady podziału sylabowego z uwzględnieniem wyżej omówionej reguły otwartej sylaby:

1) wyrazy jednozgłoskowe: *a, i, o, u, ty, my, tš, sš, zš, na, ne, do, kš, nš, pri, tri* itp.;

2) wyrazy dwuzgłoskowe: *že-na, sy-nš, gra-dš, sz-nš, dš-nš, pš-tš, ko-stš, i-ti, by-ti, da-ti, o-nš, o-na, o-no, o-tš, vł-kš, kł-kš* itp.;

3) wyrazy trójzgłoskowe: *o-tš-cš, sš-nš-mš, bš-ra-ti, do-ne-sti, sš-pa-ti, sz-mł-tš, ml-ča-ti* itp.;

4) wyrazy czterozgłoskowe: *u-če-ni-kš, go-spo-dy-ni, zna-me-ni-je, gla-go-la-ti, sz-bi-ra-ti, o-brě-ta-ti* itp.;

5) wyrazy pięcio- i więcejzgłoskowe: *ra-zu-mě-ni-je, bla-go-slo-vi-ti, sz-vě-dě-te-lš, sz-vě-dě-te-lš-stvo, sz-vě-dě-te-lš-stvo-va-ti* itp.

W późniejszym okresie języka scs., podobnie jak w innych językach słowiańskich, powyższy podział sylabowy w wyrazach uległ przekształceniom, głównie z powodu zmian w zakresie samogłosek jerowych, częściowo także innych, o czym jeszcze będzie mowa dalej.

Należy pamiętać, że podział wyrazów na sylaby w większości wypadków nie pokrywa się z podziałem morfologicznym, tj. słowotwórczym i fleksyjnym, który podlega innym regułom formalnym i znaczeniowym (zob. § 8).

e. Stosunki prozodyczne — iloczasa, akcent, intonacja

1) **Iloczas.** W języku scs. nie można stwierdzić wyraźnej opozycji iloczasowej — samogłoski długiej do krótkiej, tak jak to było we wczesnoprasłowiańskim okresie, jak również po rozbiciu wspólnoty językowej ps. w poszczególnych językach, ale już na skutek nowych przekształceń w systemie fonologicznym. Do dziś jeszcze opozycja iloczasowa istnieje w językach czeskim, słowackim i serbochorwackim. Przyjmuje się na ogół, że w języku scs., podobnie jak w języku ps. końcowego okresu, samogłoski *a, é, i, y, u, o, e* oraz sonanty *r, l* występowały jako długie; samogłoski *e, o* były zasadniczo krótkie, a w pewnych określonych warunkach mogły ulegać wydłużeniu. Wreszcie tzw. jery: *ɚ, ɛ* były krótsze od normalnych krótkich, stąd nazwane zostały samogłoskami półkrótkimi, zredukowanymi lub półsamogłoskami. W odpowiednich warunkach jery mogły się wydłużać i dorównywać pod względem iloczasu samogłoskom krótkim, a nawet długim. O tych najważniejszych zmianach iloczasowych charakterystycznych dla języka ps., scs. i innych języków słowiańskich będzie dokładniej mowa w dalszych rozdziałach podręcznika. Tutaj dla ilustracji podajemy tabelę samogłosek i sonantów scs. podzielonych ze względu na iloczasa:

samogłoski i sonanty	długie	krótkie	półkrótkie (zredukowane)
tylne	<i>a u y o r l</i>	<i>o</i>	<i>ɚ</i>
przednie	<i>é i e í l'</i>	<i>e</i>	<i>ɛ</i>

2) **Akcent.** Na podstawie studiów historyczno-porównawczych w obrębie języków słowiańskich można sądzić, że język scs. odbija w pewnym stopniu dawne stosunki w zakresie akcentu wyrazowego. Przypuszcza się, że akcent ten był *s w o b o d n y i r u c h o m y*, czyli mógł padać na różne sylaby w wyrazach, a w obrębie odmiany tego samego wyrazu mógł się przesuwać (poruszać) z sylaby na sylabę. Był to więc w przybliżeniu taki typ akcentu, jaki do dziś zachował się w języku bułgarskim i rosyjskim.

3) **Intonacja.** Przyjmuje się również, że przynajmniej w najstarszym okresie języka scs. występowały w sylabach różnice intonacyjne (akcent toniczny), zwłaszcza w sylabach z samogłoską długą lub sonantem. Intonacja mogła być *akutowa*, czyli wznosząca się od tonu niższego do wyższego, lub *cyrkumfleksowa*, czyli opadająca od tonu wyższego do niższego. Akcentuację tego typu, odpowiednio już przekształconą, reprezentują dzisiaj języki serbochorwacki i słoweński.

Poza wyżej podanymi uwagami ogólnymi bliższej charakterystyki stosunków iloczasowych i akcentowo-intonacyjnych na podstawie samych zabytków scs. nie można przedstawić. Trudno też jest praktycznie reprodukcować (odtwarzać) iloczasa, akcent czy intonację. Dlatego też czytając teksty scs. stosujemy się w tym zakresie do reguł panujących w języku polskim. W pewnych wypadkach można by w zakresie akcentu wyrazowego stosować się do reguł języka rosyjskiego względnie bułgarskiego.

Ćwiczenie 1

1. Co to jest język scs. i jakie jest jego znaczenie?
2. Podać najważniejsze wydarzenia i daty związane z działalnością Konstantyna-Cyryla i Metodego oraz z powstaniem języka scs.
3. Jak powstały najstarsze alfabety słowiańskie?
4. Wymienić najważniejsze zabytki scs.
5. Określić stanowisko języka scs. wśród języków słowiańskich; wymienić te języki; określić podkład dialektyczny języka scs.
6. Określić stosunek języka scs. do języka ps. i pie.; wymienić kilka grup językowych pozasłowiańskich w ramach tzw. rodziny indoeuropejskiej.
7. Podać kilka ważniejszych pozycji bibliograficznych dotyczących języka scs., w tym opracowania ogólne, gramatyki, wybory tekstów i słowniki.
8. W miarę możliwości obejrzeć wydania zabytków scs. lub fotokopie niektórych fragmentów (zob. ilustracje po s. 16 podręcznika).
9. Scharakteryzować ogólnie alfabety scs. — glagolicę i cyrylicę oraz wskazać na ważniejsze różnice między nimi.
10. Przepisać alfabet cyrylicy z podaniem wartości głoskowej liter.
11. Przeczytać podane niżej wyrazy scs., następnie je przepisać oraz przetranskrybować łacinką fonetycznie i półfonetycznie (fonologicznie):

ЧЛОВѢКЪ, МЖЖЪ, ЖЕНА, ОТЬЦЪ, МАТИ, СЪНЪ, ДЪШТИ, БРАТЬ, СЕСТРА,
 ЧАДО, ДОУХЪ, ДОУША, ТЪЛО, БОГЪ, НЕБО, ЗЕМЛЯ, ПЪСЪ, КОНЪ, ВЛЪКЪ, ДОБРЪ,
 ЗЪЛЪ, ДЪЗЪ, ТЫ, ОНЪ, ІЕДИНЪ, ДЕСАТЬ, БЪИТИ, ЖИТИ, ДАТИ, ИТИ, РЕШТИ,
 ГЛАГОЛАТИ, СЪПАТИ, СЪДЕ, ТОУ, ТАМО, КЪ, НА, ВЪ, А, И, ИБО, ЛИ, ЖЕ, О!

12. Podane wyżej wyrazy objaśnić ogólnie ze stanowiska części mowy i podać ich znaczenie (odpowiedniki polskie, rosyjskie itp.).
13. Scharakteryzować ogólnie system fonetyczny i fonologiczny języka scs.: samogłoski, sonanty, spółgłoski, stosunki prozodyczne.
14. Porównać zasób fonemów scs. z zasobem w języku polskim i rosyjskim.
15. Podać przykłady podziału wyrazu na sylaby, por.:
člo-vě-ka — 3 sylaby, *ka-ni-žь-ni-ka* — 5 sylab itp.
16. Wybrać niektóre wyrazy ze słownika podane w transkrypcji, a następnie przepisać je cyrylicą, por.:
knižьnikъ — КЪНИЖЬНИКЪ, *bojati se* — БОЯТИ СЯ itp.
17. Przepisać dowolnie wybrany tekst cyrylicy z podręcznika (kilka wierszy), a następnie tekst ten przetranskrybować i przeczytać.

KONWERSATORIUM II

§ 8. Podział słotwórczy i morfemowy wyrazów

W słotwórczej analizie wyrazów języka scs. i ps. staramy się, podobnie jak w dzisiejszych językach słowiańskich, wyodrębnić dwie zasadnicze części składowe:

1) **pień** (P), tj. część podstawową, zwaną także tematem słotwórczym; 2) **for-mant** (F), czyli część kształtującą wyraz pochodny od podstawowego.

Dla przykładu analizy weźmy scs. rzeczownik *sъvѣdѣlьstvo* 'świadcstwo'. Na początek wyodrębnimy w nim pień *sъvѣdѣlь* - występujący w wyrazie podstawowym *sъvѣdѣlь* 'świadek' i formant — przyrostek *-stvo*, tworzący rzeczowniki oderwane (nazwy czynności, właściwości), por. *človѣčьstvo* : *človѣkъ*, *bo-gatъstvo* : *bo-gatъ* itp. Z kolei wyraz *sъvѣdѣlь* rozpada się na P *sъvѣdѣ-*, por. *sъvѣdѣti* 'znać, wiedzieć coś z kimś razem, być świadkiem', i na F *-telь*, tworzący nazwy działacza (tzw. nomina agentis) od czasowników, por. *učitelь* : *učiti*, *dѣlatelь* : *dѣlati* itp. Czasownik *sъvѣdѣti*, od którego pochodzi rzeczownik *sъvѣdѣlь*, dzieli się na P *vѣdѣti* i F — przedrostek *sъ-*, modyfikujący znaczenie i formę czasowników, por. *sъtvoriti* : *tvoriti* itp. Dzieląc czasownik *vѣdѣti* otrzymujemy P *vѣdѣ-*, równy tematowi bezokolicznika, i F *-ti* — przyrostek (cecha) bezokolicznika. Wreszcie temat *vѣdѣ-* rozkładamy na P *vѣd-*, stanowiący zarazem rdzeń, i F *-ě* — przyrostek tematu bezokolicznika.

W ścisłym związku z analizą słotwórczą pozostaje analiza morfemowa, w wyniku której dochodzimy do wyodrębnienia poszczególnych morfemów, czyli cząstek wyrazowych dalej niepodzielnych. Do nich należą: 1) **morfem główny**, czyli **rdzeń**, z którym łączy się podstawowe i odziedziczone z dawnych epok znaczenie danego wyrazu; 2) **morfemy poboczne** (afiksy), wśród nich **przyrostki** (sufiksy), **przedrostki** (prefiksy) i **wyjątkowo wrostki** (in-fiksy) — wszystkie modyfikujące w określony sposób budowę i znaczenie wyrazów. Ze względu na te funkcje morfemy poboczne możemy podzielić na: a) **słotwórcze**, modyfikujące podstawowe znaczenie w rdzeniu; b) **formotwórcze**, tj. końcówki form przypadków w deklinacji oraz końcówki osobowe i przyrostki form koniugacyjnych czasowników.

Wracając do analizowanego przykładu *sъvѣdѣlьstvo* możemy w nim wyodrębnić następujące morfemy:

sъ- + *vѣd-* + *-ě* + *-tel'* + *-stvo* + *-o*

↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
 prefiks rdzeń sufiks sufiks sufiks końcówka — sufiks fleksyjny

Kolejność (historię) tworzenia wyrazu, czyli jego derywację, w połączeniu z podziałem morfemowym można przedstawić następująco:

{[sъ- + (vѣd- + -ě) + -tel'] + (-stvo + -o)}

Wyrazy tzw. rdzenne są niemotywowane pod względem słotwórczym, por. np. *bo-gъ*, *žena*, *ty*, *my*, *dati*, *byti*, *milь*, *starь*, *dъva*, *tri*, *na*, *do*, *pri*, *i*, *a*, *bo* itp. Większość jednak wyrazów scs. powstała w drodze derywacji słotwórczej przy pomocy formantów — sufiksów i prefiksów. Ten proces tworzenia wyrazów pochodnych od podstawowych scharakteryzujemy pokrótce na poszczególnych częściach mowy.

1) Rzeczowniki pochodne mogą się tworzyć: a) od innych rzeczowników, np. *bo-žьstvo* : *bo-gъ*; b) od przymiotników, np. *milostъ* : *milь*; c) od czasowników, np. *učitelь* : *učiti*; d) od wyrażań przyimkowych rzeczownika, np. *podъno-žьje* (*podъno-žьje*) : *podъ no-goję*, *podъ no-gami*; e) od liczebników, np. *sъtьnikъ* : *sъtьnъ*, *sъto*.

2) Przymiotniki mogą pochodzić: a) od rzeczowników, np. *človѣčьskъ* : *človѣkъ*; b) od innych przymiotników, np. *lѣnivъ* : *lѣnъ* (*lѣnъ*), compar. *přemъdrъ* : *mъdrъ*;

c) od czasowników (rzadko), np. *dostoinъ (dostojina) : dostojati*; d) od przysłówków pochodzenia rzeczownikowego, np. *pozdyъ : pozdě*; e) od wyrażań przyimkowych rzeczownika, np. *bezumъnъ : bez (bezъ) uma*.

3) Czasowniki pochodzą: a) od innych czasowników, np. *prorēsti : rešti, dajati, davati : dati*; b) od rzeczowników, np. *glagolati : glagolъ, dъžditi : dъždъ*; c) od przymiotników, np. *milovati : milъ*.

4) Zaimki tworzą się tylko od pni zaimkowych, np. *vsjaksъ : vsъ, nikatože : kto, ničtože : čto*.

5) Liczebniki pochodne powstają wyłącznie z liczebników podstawowych, np. *sъtynъ : sъto, dъvoъbъ : dъva*.

6) Przysłówki wykazują pochodzenie: a) odrzeczownikowe, np. *gorě 'w górze', dolě, dolu 'w dole, na dole'*; b) odprzymiotnikowe (najczęstsze), np. *malo, gorьko, dobrě*; c) odzaimkowe, np. *kъgda (kogda), tъgda (togda), tamo, kamo, sude*.

7) Przyimki tzw. wtórne powstały z przysłówków, które z kolei pochodzą z pewnych skostniałych form rzeczowników, np. *blizъ 'blisko' z gen., kromě 'oprócz' z gen., vъrъxu 'na wierzchu, z wierzchu' z gen., protivъ 'przeciw' z dat., prěmo 'przeciw' z dat., skvozě, skozě 'przez' z acc., meždъ 'między' z instr.*

8) Spójniki, partykuły i wykrzykniki są przeważnie pierwotne (niepochodne) i proste w swojej budowie, ale mogą też powstawać w wyniku połączenia (zrośnięcia się) dwu lub kilku cząstek, jak spójnik+spójnik, spójnik+partykuła itp., por. *і, а, bo, da, li, o!* obok *ibo ≤ i+bo, nebo ≤ ne+bo, ili ≤ i+li, ole! ≤ o+le* itp. Nie zawsze pochodzenie spójników i partykuł jest jasne.

§ 9. Odmiana rzeczowników — typy deklinacji

a. Ogólna charakterystyka deklinacji

System deklinacyjny scs. rzeczowników odpowiada dość dokładnie stanowi z doby poprzedzającej rozpad ps. wspólnoty językowej. Ze względu na gramatykę historyczną rozpatrującą rozwój i przekształcenia deklinacji w poszczególnych językach przyjmujemy tu nadrzędny podział typów deklinacyjnych według dawnych ps. i pie. tematów. Przypomnijmy, że za temat uważamy część wyrazu stałą, którą otrzymujemy po odcięciu końcówki. Temat niekiedy ulega zmianom fonetycznym, na co również należy zwrócić uwagę w analizie form. Podziałowi według tematów podporządkowujemy podział według rodzajów gramatycznych. Trzeba tu mieć na uwadze, że z biegiem czasu we wszystkich językach słowiańskich dawny system odmiany według starych tematów uległ różnym przekształceniom i uproszczeniom, a nadrzędnym kryterium podziału na deklinacje stał się w zasadzie rodzaj.

Ze stanowiska czysto opisowego możemy przyjąć, że tematy wszystkich rzeczowników scs. kończą się na spółgłoskę. Ze stanowiska jednak genetycznego (wcześnopraskłowiańskiego) wyodrębnić musimy dawne tematy samogłoskowe i dawne tematy spółgłoskowe — rozszerzone. Z tematami łączyły się odpowiednie końcówki

przypadków, których było siedem. Trzeba również zwrócić uwagę na to, że język scs. zachował oprócz liczby pojedynczej i mnogiej również liczbę podwójną (dualną, dualis), choć w pewnym stopniu uproszczoną. Liczby podwójnej używało się w wypadku dwóch osób, zwierząt i rzeczy. Liczba taka jako żywa kategoria gramatyczna zachowała się do dziś tylko w języku słoweńskim i w obu językach łużyckich.

W języku scs. podobnie jak w ps. rozróżniamy pięć deklinacji rzeczowników, wśród nich cztery z dawnymi tematami samogłoskowymi (przeważnie już niewidocznymi w formach scs.) i piątą obejmującą pięć podtypów dawnych tematów spółgłoskowych, tzw. rozszerzonych. Podział ten rozpatrzemy kolejno wskazując na cechy typowe deklinacji, tj. na temat, rodzaj gramatyczny oraz końcówki mianownika i dopełniacza liczby pojedynczej (N i G sg.).

1) Deklinacja I — obejmuje liczne rzeczowniki r.m. i n. z dawnym tematem *-o-* (typ twardy) i *-iо-* (typ miękki). N sg. m. kończy się na *-ъ* po spółgłosce twardej lub na *-ь* po spółgłosce miękkiej; w analogicznych warunkach N sg. n. ma końcówkę *-o* lub *-e*, por. np. *vъlkъ, mъžъ, lět-o, pol'-e*. Kończówką G sg. jest zawsze *-a*, por. *vъlk-a, mъž-a, lět-a, pol'-a*.

2) Deklinacja II — obejmuje zaledwie kilka rzeczowników r.m. z dawnym tematem *-u-*, które w N sg. kończą się na *-ъ*, a w G sg. na *-u*. Należą tu: *synъ, syn-u, volъ, vol-u, domъ, dom-u, medъ, med-u, vъrъxъ, vъrъx-u, polъ, pol-u* 'połowa, część, strona'. W związku z nimi pozostają jeszcze prawdopodobnie *čimъ* 'godność, urząd', *sauъ* 'ts.', *mirъ* 'świat, pokój', *ledъ* 'lód'.

3) Deklinacja III — obejmuje liczne rzeczowniki z dawnym tematem *-a-* (typ twardy) i *-iа-* (typ miękki) — w większości r.ż., częściowo tylko r.m. W N sg. występuje końcówka *-a*, zarówno po spółgłosce twardej jak i miękkiej lub *j*, oraz końcówka *-i* po spółgłosce miękkiej, por. f. *žen-a, duš-a, vyj-a* 'szyja', *bogyń-i (bogyň-i)*, m. *slug-a, junоš-a* 'młodzieniec', *sъdъj-i (sъdъj-i, sъd-ii)* 'sędzia'; G sg. w typie twardym posiada końcówkę *-y*, a w typie miękkim — końcówkę *-ę*, por. *žen-y, slug-y*, ale *duš-ę, vyj-ę, bogyn-ę, junоš-ę, sъdъj-ę*. Tu należy zwrócić uwagę na starą różnicę dialektyczną ps. Otóż końcówka G sg. *-ę* w typie miękkim była właściwa językom południowosłowiańskim; w pozostałych językach, tj. w zachodnio- i wschodniosłowiańskich, G sg. zakończony był na *-ě* (tzw. *ě₃*), a więc *duš-ě* itd.

4) Deklinacja IV — obejmuje dość liczne rzeczowniki r.ż. i mniej liczne r.m. z dawnym tematem *-i-*. N sg. kończy się na *-ь*, a G sg. na *-i*, por. f. *kostъ, kost-i*, m. *pъtъ, pъt-i* 'droga'.

5) Deklinacja V — spółgłoskowa obejmuje niezbyt liczne rzeczowniki wszystkich trzech rodzajów i dzieli się na 5 podtypów według tzw. tematu rozszerzonego, poczynając od G sg. Należą tu:

a) tematy *-en-* (*-n-*) u rzeczowników r.m. zakończonych w N sg. na *-y*, np. *kam-y*, i u rzeczowników r.n. z końcówką N sg. *-ę*, np. *im-ę*; G sg. w obu rodzajach kończy się na *-e*: *kamen-e, imen-e*;

b) tematy *-ęt-* (*-t-*) u rzeczowników r.n. — nazw dzieci i małych zwierząt — zakończonych w N sg. na *-ę*, a w G sg. — na *-e*, np. *otroč-ę, otročęt-e* 'dziecko', *žrěb-ę, žrěbęt-e* 'żrebiec';

c) tematy *-es-* (*-s-*) — w obrębie rzeczowników r.n. zakończonych w N. sg. na *-o*, w G sg. na *-e*, np. *neb-o*, *nebes-e*;

d) tematy *-er-* (*-r-*) — poświadczone tylko w dwóch rzeczownikach r.ż., zakończonych w N sg. na *-i*, a w G sg. na *-e*: *mat-i*, *mater-e* 'matka' i *dašt-i* ≤ **dašt-i* ≤ **dašt-i*, *dašter-e* ≤ **dašter-e* ≤ **dašter-e* 'córka';

e) tematy *-sv-* (*-v-*) — wywodzące się z dawniejszych tematów *-ŭ-* poświadczone w niezbyt licznej grupie rzeczowników r.ż. zakończonych w N sg. na *-y*, a w G sg. na *-e*, np. *svekr-y*, *svekrav-e* 'teściowa'.

Wzory pełnej odmiany poszczególnych typów i podtypów deklinacyjnych, jak również uwagi dotyczące genezy i rekonstrukcji form znajdują się w trzeciej części podręcznika.

6) Z kolei dokonajmy podziału deklinacji rzeczowników według nadrzędnej zasady rodzaju, a w obrębie każdej z trzech grup umieścimy odpowiednie typy tematyczne z uwzględnieniem form N i G sg.

deklinacja	temat	N sg.	G sg.	przykłady		uwagi
				N sg.	G sg.	
męska	<i>-o-</i>	<i>-o</i>	<i>-a</i>	<i>vlbk-o</i>	<i>vlbk-a</i>	
	<i>-jo-</i>	<i>-b</i>	<i>-a</i>	<i>mqž-b</i>	<i>mqž-a</i>	
	<i>-u-</i>	<i>-o</i>	<i>-u</i>	<i>syn-o</i>	<i>syn-u</i>	
	<i>-i-</i>	<i>-b</i>	<i>-i</i>	<i>pqt-b</i>	<i>pqt-i</i>	
	<i>-en-</i>	<i>-y</i>	<i>-e</i>	<i>kam-y</i>	<i>kamen-e</i>	
nijaka	<i>-o-</i>	<i>-o</i>	<i>-a</i>	<i>lēt-o</i>	<i>lēt-a</i>	
	<i>-jo-</i>	<i>-e</i>	<i>-a</i>	<i>pol'-e</i>	<i>pol'-a</i>	
	<i>-en-</i>	<i>-e</i>	<i>-e</i>	<i>im-e</i>	<i>imen-e</i>	
	<i>-et-</i>	<i>-e</i>	<i>-e</i>	<i>žrēb-e</i>	<i>žrēbt-e</i>	
	<i>-es-</i>	<i>-o</i>	<i>-e</i>	<i>neb-o</i>	<i>nebes-e</i>	
żeńska	<i>-a-</i>	<i>-a</i>	<i>-y</i>	<i>žen-a</i>	<i>žen-y</i>	znaczeniowo r.m.
	<i>-a-</i>	<i>-a</i>	<i>-y</i>	<i>slug-a</i>	<i>slug-y</i>	
	<i>-ja-</i>	<i>-a</i>	<i>-e, -ě</i>	<i>duš-a</i>	<i>duš-e, -ě</i>	zaczeniowo r.m.
	<i>-ja-</i>	<i>-a</i>	<i>-e, -ě</i>	<i>junoš-a</i>	<i>junoš-e, -ě</i>	
	<i>-ja-</i>	<i>-i</i>	<i>-e, -ě</i>	<i>bogyn-i</i>	<i>bogyn-e, -ě</i>	zaczeniowo r.m.
	<i>-ja-</i>	<i>-i</i>	<i>-e, -ě</i>	<i>sqdaj-i</i>	<i>sqdaj-e, -ě</i>	
	<i>-i-</i>	<i>-b</i>	<i>-i</i>	<i>kost-b</i>	<i>kost-i</i>	
<i>-er-</i>	<i>-i</i>	<i>-e</i>	<i>mat-i</i>	<i>mater-e</i>	dawniejszy temat	
<i>-sv-</i>	<i>-y</i>	<i>-e</i>	<i>svekr-y</i>	<i>svekrav-e</i>	<i>-ŭ-</i>	

b. Przegląd (tabela) końcówek przypadkowych deklinacji

1. Dawne tematy samogłoskowe

deklinacja	I				II	III		IV	
	<i>-o-</i>		<i>-jo-</i>		<i>-u-</i>	<i>-a-</i>	<i>-ja-</i>	<i>-i-</i>	
rodzaj	m.	n.	m.	n.	m.	f.m.	f. m.	f.	m.
sg. N	<i>-o</i>	<i>-o</i>	<i>-b</i>	<i>-e</i>	<i>-o</i>	<i>-a</i>	<i>'-a, -i</i>	<i>-b</i>	
G	<i>-a</i>		<i>-a</i>		<i>-u</i>	<i>-y</i>	<i>-e, -ě</i>	<i>-i</i>	
D	<i>-u</i>		<i>-u</i>		<i>-ovi</i>	<i>-ě</i>	<i>-i</i>	<i>-i</i>	
A	<i>-o</i>	<i>-o</i>	<i>-b</i>	<i>-e</i>	<i>-o</i>		<i>-o</i>	<i>-b</i>	
I	<i>-omō, -omō</i>	<i>-omō</i>	<i>-emō, -omō</i>	<i>-omō</i>	<i>-omō</i>	<i>-ojō</i>	<i>-ejō</i>	<i>-bjō</i>	<i>-omō</i>
L	<i>-ě</i>		<i>-i</i>		<i>-u</i>	<i>-ě</i>	<i>-i</i>	<i>-i</i>	
V	<i>-e</i>	<i>-o</i>	<i>-u</i>	<i>-e</i>	<i>-u</i>	<i>-o</i>	<i>-e, -i</i>	<i>-i</i>	
pl. N-V	<i>-i</i>	<i>-a</i>	<i>-i</i>	<i>-a</i>	<i>-ove</i>	<i>-y</i>	<i>-e, -ě</i>	<i>-i</i>	<i>-bje</i>
G	<i>-o</i>		<i>-b</i>		<i>-ovō</i>	<i>-o</i>	<i>-b</i>	<i>-bjb (-ii)</i>	
D	<i>omō</i>		<i>-emō</i>		<i>-omō</i>	<i>-amō</i>		<i>-omō</i>	
A	<i>-y</i>	<i>-a</i>	<i>-e, -ě</i>	<i>-a</i>	<i>-y</i>	<i>-y</i>	<i>-e, -ě</i>	<i>-i</i>	
I	<i>-y</i>		<i>-i</i>		<i>-omi</i>	<i>-ami</i>		<i>-omi</i>	
L	<i>-ěχō</i>		<i>-iχō</i>		<i>-oχō</i>	<i>-aχō</i>		<i>-bχō</i>	
du. N-A-V	<i>-a</i>	<i>-ě</i>	<i>-a</i>	<i>-i</i>	<i>-y</i>	<i>-ě</i>	<i>-i</i>	<i>-i</i>	
G-L	<i>-u</i>		<i>-u</i>		<i>-ovu</i>	<i>-u</i>		<i>-bju</i>	
D-I	<i>-oma</i>		<i>-ema</i>		<i>-oma</i>	<i>-ama</i>		<i>-oma</i>	

U w a g a: w G sg. i N pl. tematów *-ja-* oraz w A pl. tematów *-jo-* i *-ja-* końcówka *-e* była właściwa językom południowosłowiańskim, natomiast końcówka *-ě*, tzw. *ě₃* (jat' trzecie), występowała w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich, por. *dušę* obok *dušě* (G sg., N i A pl. f.), *mōžę* obok *mōžě* (A pl. m.).

Prasłowiańskie rozwarstwienie dialektyczne widoczne jest również w formie I sg. tematów *-o-*, *-jo-*: końcówki *-omō*, *-emō* były właściwe grupie południowosłowiańskiej, natomiast końcówki *-omō*, *-omō* — pozostałym językom słowiańskim.

2. Tematy spółgłoskowe — rozszerzone

deklinacja	V					
	<i>-en-</i>		<i>-et-</i>	<i>-es-</i>	<i>-er-</i>	<i>-sv-</i>
rodzaj	m.	n.	n.	n.	f.	f.
sg. N-V	<i>-y</i>	<i>-e</i>	<i>-e</i>	<i>-o</i>	<i>-i</i>	<i>-y</i>
G	<i>-en-e</i>		<i>-et-e</i>	<i>-es-e</i>	<i>-er-e</i>	<i>-sv-e</i>
D	<i>-en-i</i>		<i>-et-i</i>	<i>-es-i</i>	<i>-er-i</i>	<i>-sv-i</i>

deklinacja	V					
	-en-		-et-	-es-	-er-	-ev-
temat						
rodzaj	m.	n.	n.	n.	f.	f.
A	-en-ь	-e	-e	-o	-er-ь	-ev-ь
I	-en-ьмъ		-et-ьмъ	-es-ьмъ	-er-ьжъ	-ev-ьжъ
L	-en-e		-et-e	-es-e	-er-i	-ev-e
pl. N-V	-en-e	-en-a	-et-a	-es-a	-er-i	-ev-i
G	-en-ъ		-et-ъ	-es-ъ	-er-ъ	-ev-ъ
D	-en-ьмъ		-et-ьмъ	-es-ьмъ	-er-ьмъ	-ev-ьмъ
A	-en-i	-en-a	-et-a	-es-a	-er-i	-ev-i
I	-en-ьми	-en-y	-et-y	-es-y	-er-ьми	-ev-ьми
L	-en-ьχъ		-et-ьχъ	-es-ьχъ	-er-ьχъ	-ev-ьχъ
du. N-A-V	-en-i	-en-ě	-et-ě	-es-ě	-er-i	-ev-i
G-L	-en-u		-et-u	-es-u	-er-u	-ev-u
D-I	-en-ьма		-et-ьма	-es-ьма	-er-ьма	-ev-ьма

§ 10. Odmiana czasowników — typy koniugacji

a. Uwagi wstępne

W odmianie scs. i ps. czasowników wyróżniamy następujące formy: 1) właściwe formy werbalne (czasownikowe osobowe), do których należą: a) czasy: α) niezłożone — praesens, imperfectum, aoristus (aoryst), β) złożone — perfectum, plusquamperfectum, futurum; b) tryby: α) niezłożone — indicativus, imperativus; β) złożony — conditionalis; 2) formy imiennie-werbalne (nomina verbalia): a) infinitivus, b) supinum, c) participia — praes. act., praes. pass., praet. (perf.) act. I i II, praet. pass.

Formy wyrażające czasy i tryby odmieniają się przez osoby i liczby: 1., 2., 3. sg., pl. i du. Participia odmieniają się przez przypadki, liczby i rodzaje jak rzeczowniki i przymiotniki; infinitivus i supinum są nieodmienne. Formy czasów, trybów, infinitiwu i supinum mają znaczenie strony czynnej (activum); stronę bierną (passivum) i zwrotną (reflexivum, medium) wyrażają formy opisowe (perifrastyczne).

Formy scs. czasowników, podobnie jak w innych językach słowiańskich, wyrażają nie tylko czas w stosunku do chwili mówienia, ale także przebieg czynności lub stanu w ogóle. Szczególnie charakterystyczna jest tu opozycja aspektu niedokonanego i dokonanego. W związku z tym odróżnia się czasowniki niedokonane (verba imperfectiva) i czasowniki dokonane (verba perfectiva). Funkcję aspektu dokonanego bardzo często spełnia prefiks, por. *nesti* : *prinesti*. Były jednak też czasowniki dokonane bezprzedrostkowe, por. *dati*, *damb*, *dasi*, *rešti*, *reko*, *rečeši* 'rzec, powiedzieć';

z drugiej strony nie wszystkie czasowniki przedrostkowe są dokonane, por. *prinosti*, *prinošq*, *prinosiši* 'przynosić'.

Wśród czasowników niedokonanych można wyróżnić czasowniki wyrażające czynność trwałą (verba durativa), por. *nesti*, *nesq*, *neseši* 'nieść', i czasowniki wyrażające czynność częstotliwą (verba iterativa), por. *nositi*, *nošq*, *nosiši* 'nosić'.

Takie rodzaje czynności lub stanu, jak kierunek, miejsce, moment początkowy lub końcowy, były wyrażane najczęściej prefiksem werbalnym, por.: *iznesti* 'wynieść', *iznositi* 'wynosić' — kierunek z wnętrza; *vānesti* 'wnieść', *vānositi* 'wnosić' — kierunek do wnętrza; *vāznesti* 'wznieść', *vāznositi* 'wznosić' — kierunek do góry; *sānesti* 'znieść', *sānositi* 'znosić' — kierunek do jednego miejsca, razem itp. Te różne zmodyfikowane znaczenia czasowników podaje słownik.

Trzeba wreszcie zwrócić uwagę na to, że czasowniki, przede wszystkim ich formy werbalne, pełnią w zdaniu najczęściej funkcję orzeczenia. Ze stanowiska składniowo-semantycznego mogą one być przechodnie (tranzytywne) lub nieprzechodnie (nie-tranzytywne). Pierwsze z nich łączą się z dopełnieniem bliższym, najczęściej w formie biernika, i posiadają stronę bierną, drugie natomiast tej właściwości nie mają, por. *biti*, *nesti*, *dati*, *viděti* itp. + dopełnienie w formie A oraz *iti*, *ležati*, *sępati*, *stati* itp. bez dopełnienia bliższego i strony biernej.

b. Temat praes. i temat inf., podział na koniugacje

Cały zasób form czasownikowych w języku scs. i ps. opiera się na dwóch tematach: 1) na temacie czasu teraźniejszego (praesentis), zwanym też tematem I; 2) na temacie bezokolicznika (infinitivi), inaczej na temacie II. Od tematu I były tworzone formy trybu oznajmującego czasu teraźniejszego, formy trybu rozkazującego, imiesłowy czasu teraźniejszego — czynny i bierny, częściowo imperfectum i aoryst. Na temacie II oparte były z reguły formy aorystu, imperfectum, imiesłowów czasu przeszłego — czynnych i biernych, bezokolicznik i supinum.

Temat praes. znajdujemy po odcięciu końcówki osobowej w większości form; temat ten jest niewidoczny tylko w 1. sg. i 3. pl. Temat inf. natomiast uzyskujemy po oddzieleniu przyrostka *-ti*, pamiętając przy tym o możliwych zmianach fonetycznych, jakie mogły w temacie zajść. Praktycznie przy wyszukiwaniu tematów postępujemy w ten sposób, że za punkt wyjścia bierzemy 2. sg., która zazwyczaj bywa podawana w słownikach i opracowaniach gramatycznych, obok 1. sg. i infinitiwu, jako hasło czasownika, np. *nesti*, *nesq*, *neseši*. Tematem praes. w podanym przykładzie jest część *nese-* po odcięciu końcówki *-ši*, a tematem inf. po oddzieleniu *-ti* pozostaje morfem rdzenny *nes-*.

W klasyfikacji typów koniugacyjnych za nadrzędny przyjmujemy podział według tematu praes., a za podrzędny (wtórny) — podział według tematu inf. Ze względu na gramatykę historyczną i porównawczą stosuje się na ogół powszechnie podział czasowników na pięć koniugacji. Trzeba tu zaznaczyć, że swoje zalety, zwłaszcza ze stanowiska opisowego, ma podział na trzy koniugacje, bardziej zbliżony do klasyfikacji czasowników we współczesnych językach, polskim i rosyjskim. Oba wspomniane podziały postaramy się porównać niżej. Wyjdziemy od szerszego przedsta-

wienia (zmodyfikowanego nieco) podziału na pięć typów, dokonanego swego czasu przez językoznawcę niemieckiego A. Leskiena (1840 - 1916).

1) **K o n i u g a c j a I** — obejmuje czasowniki z tematem praes. na *-e-* (obocznym do *-o-*, rekonstruowanym w 1. sg. i 3 pl.), np. *nes-q, nese-ši, rek-q, reče-ši, mir-q, mýre-ši, jým-q, jýme-ši* (*im-q, ime-ši*) 'biore, chwytam, ujmuję', *pn-q, pne-ši, plov-q, plove-ši* 'płynę', *ber-q, bere-ši, zov-q, zove-ši* 'nazywam' itp.;

a) temat inf. jest równy rdzeniowi kończącemu się na spółgłoskę lub na samogłoskę, np. *nes-ti, rekti* ≤ **rek-ti, mrě-ti* ≤ **mer-ti, ję-ti* 'jąć, wziąć', *pę-ti* 'piąć', *plu-ti* 'płynąć' itp.;

b) temat inf. kończy się na przyrostek *-a-* dodany do rdzenia, np. *bir-a-ti, zov-a-ti* 'zwać, wołać' itp.

2) **K o n i u g a c j a II** — obejmuje czasowniki z tematem praes. na *-ne-* (*-no-*), np. *dvign-q, dvigne-ši, kosn-q, kosne-ši* 'dotknę' itp.; temat inf. kończy się na przyrostek *-nq-*, dodany do rdzenia, np. *dvig-nq-ti, kos-nq-ti* itp.

3) **K o n i u g a c j a III** — obejmuje czasowniki z tematem praes. na *-je-* (*-jo-*) lub *'-e-* (*'-o-*), tj. po spółgłosce miękkiej, spalatalizowanej przez tematyczne *-j-*, np. *znaj-q, znaje-ši, bor-q, boře-ši* ≤ **borj-q, *borje-ši* 'walczę', *dělaj-q, dělaje-ši, maž-q, maž-e-ši* ≤ **mazj-q, *mazje-ši, plač-q, plače-ši* ≤ **plakj-q, *plakje-ši, mel'-q, mēle-ši* ≤ **melj-q, *melje-ši* 'mieję', *uměj-q, uměje-ši, bij-q, bije-ši, čuj-q, čuje-ši, kryj-q, kryje-ši, daj-q, daje-ši, byvaj-q, byvaje-ši, kupuj-q, kupuje-ši* itp.;

a) temat inf. równy jest rdzeniowi, np. *zna-ti, bra-ti* ≤ **bor-ti* 'walczyć', *mlě-ti* ≤ **mel-ti* 'mieć', *bi-ti, ču-ti, kry-ti* itp.;

b) temat inf. kończy się na przyrostek *-a-* dodany bądź do rdzenia wprost, bądź też do postaci już rozszerzonej przez elementy *-j-*, *-v-*, *-ov-*, lub na przyrostek *-ě-* dodany do rdzenia, np. *děl-a-ti, maz-a-ti, plak-a-ti, da-j-a-ti, by-v-a-ti, kup-ov-a-ti, um-ě-ti* itp.

4) **K o n i u g a c j a IV** — obejmuje czasowniki z tematem praes. na *-i-*, np. *mol'-q* ≤ *molj-q, moli-ši, proš-q* ≤ **prosj-q, pros-ši, rožd-q* ≤ **rodj-q, rodi-ši, svěšt-q* ≤ **svěštj-q, svěšti-ši, vižd-q* ≤ **vidj-q, vidi-ši, viš-q* ≤ **visj-q, visi-ši, boj-q sę, boji-ši sę, krič-q* ≤ **kričj-q, kriči-ši, slyš-q* ≤ **slyšj-q, slyši-ši, běž-q* ≤ **běgj-q, běži-ši* itp.;

a) temat inf. kończy się na przyrostek *-i-*, jest więc równy tematowi praes., np. *mol-i-ti, pros-i-ti, rod-i-ti, svěšt-i-ti* itp.;

b) temat inf. kończy się na *-ě-* lub na *-a-* ≤ *-ě-* po *j, č, š, ž*, np. *vid-ě-ti, vis-ě-ti, boj-a-ti sę* ≤ **boj-ě-ti sę, krič-a-ti* ≤ **krič-ě-ti, slyš-a-ti* ≤ **slyš-ě-ti, běž-a-ti* ≤ **běž-ě-ti* itp.

5) **K o n i u g a c j a V**, tzw. atematyczna — obejmuje cztery czasowniki, których końcówki osobowe dochodzą wprost do rdzenia, przeważnie już zmienionego na skutek zmian fonetycznych w grupach spółgłoskowych (uproszczenia, odpodobnienia); są to:

jes-mb, je-si ≤ **jes-si*, inf. *byti* 'być';
vě-mb, vě-si ≤ **věd-mb, *věd-si*, inf. *věd-ě-ti* 'wiedzieć, znać';
da-mb, da-si ≤ **dad-mb, *dad-si*, inf. *da-ti* 'dać';
ja-mb, ja-si ≤ **jad-mb, *jad-si*, inf. *jas-ti* ≤ **jad-ti* 'jeść'.

Ze względu na formę 1. sg. można tu zaliczyć jeszcze nieregularny czasownik *ima-mb, ima-ši*, inf. *imě-ti* 'mieć'.

Z przedstawionego wyżej przeglądu widać, że koniugacje I, II i III łączy wspólna cecha tematu praes., mianowicie *-e-*, które może dochodzić albo wprost do rdzenia, albo być dodatkowo poprzedzone elementem *-n-* lub *-j-* i wraz z nim tworzy przyrostek tematyczny. W związku z tym w innym podziale wprowadzonym przez językoznawcę polskiego T. Lehra-Splawińskiego (1891 - 1965) wyróżnione trzy typy stanowią koniugację I, w obrębie której wyróżnia się odpowiednie klasy i grupy. Kolejno koniugacja II tego podziału odpowiada koniugacji IV, a koniugacja III — koniugacji V w poprzednim podziale. Najogólniej schematycznie możemy ująć porównanie dwóch podziałów w sposób następujący:

podział A. Leskiena	podział T. Lehra-Splawińskiego
koniugacja I <i>-e-</i>	koniugacja I <i>-e-</i>
" II <i>-ne-</i>	
" III <i>-je-</i>	
" IV <i>-i-</i>	" II <i>-i-</i>
" V atematyczna	" III atematyczna

c. Końcówki osobowe czasu teraźniejszego

Pełny zasób końcówek osobowych, które dochodzą do tematu praesentis przedstawia poniższa tabelka:

koniugacja	I	II	III	IV	V
sg. 1.	<i>-q</i>	<i>-n-q</i>	<i>-j-q, ' -q</i>	<i>-j-q, ' -q</i>	<i>-mb</i>
2.	<i>-e-ši</i>	<i>-ne-ši</i>	<i>-je-ši, ' -e-ši</i>	<i>-i-ši</i>	<i>-si</i>
3.	<i>-e-tš</i>	<i>-ne-tš</i>	<i>-je-tš, ' -e-tš</i>	<i>-i-tš</i>	<i>-tš</i>
pl. 1.	<i>-e-mš</i>	<i>-ne-mš</i>	<i>-je-mš, ' -e-mš</i>	<i>-i-mš</i>	<i>-mš</i>
2.	<i>-e-te</i>	<i>-ne-te</i>	<i>-je-te, ' -e-te</i>	<i>-i-te</i>	<i>-te</i>
3.	<i>-qtš</i>	<i>-n-qtš</i>	<i>-j-qtš, ' -qtš</i>	<i>-qtš</i>	<i>-qtš</i> ale <i>sqtš</i>
du. 1.	<i>-e-vě</i>	<i>-ne-vě</i>	<i>-je-vě, ' -e-vě</i>	<i>-i-vě</i>	<i>-vě</i>
2.	<i>-e-ta</i>	<i>-ne-ta</i>	<i>-je-ta, ' -e-ta</i>	<i>-i-ta</i>	<i>-ta</i>
3.	<i>-e-te</i>	<i>-ne-te</i>	<i>-je-te, ' -e-te</i>	<i>-i-te</i>	<i>-te</i>

Ćwiczenie 2

1. Przeczytać głośno podany niżej tekst scs., zwracając uwagę na wymowę poszczególnych głosek, a następnie przetłumaczyć kolejne zdania na język polski:

(1) ОТЬЦЬ КЕСТЬ ОУЧИТЕЛЬ. (2) СЫНОВЕ СЖТЪ ОУЧЕНИЦИ. (3) РАБЪ НЕСЕТЪ ВОДЖ. (4) ЖЕНЫ БЕРЖТЪ ЧАДА. (5) ОТЬЦЬ ГЛАГОЛЮЕТЪ СЫНОВИ. (6) МЖЖЪ ПОДВИГНЕТЪ ИГО. (7) СЛОУГА ДАИЕТЪ ДАРЪ ВОЕВОДЪ. (8) КЪНИГА ЛЕЖИТЪ НА ЗЕМЛИ. (9) ЧЛОВЪКЪ ВИДИТЪ ДОМЪ. (10) МЖЖЪ СЪДИТЪ ВЪ ДОМОУ. (11) БРАТРЪ ЛЮБИТЪ СЕСТРЖ. (12) ГОСТИЕ ИДЖТЪ СЪ РАДОСТИМЖ.

2. Objasnić w tekście formy rzeczowników I, II, III i IV deklinacji; formy objaśniane pisemnie należy transkrybować według przyjętych zasad.

Wzór:

rabъ (zdanie 3) — N sg. m. (lub: M l.p. r.m.), dekl. I, temat *-o-* (typ twardy); G sg. (lub: D l.p.) *raба*.

3. Podać formy niektórych innych przypadków wybranych rzeczowników, zwrócić uwagę na końcówki podobne (homonimiczne), zob. tabelę końcówek § 9, b i wzory odmian § 34.

4. Scharakteryzować zasady podziału deklinacji scs. i ps.

5. Objasnić formy czasu teraźniejszego występujących w tekście czasowników, określić koniugację i podać formę bezokolicznika.

Wzór:

nesetz (zdanie 3) — 3. sg. praes. (lub: 3. os. l.p. cz. ter.) koniug. I, temat *-e-*; 1. sg. (lub: 1. os. l.p.) *nesq*, inf. (lub: bezokol.) *nesti*.

6. Odmienić w czasie teraźniejszym po jednym wybranym czasowniku z każdej koniugacji, zob. tabelę końcówek osobowych § 10, c i wzory odmian § 39.

7. Scharakteryzować zasady podziału koniugacji, porównać ze sobą dwa różne podziały, tj. na pięć i na trzy koniugacje.

8. Porównać ogólnie podział deklinacji w języku scs. z podziałem w języku polskim i rosyjskim.

9. Porównać ogólnie podział koniugacji scs. z podziałem koniugacji w języku polskim i rosyjskim.

10. W wybranych wyrazach dokonać podziału słotwórczego i morfemowego.

Wzory: *učitelj* (zdanie 1), *podvignetz* (zdanie 6):

uč- + *-tel-*, por. *učiti*; *po-* + *dvigne-*, por. *dvignetz*;

↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
pień	formant	formant	pień	prefiks	rdzeń	suf.	suf. (końcówka)

↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
rdzeń	suf.	suf.	suf. (końcówka)	prefiks	rdzeń	suf.	suf. (końcówka)

11. Zwrócić uwagę na budowę przytoczonych w tekście zdań pojedynczych; występuje w nich schemat: podmiot + orzeczenie lub podmiot + orzeczenie + określenie

(dopełnienie lub okolicznik). Określić w zdaniach typy orzeczenia słowno-imiennego, tzw. orzecznikowego (zob. zdanie 1 i 2), i słownego, wyrażonego formą osobową czasownika (zob. zdania następne).

KONWERSATORIUM III

§ 11. Zmiany w scs. systemie deklinacji rzeczowników

Stare wzory odmiany rzeczowników odziedziczone z języka ps. ulegały z biegiem czasu w języku scs., podobnie jak w pozostałych językach słowiańskich, różnym zmianom i przekształceniom. Zaświadczony w zabytkach materiał ukazuje nam ciekawy proces mieszania się deklinacji, wzajemnych wpływów, zmian analogicznych i funkcjonalnych. Wskazemy tutaj na bardziej charakterystyczne i częstsze zmiany.

a. Wzajemne wpływy w obrębie deklinacji I i II

Na zasadzie analogii rzeczowniki r.m. I dekl. mogły przyjmować końcówki z II dekl. i odwrotnie, rzeczowniki z II dekl. upodobniały się w odmianie do dekl. I. Punktem wyjścia była zgodność N i A sg. w obu typach, por. *duxъ* i *synъ*.

Wpływ dekl. II mimo jej nikłej liczebności zaznaczył się dość wydatnie w dekl. I, co widoczne jest w następujących formach:

G sg. *-u* zamiast *-a*, np. *rodu*, *glasu*, *dlôgu* itp.;

D sg. (dość często) *-ovi* zam. *-u*, zwłaszcza wśród rzeczowników osobowych, np. *Petrovi*, *Pilatovi*, *Isusovi*, *duxovi*, *bogovi* itp.; w podtypie miękkim występuje końcówka *-evi*, np. *môževi* itp.;

I sg. (dość często) *-omъ* zam. *-omь*, np. *duxomъ*, *glasomъ*, *synomъ* itp.;

N pl. *-ove*, *-eve* zam. *-i*, np. *duxove*, *darove*, *zmijeve* itp.;

G pl. *-ovъ*, *-evъ* zamiast *-ъ*, *-ь*, np. *duxovъ*, *gradovъ*, *grěhovъ*, *vračevъ* itp.;

I pl. *-ami* zam. *-y*, np. *grěxami*;

L pl. *-ъxъ* zam. *-ěxъ*, np. *darъxъ*.

Wpływ dekl. I na II zauważamy w następujących przypadkach:

G sg. *-a* zam. *-u*, np. *syna*, *vrъxa*, *meda*; tu trzeba podkreślić, że forma *syna* występuje powszechnie w zabytkach scs., natomiast starsza forma *synu* zachowała się zaledwie w kilku przykładach;

D sg. *-u* zam. *-ovi*, np. *hъ domu*;

I sg. *-omъ* zam. *-omь*, np. *volomъ*;

L sg. *-ě* zam. *-u*, np. *vъ syně*;

V sg. *-e* zam. *-u*, np. *syne*.

b. Wpływ deklinacji I, częściowo II na deklinację IV

W typie miękkim dekl. I i w dekl. IV r.m. zgodne były końcówki N i A sg. na *-ъ*, por. *môžъ* i *gostъ*. Pod wpływem dekl. I pojawiają się w dekl. IV, następujące formy przypadkowe:

G sg. *-a* zam. *-i*, np. *ognia*, *gospod'a*, a także *gospoda* według typu twardego, itp.;

D sg. -u zam. -i, np. *gospod'u* lub *gospodu*.

Z dekl. II wzięta jest końcówka D sg. -ovi lub -evi, np. *gospodovi*, *gospod'evi*.

c. Wpływ deklinacji I na V

Zaznaczył się tu przede wszystkim wpływ tematu -o- na temat -es- w zakresie rzeczowników r.n. Punktem wyjścia była zgodność formalna końcówek N-A-V w obu typach, por. *lěto*, *nebo*, *lěta*, *nebesa*, *lětě*, *nebesě*. Dalsze wyrównywanie końcówek, a równocześnie usuwanie tematu -es- w typie rozszerzonym objęło następujące przypadki:

G sg., np. *slova*, *těla*, *oka* obok starszej postaci *slovese*, *tělese*, *očese* itp.;

D sg., np. *slovu*, *tělu*, *oku* obok *slovesi*, *tělesi*, *očesi* itp.;

I sg., np. *slovomъ*, *tělomъ*, *okomъ* obok *slovesmъ*, *tělesmъ*, *očesmъ* itp.;

L sg., np. *vъ slově*, *vъ tělě*, *vъ očě* obok *vъ slovese*, *vъ tělese*, *vъ očese* itp.;

N-A-V pl., np. *slova*, *těla*, *oka* obok *slovesa*, *tělesa*, *očesa* itp.

d. Wpływ deklinacji IV na V

Na wzór rzeczowników z tematem -i- rzeczowniki tematów spółgłoskowych mogły mieć nowsze końcówki w następujących przypadkach:

G sg. -i zam. -e, np. *kameni*, *dnni*, *vrěmeni*, *slovesi*, *materi*, *dašteri*, *crkŕsvi*, *lubŕsvi* itp.;

L sg. -i zam. -e (częściej niż w G sg.), np. *na kameni*, *vъ dnni*, *vъ očesi*, *o otročěti*, *vъ crkŕsvi* itp.;

N pl. -yje (-ije), -i, tj. według r.m. i ż., zam. -e, np. *dnnyje* (*dnnyje*), *dnni* itp.; końcówkę -i można by tu też objaśniać wpływem dekl. I. Tu warto zwrócić uwagę, że stara końcówka -e w N pl. V dekl. zachowała się tylko w wypadku rzeczownika *dnny*: *dnnye* (o formach *graždane*, *dělatele*, *mytare* itp. zob. § 11, f);

G pl. -yjs (-ii) zam. -s, np. *dnnyjs* (*dnnyi*) itp.

Co się tyczy końcówek I sg. -ymъ, -yjs, N pl. -i (tylko w wypadku *materi* i *svekrŕsvi*), D pl. -ymъ, I pl. -ymi, L pl. -yjs, to u rzeczowników tematów spółgłoskowych ustaliły się pod wpływem tematów -i- jeszcze w okresie ps. (zob. § 34, e).

Rzeczowniki *oko* i *uŕxo* należące do dekl. V na -es- mają w l. podwójnej temat skrócony i odmieniają się według dekl. IV:

N-A-V *oči*, *uši*; G-L *očiju*, *uŕŕju* lub *očiju*, *uŕŕju*; D-I *očima*, *uŕŕima* zamiast spodziewanych form *očima*, *uŕŕima*, co objaśnia się wpływem deklinacji zaimkowej miękkiej, por. *ima* (*jima*), *mojima* itp. (zob. § 35, b).

e. Wpływ deklinacji III na V

Chodzi tu o następujące formy rzeczowników r.ż. z tematem -sv-, które ustaliły się pod wpływem rzeczowników z tematem -a- jeszcze w okresie ps.:

D pl. -amъ, np. *svekrŕvamъ* itp.; I pl. -ami, np. *svekrŕvami* itp.; L pl. -ajs, np. *svekrŕvajs* itp.; D-I du. -ama, np. *svekrŕvama* itp.

f. Nieregularności w deklinacji I i IV — ślady deklinacji V

Rzeczowniki z sufiksem -ŕninъ i -janinъ, oznaczające nazwy mieszkańców, np. *samarŕninъ* 'samarytanin', *rimŕlaninъ* 'Rzymianin', *graždaninъ* 'mieszczanin' itp., należały w zasadzie do dekl. I. Następujące jednak formy w l. mn. są takie jak w dekl. V:

N -e, np. *rimŕlane*, *graždane* itp.;

D -ymъ (z dekl. IV, zob. wyżej § 11, d), np. *graždanemъ* < *graždanymъ* itp.;

L -yjs (z dekl. IV, zob. wyżej § 11, d), np. *graždanejs* < *graždanyjs* itp.

Podobnie rzeczowniki z sufiksem -telъ i -arъ, np. *dělatełъ* 'pracownik', *mytarъ* 'celnik', tworzą według dekl. V następujące formy:

N pl. -e, np. *dělatele*, *mytare* itp.;

G pl. -s, np. *dělatełs*, *mytarъs* itp.

Rzeczowniki *lakats* 'łokieć' i *nogats* 'pazur' należące do dekl. IV mają następujące dwie formy według dekl. V i I(-o-):

G pl. -s, *lakats*, *nogats*; I pl. -y: *lakasty*, *nogasty*.

Przypuszcza się, że wszystkie wyżej wymienione rzeczowniki miały pierwotnie w języku ps. odmianę spółgłoskową (tematy -n-, -r-, -l-, -t-).

g. Wyrównywanie przypadków i zmiany funkcjonalne

Oprócz zmian analogicznych i mieszania się poszczególnych typów deklinacji występowały również zmiany w obrębie odmiany (paradygmatu) tej samej z reguły deklinacji. Przejdźmy do krótkiego omówienia tych zmian.

1) Starsze wyrównania przypadków. Szereg form w poszczególnych deklinacjach rzeczowników jest homonimicznych, czyli brzmi tak samo, por. np.: w I dekl. N, A sg. i G pl. -s lub -t r.m., N, A, V sg. -o lub -e r.n., N, V pl. -i m., N, A, V pl. -a n.; w dekl. II G, L, V sg. -u, N, V pl. -ove; w dekl. III D, L sg., N, A, V du. -ě lub -i f. itd. (zob. tabelę końcówek i wzory odmian §§ 9, b, 34). Do takiego zrównania form doszło w wyniku ps., a nawet pie. zmian fonetycznych i morfologicznych. Tylko kontekst i funkcja składniowa pozwala nam w wielu wypadkach rozstrzygnąć jednoznacznie, o jaki przypadek chodzi.

2) Nowsze wyrównania przypadków. Należy tu wskazać na wprowadzenie formy biernika do mianownika u rzeczowników dekl. V na -en- r.m. oraz na -sv- r.ż., z równoczesnym rozszerzeniem tematu, por. np. *kamenъ* obok *kamy*, *crkŕsvъ* obok *crkŕky* itp. Z tematów -en- tylko *kamy* i *plamy* 'płomień' zachowały jeszcze starą formę, inne natomiast rzeczowniki uogólniły formę biernika. Warto przypomnieć, że forma *kry*, poświadczona w języku staropolskim, nie występuje w klasycznych zabytkach scs. Na jej miejsce wprowadzoną została forma biernika *krŕsvъ*.

3) dopełniacz w funkcji biernika. Obok starej formy A sg. zakończonej na -s lub -t u rzeczowników r.m. żywotnych, a przede wszystkim osobowych, w dekl. I i II (tylko *synъ*) pojawia się dość często końcówka -a, wzięta z G sg. dekl. I, por. np. *boga*, *isusa*, *petra*, *ělověka*, *raba*, *męŕŕa*, *syna*, *gospodja*, *gospoda* (rzeczownik z dekl. IV odmieniany analogicznie według dekl. I) itp. Zmiana ta

ma charakter morfologiczny, a zarazem składniowy i sięga zapewne czasów ps.¹ Dzięki tej zmianie funkcjonalnej można było wyraźnie odróżnić w zdaniu podmiot od dopełnienia bliższego, por. konstrukcję starszą, w której A = N, i konstrukcję nowszą, w której A = G:

otučь lubitŭ synŭ ≥ *otučь lubitŭ syna* itp.

Przyпуска się, że pod wpływem form A = G *syna*, *otuča* również rzeczowniki r.ż. *matŭ* i *došti* mogły w odpowiednim kontekście zdaniowym mieć formę G sg. *matere*, *doštere* w funkcji A zamiast właściwej formy A *materŭ*, *došterŭ*. Świadczą o tym następujące przykłady:

Mar. Mt. XIX, 10: *iže ostawiŭ otuča i matere* 'kto (który) zostawi ojca i matkę' obok Mar. Mt. X, 37: *iže lubitŭ otuča li matere* 'kto miłuje ojca lub matkę';

Zogr. Mt. X, 37: *lubej syna li doštere* 'miłujący syna albo córkę' obok Mar. jw.: *iže lubitŭ synŭ li doštere*.

4) *Collectivum* w funkcji N pl. Wskazać tu można na osobliwą zmianę, jaką jest zastąpienie formy N pl. m. *kamene*, *korene* przez formę N sg. n. rzeczowników zbiorowych *kamenuje* (*kamenije*), *korenuje* (*korenije*), por. w związku z tym stpol. formę rzeczownika zbiorowego *liście* — N sg. n. i npol. formę *liście* — N pl. m. (liczba mnoga do *liść*).

§ 12. Palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych

a. Uwagi wstępne

Spółgłoski tylnojęzykowe *k*, *g*, *χ* w położeniu przed samogłoskami przednimi, a czasem także po niektórych samogłoskach przednich, ulegały zmiękczeniu, czyli tzw. palatalizacji, a następnie przesunięciu artykulacyjnemu ku przodowi języka. W wyniku tych procesów w różnych okresach języka ps., a więc jeszcze przed powstaniem języka scs., powstały spółgłoski *č*, *ž*, *š*, *c*, *š* || *z*, *s'* — oboczne do *k*, *g*, *χ*, wzbogacające tym samym słowiański system fonologiczny. Jest to jedna z najważniejszych zmian językowych, a prześledzenie jej na przykładach języka scs., odbijającego wiernie stan najdawniejszy, pozwala na głębsze zrozumienie i wyjaśnienie podobnych procesów w języku polskim, rosyjskim i w innych językach słowiańskich. W związku z palatalizacją spółgłosek tylnojęzykowych powstały liczne szeregi alternacji (oboczności) w cząstkach wyrazowych. Zmiany palatalizacyjne w dużym stopniu odbiły się na systemie fleksyjnym, tj. w deklinacji i koniugacji.

Rozróżniamy trzy procesy palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych. Określenia takie jak pierwsza, druga i trzecia palatalizacja odpowiadają chronologii względnej zachodzących zmian fonetycznych. Chronologii bezwzględnej, tj. datowania zjawisk, nie da się ściśle ustalić. Według nowszych ujęć gramatyki porównawczej i historycznej można umownie przyjąć pewne przybliżone okresy poszczególnych palatalizacji i innych zmian ściśle z nimi związanych.

¹ Na szerzenie się G w funkcji A w obrębie rzeczowników osobowych, a następnie wszystkich żywotnych, miał prawdopodobnie wpływ A *hogo* zaimka pytajnego *ksto* (zob. § 13, a, 2).

Palatalizacja I, tj. zmiana *k*, *g*, *χ* w *č*, *ž*, *š* pod wpływem następujących samogłosek przednich, dokonywała się prawdopodobnie na przełomie starej i nowej ery, a zakończyła się najpóźniej w II lub III wieku n.e. W okresie między I a II palatalizacją zaszła ważna zmiana w systemie fonologicznym, mianowicie tzw. monoftongizacja dyftongów *oi*, *ai*, z których powstały nowe samogłoski przednie *ě*, *i*, określane jako *ě₂* (*jat'* drugie) oraz *i₂* (*i* drugie) w odróżnieniu od starszych *ě*, *i*, tzw. *ě₁* pochodzącego z *ē* oraz *i₁* — z *i* lub dyftongu *ei*, który już wcześniej uległ monoftongizacji. Wkrótce po powstaniu nowych samogłosek *ě₂*, *i₂* nastąpiła palatalizacja II, czyli zmiana *k*, *g*, *χ* w *c*, *š* || *z*, *s'* || *š* w położeniu przed tymi samogłoskami — prawdopodobnie w okresie od IV do VI w. n.e. Zaraz potem lub może nawet równocześnie, najpóźniej do końca VII wieku, dokonana się palatalizacja III, tj. przejście *k*, *g*, *χ* w *c*, *š* || *z*, *s'* || *š* pod wpływem poprzedzających samogłosek przednich *i*, *ě*, *e*¹. Poszczególne palatalizacje omówimy kolejno niżej.

b. Palatalizacja I: *k* > *č*, *g* > *ž*, *χ* > *š*

Spółgłoski *k*, *g*, *χ* w położeniu przed samogłoskami szeregu przedniego przechodziły najpierw w *k'*, *g'*, *χ'*, a następnie w *č*, *ž*, *š* (w ścisłej pisowni fonetycznej: *č̣*, *ẓ̌*, *ṣ̌*). Palatalizacja I jest palatalizacją wsteczną (regresywną), tzn. że samogłoska przednia działa wstecz na spółgłoskę poprzedzającą, wywołując jej miękkość, co jest związane z ruchem języka ku podniebieniu twardemu (por. § 7), np.:

$$k+e \geq k'+e \geq \check{c}+e, g+e \geq g'+e \geq \check{z}+e, \chi+e \geq \chi'+e \geq \check{s}+e$$

Schematycznie prawo palatalizacji I możemy przedstawić następująco:

$$k, g, \chi+e, \check{e}_1, i_1, e, b \geq \check{c}, \check{z}, \check{s}+e, \check{e}_1, i_1, e, b$$

Taki sam wynik palatalizacji powstawał, kiedy spółgłoski *k*, *g*, *χ* znalazły się bezpośrednio przed *j* (= *i*) i sonantami miękkimi: *ř*, *ř'*. Zatem rozszerzone prawo palatalizacji I można zapisać w formie następującego wzoru:

$$k, g, \chi+e, \check{e}_1, i_1, e, b, j, ř, ř' \geq \check{c}, \check{z}, \check{s}+e, \check{e}_1, i_1, e, b, ř, ř'$$

Należy dodać, że głoska *j* po spalatalizowaniu spółgłosek zanikała (zob. § 16, b).

Dla ilustracji omówionych wyżej zmian przytoczymy wybrane przykłady na podstawie języka scs. i rekonstrukcji stanu ps. W wielu wypadkach, zwłaszcza w formach deklinacji i koniugacji obocznie do nowszych spółgłosek *č*, *ž*, *š* występują *k*, *g*, *χ* — oczywiście w pozycji przed samogłoską szeregu tylnego. W innych przykładach *č*, *ž*, *š* występują stale, gdyż znajdują się wyłącznie w pozycji przed samogłoskami szeregu przedniego, jotą lub sonantami miękkimi.

¹ Chronologizacja palatalizacji według Z. Stiebera (por. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, cz. I, Warszawa 1969, s. 66 - 74) jest następująca: I palatalizacja przypada na wiek III i IV, II — po wieku VI, III — na początek wieku VIII.

² Jeśli się przyjmie istnienie w języku ps. do VII w. grup *ir*, *il*, *ür*, *ül* (por. Z. Stieber, op. cit. s. 33, 66 - 67) zamiast sonantów *ř*, *ř'*, *ř*, *ř'*, to wówczas palatalizację I spółgłosek tylnojęzykowych trzeba objaśnić działaniem *i* w grupach *ir*, *il* (por. też § 32, a, 12).

1) U rzeczowników I dekl. r.m. (zob. odmianę § 34, a) wygłosowe spółgłoski tematu — *k, g, χ* ulegają palatalizacji przed końcówką *-e* w formie V sg., w której pojawiają się *č, š, š*, por. np. *vlbka, vlbka, boga, boga, duχa, duχa* itd., ale V sg. *vlbče* ≤ **vlke*, *bože* ≤ **boge*, *duše* ≤ **duxe*.

2) U czasowników I koniugacji (zob. odmianę § 39, a), podobnie jak u wyżej wymienionych rzeczowników, występuje zmiana *k, g* w *č, š* przed tematycznym przyrostkiem *-e-* w formach 2., 3. sg., 1., 2. pl., 1., 2., 3. du., a tylko w 1. sg. i 3. pl. zachowują się spółgłoski bez zmiany w położeniu przed *ϕ* (końcówka 1. sg. *-ϕ*, 3. pl. *-ϕts*), por. *rekϕ, mogϕ, rekϕts, mogϕts*, ale *rečesi* ≤ **rekeχi*, *možeši* ≤ **mogeχi* itd.

3) We wszystkich przypadkach z wyjątkiem N-A-V sg. występowały palatalne spółgłoski *č* i *š* przed tematycznym przyrostkiem *-es-* u rzeczowników *oko* i *uχo*, por. G sg. *očese, ušese* i dalsze przypadki. Stan ten stopniowo ulegał zmianie na skutek wyrównań analogicznych do deklinacji I (zob. wyżej § 11, c), por. *oko, oka, uχo, uχa* itd.

4) Porównajmy jeszcze niektóre inne przykłady zmiany *k, g, χ* w *č, š, š* przed samogłoskami przednimi:

kričiši (2. sg. praes., temat *-i-*) ≤ **krikiχi*, por. *kriknϕti, kriks; bēžiši* (jw.) ≤ **bēgiχi*, por. *bēgati, bēgnϕti; slyšiši* (jw.) ≤ **slyχiχi*, por. *sluχs, sluχati*; taką samą palatalizację przed tematycznym *-i-* znajdujemy w 3. sg., 1., 2. pl., 1., 2., 3. du.;

oči ≤ **oki*, por. *oko* itp.; *uši* ≤ **uχi*, por. *uχo* itp.;

otročę, otročęte itd. ≤ **otroke, *otroke* itd., por. *otroks, otroka* itd.;

kričęts (3. pl. praes. koniug. IV) ≤ **krikęts*, por. wyżej *kričiši* itd.;

bēžęts (jw.) ≤ **bēgęts*, por. wyżej *bēžiši*; *slyčęts* (jw.) ≤ **slyčęts*, por. wyżej *slyšiši*;

rϕčęns itd. ≤ **rϕkęns* itd., por. *rϕka, rϕky* itd.; *nožęns* itd. ≤ **nogęns* itd., por. *noga, nogy* itd.; *ušęns* itd. ≤ **uχęns* itd., por. *uχo, ušese* lub *uχa* itd.; *božęstvo* 'bóstwo' itd. ≤ **bogęstvo* itd., por. *bogs, boga* itd.; *otročęstvo* 'niewolnictwo' itd. ≤ **otrokęstvo* itd., por. *otroks, otroka* itd.

5) Charakterystyczną dla języka scs. zmianą jest przejście starszego *č* w *a* po dokonaniu palatalizacji *k, g, χ* na *č, š, š*, np.: *kričati* ≤ **kričęti* ≤ **krikęti*; *bēžati* ≤ **bēžęti* ≤ **bēgęti*; *slyčati* ≤ **slyčęti* ≤ **slyčęti*; w języku polskim znajdujemy w takich wypadkach oboczność (wymianę) *e : a*, np. *slyszęć, slyszęli : slyszal, slyszala* itd., podobnie jak *widzięć, widzięli : widzial, widzięla* itd., co uzależnione jest jednak odmiennymi warunkami fonetycznymi.

6) A oto przykłady na *č, š, š* — stale, bez oboczności do *k, g, χ* (nie motywowane): *čists* ≤ **kists* ≤ **keist-*; *čęts* ≤ **kęts*; *žena* ≤ **gena*, por. gr. γένος 'ród, rodzaj', γυνή 'kobieta', łac. *genus* 'ród, rodzaj'; partykuła *že* ≤ **ge*; *živs* ≤ **givs*, *žiti* ≤ **giti*; końcówka 2. sg. praes. *-ši* ≤ **-χi*.

7) Przykłady *č, š, š* powstałe w wyniku palatalizacji przez *j*: *plačę, plačęši* itd. (koniug. III, tematy *-je-*) ≤ **plakę, *plakęχi* itd., por. *plakati*; *lžę, lžęši* itd. 'lże' ≤ **lagę, *lagęχi*, por. *lagati*; *čuti* ≤ **kjuti* ≤ **keuti*; *duša, dušę* itd. (dekl. III, temat *-ja-*) ≤ **duχja, *duχję* itd., por. *duχs, duχa* itp.; *kričę, bēžę, slyčę* (1. sg. praes. koniug. IV, temat *-i-*) ≤ **krikę, *bēgę, *slyčę* (tematyczne *-i-* w 1. sg. przeszło w *-j-*, por. wyżej § 12, b, 4) itp.

8) Przykłady *č, š*, powstałe w wyniku palatalizacji przez *f* i *č*: *črnę = čfnę* 'czarny' ≤ **kfnę* ≤ **kfnę-*; *črnę = čfnę* 'czerw, robak' ≤ **kfnę*; *žrdę = žfdę* ≤ **gfdę* 'zerdz'; *žrtwa = žftwa* 'ofiara', por. stpol. *žertwa* ≤ **gftwa*; *člbnę = čfnę* 'łódź', por. *czólno* ≤ **kfnę*; *šlbnę = šftę* 'zólty' ≤ **gftę* itp.

Paralelne przykłady na *č, š, š* pochodzące z *k, g, χ* łatwo można znaleźć we wszystkich językach słowiańskich.

c. Palatalizacja II: *k > c, g > č || z, χ > s' || š*

Palatalizacja ta ma, podobnie jak palatalizacja I, kierunek wsteczny. Pod wpływem nowszych dwóch samogłosek przednich, mianowicie *č₂, i₂* pochodzenia dyftongowego — z *oi, ai* (por. wyżej § 12, a) spółgłoski *k, g, χ* przeszły najpierw w *k', g', χ'*, a następnie po dalszym przesunięciu artykulacji w *c, č || z, s' || š* (w ścisłym zapisie fonetycznym *c', č' || z', s' || š*), por. *k+č* ≥ *k'+č* ≥ *c+č* itd. Schematycznie proces palatalizacji II możemy zapisać w formie następującego wzoru:

$$k, g, \chi + \check{e}_2, i_2 \geq c, \check{s} \parallel z, s' \parallel \check{s} + \check{e}_2, i_2$$

Przejdźmy do ilustracji wybranych przykładów i do omówienia różnic dialektycznych w zakresie palatalizacji II.

1) Wiele przykładów na palatalizację II znaleźć możemy w omawianych już poprzednio typach deklinacji I i III, mianowicie w tych formach, gdzie występują końcówki *-č* oraz *-i*; są to:

L sg. m. i n. dekl. I, np. *vlčę, božę* lub *božę* (*č* często upraszcza się w języku scs. w *z*), *izę* lub *izę, dušę* ≤ **vlkoj, *bogoj, *igoj, *duχoj*, por.: *vlbka, boga, igo* 'jarzmo', *duχs* itp.;

L pl. m. i n. dekl. I, np. *vlčęχs, božęχs* lub *božęχs, izęχs* lub *izęχs, dušęχs* ≤ **vlkojχs, *bogojχs, *igojχs, *duχojχs* itp.;

D, L sg., N-A-V du. f. dekl. III, np. *rϕčę, nožę* lub *nožę, musę* ≤ **rϕkaj, *nogaj, *muχaj*, por. *rϕka, noga, muχa* itp.;

N, V pl. m. dekl. I, np. *vlčci, boži* lub *bozi, dusi* ≤ **vlki, *bogi, *duχi* ≤ **vlkoj, *bogoj, *duχoj* itp.

2) W zakresie koniugacji wskażemy na palatalizację II w formach trybu rozkazującego, o którym wkrótce będziemy szczegółowiej mówić (zob. § 14). W grę wchodzi zmiana *k* w *c* i *g* w *č || z* w następujących formach:

2. i 3. sg. w I koniugacji, np. *rvci* ≤ **rvkoj*, por. *rekę, rečęši* itp.; *moži* lub *mozi* ≤ **mogoj*, por. *mogę, možeši* itp.;

1. pl., np. *rvčęms* ≤ **rvkojms, možęms* lub *mozęms* ≤ **mogojms* itp.;

2. pl., np. *rvčęte* ≤ **rvkojte, možęte* lub *mozęte* ≤ **mogojte* itp.;

1. du., np. *rvčęvę* ≤ **rvkojvę, možęvę* lub *mozęvę* ≤ **mogojvę* itp.;

2. du., np. *rvčęta* ≤ **rvkojta, možęta* lub *mozęta* ≤ **mogojta* itp.

3) Prasłowiańska różnica dialektyczna *s' || š*. Spółgłoska *χ* przeszła w *s'* zgodnie we wszystkich językach południowo- i wschodniosłowiańskich, natomiast na obszarze zachodniosłowiańskim w podobnych warunkach fonetycznych zmieniła się ona w *š*, a więc tak samo jak w wyniku I palatalizacji, por.:

scs. L sg. i pl. m. dekl. I *dusě, dusěχv, grěšě, grěšěχv* — stpol. *w dusze, w duszech, w grzesze, w grzeszech* itp.;

scs. N pl. *dusi* — stpol. *duszy (duszi)* itp.;

scs. D, L sg. f. dekl. III *musě* — pol. *musze, w musze* itp.¹

4) Prasłowiańska różnica dialektyczna w zakresie grup *kv, gv, χv* i *cv, zv, sv*. Proces palatalizacji II objął także *k, g, χ* w grupach spółgłoskowych *kv, gv, χv*, które na gruncie języków południowo- i wschodniosłowiańskich przeszły w *cv, zv (zv), sv* (pierwotnie miękkie *c'v', g'v', s'v'*). Ten szczególny wypadek palatalizacji II schematycznie wygląda podobnie jak poprzednio podany:

$$kv, gv, χv + \acute{e}_2, i_2, \geq cv, zv, sv + \acute{e}_2, i_2$$

Dawne ps. grupy *kv, gv* zachowały się w językach zachodniosłowiańskich (na *χv* w określonych warunkach brak przykładów). Przytoczmy niektóre typowe przykłady:

scs. *cvěto* ≤ ps. **květo* ≤ wczps. **kvoitō, cvisti* ≤ ps. **kvisti* ≤ **kvitti* ≤ wczps. **kvoitli, zvězda* ≤ ps. **gvězda* ≤ wczps. **gvoizda*, por. ros. *cvet, cvesti, zvezda*, pol. *kwiat, kwitnąć, gwiazda*.

Na zmianę *χv* w *sv* zachował się w scs. tylko jeden pewny przykład: *vlsvi* ≤ ps. **v[χ]vi* ≤ **v[χ]voi*, tj. N pl. m. I dekl. od *v[χ]v[χ]v* 'czarodziej'.

5) Nagłosowe *c* ze spalatalizowanego *k* przez *ě* bezpośrednio występuje zgodnie we wszystkich językach słowiańskich bez oboczności, np.:

scs. i ps. *cěna* ≤ **kěna* ≤ **kajna*, por. pol. *cena*, ros. *cena*; scs. i ps. *cěls* ≤ **kěls* ≤ **kajls*; por. pol. *cały*, ros. *celyj*; scs. i ps. *cěsarь* ≤ **kěsarь* ≤ **kaisarь*, por. pol. *cesarz*, strus. *cesarь*, ros. *carь*; w ostatnim przykładzie chodzi o pożyczkę łacińsko-germańską w języku ps., por. łac. *Kaesar*, śrlac. *Caesar* jako imię własne, a później upowszechnione jako nazwa władcy w ogóle, np. goc. *kaisar*, niem. *Kaiser*.

6) Dla celów porównawczych warto dodać, że w języku rosyjskim na skutek różnych wyrównań morfologicznych, których tu szczegółowo nie możemy omawiać, została w wielu wypadkach usunięta wymiana *k : c, g : z, χ : s*, będąca wynikiem II palatalizacji. Wprowadzona tu została nowa oboczność *k : k', g : g', χ : χ'*, por. *učeník, vrag, pastuch : učeníki, vragi, pastuchi* (N pl.), *ruka, noga, mucha : ruke, noge, muche* (D, L sg.) itp.² W języku słowackim natomiast w D i L sg. f. zamiast spółgłosek *c, g* || *z, s* występuje wtórnie *k, h* (pochodzące z *g*), *ch*, np. *ruke, nohe, muche* itp. zam. *ruce, nodze, muše* itp.

7) Odosobniony wypadek zmiany *k* w *c*, bo pod wpływem *f*, poświadczony jest w wyrazie *crky, crkьvь* 'cerkiew, kościół'. Etymologia i przekształcenia fonetyczne tego wyrazu nie są całkiem przejrzyste. Prawdopodobnie istniały dwa źródła zapożyczenia tego wyrazu w epoce ps.: grecko-balkańska postać *kirika* i gocka *kyriko*

¹ Warto dodać, że w języku słowackim występują formy *Cesi, Vlasi* zam. *Česi, Vlaši*, a dialektycznie także *muse, strese* (dziś literackie *muchy, strechy* zam. dawniejszego *muše, streše*). Polskie formy *Czesi, Włosi* zam. dawniejszych *Czeszy, Włoszy* powstały wtórnie w XVII w. na skutek wyrównań analogicznych (por. *chlopi, sąsiedzi*).

² Wysuwają się również przypuszczenia (por. Z. Stieber, op. cit., s. 70), że II palatalizacja nie objęła całego obszaru językowego rosyjskiego lub że objęła tylko niektóre formy.

lub starobawarska *kirka (kyrka)*, por. niem. *Kirche* 'kościół'. Źródło gockie w tym wypadku, podobnie jak w innych (por. niżej palatalizacja III), rzuca w pewnym stopniu światło na zagadnienie chronologii palatalizacji II; mogła ona zajść w okresie od III - IV w. n.e. Postacie słowiańskie omawianego wyrazu wskazują ponadto, że w języku ps. po *k* było *f* jako kontynuant grupy *ir*, por. scs. i ps. *cřky, sch. crkva*, pol. *cerkiew*, ros. *cerkov'*.

d. Palatalizacja III: $k > c, g > z || z, \chi > s' || s'$

Kierunek tej palatalizacji w odróżnieniu od dwu poprzednich jest postępowy (progresywny), ponieważ miękkość przenosi się, niejako „postępuje”, z samogłoski poprzedzającej *i, e, ε*, rzadziej sonantu *f* na spółgłoskę następującą, por. $i+k \geq i+k' \geq i+c'$ itp. Wynik procesu jest taki sam jak w palatalizacji II, wstecznej. Niekiedy też zamiast nazwy „palatalizacja III” używa się nazwy „palatalizacja II postępowej”. Schemat jej możemy zapisać w sposób następujący:

$$i, e, \epsilon, f+k, g, \chi \geq i, e, \epsilon, f+c, g || z, s' || s'$$

Stan poświadczony w języku scs. oraz w innych językach słowiańskich wykazuje, że palatalizacja III nie została przeprowadzona konsekwentnie we wszystkich pozycjach. Spółgłoski *k, g, χ* zostają nieraz twarde, jeśli w następnej sylabie występuje samogłoska szeregu tylnego, jak *y, q* (w sylabie *ny-*), niekiedy *a, ɔ*. Jeśli jednak już zmiana palatalizacyjna nastąpi, to $c, g || z, s' || s'$ (ściśle fonetycznie $c', g' || z', s'$) pojawia się z reguły w całym paradygmacie odmiany danego wyrazu. Przejdźmy do ilustracji przykładów.

1) Palatalizację pod wpływem samogłosek *i, e, ε* spotykamy zarówno w rzeczownikach, przymiotnikach, zaimkach, jak i czasownikach, np.:

děvica 'dziewczynka, dziewica' ≤ **dēvika, žit'nica* 'gumno, stodoła' ≤ **žit'nika* itp.; brak palatalizacji widoczny jest w takich wyrazach, jak *blizhika* 'bliźni', *qšika* 'ts.', *učeník, grěšnik* itp.;

naricati (sz) 'nazywać (się)' ≤ **narikati, dvožati* obok *dvizati*, ale *dvignōti*, por. pol. *dźwigać* i *dźwignąć*;

sicь, sica, sice obok *sikь, sika, siko* 'taki' ≤ **sikь, *sika, *siko*;

ovica ≤ **ovka, polьza* obok *polьza* 'korzyść' ≤ **polьga*, por. *lęgakь*, pol. *lekki*, ale *ulga; oticь* ≤ **otikь* (z po *c'* przeszedł w *ɔ*), *srьdьce* = *srdьce* ≤ **srdьko* (o po *c'* przeszło w *e*) itp.;

zajecь ≤ **zajęko, měsęcь* ≤ **mēsęcь, jęza* obok *jęza* 'choroba' ≤ **jęga*.

2) Palatalizację pod wpływem *f* znajdujemy wyjątkowo, np.:

mrcati = *mřcati* 'zmierzchać się' ≤ **mřkati*, por. brak zmiękczenia w czasowniku *mřknōti* = *mřknōti* 'mierzchnąć'; *rastržati* obok *rastržati* 'rozerwać, rozszarpać' ≤ **oržtřgati*, por. w tym samym znaczeniu *rastrgnōti*.

3) Osobno warto zwrócić uwagę na palatalizację $e+g \geq e+z$ w niektórych zapożyczeniach starogermańskich w języku ps., jak np.:

kъnegь 'książe, władca' ≤ **kъnegь* ≤ germ. *kuning-* (grupa *in* przeszła w ps. w *e*), por. stwniem. *kuning*, goc. *kuniggs*, niem. *König* 'król'; z ps. *kъnegь* pochodzi pol. *ksiądz* (w dobie przedpiśmiennej zapewne *kniądz*), pierwotnie w znaczeniu

'władca świecki, książę', a później 'władca duchowny, kapłan', por. ros. *knjaz'* 'książe';

pěněžь 'moneta, pieniądz' ≤ **pěnegь* ≤ germ. *penning*, por. niem. *Pfennig* '1/100 marki, fenig'.

Określenie wieku pożyczek germańskich w języku ps. może pomóc ustalić ściślej chronologię palatalizacji III. W świetle dotychczasowych ujęć, często dyskusyjnych, możemy ją umieszczać w okresie od IV do VII w. n.e.

4) Różnica dialektyczna w języku ps. dotyczy zmiany *χ*, która to spółgłoska w wyniku zmiękczenia przeszła w *s'* w językach południowo- i wschodniosłowiańskich, a w *š* — w zachodniosłowiańskich. W rachubę wchodzi scs. zaimek *vsь*, *vsja*, *vsje*, por. ros. *ves'*, *vsja*, *vs'ě*, pol. *wszystek*, *wszystka*, *wszystko* (rdzeń *wsz-*) i archaiczne formy *wszego* itd., czes. *všechen*, *všechna*, *všechno* i *vše* oraz w zależnych przypadkach *všeho*, *všemu* itd., stczes. *veš*, *vša*, *vše* itd. Postać ps. rekonstruuje się jako **vьχъ*, **vьχa*, **vьχo*. Przedhistoryczną formę dla języków południowo- i wschodniosłowiańskich trzeba zatem przyjąć **vьsь*, **vьsa*, **vьse*, a dla zachodniosłowiańskich — **vьšь*, **vьša*, **vьše* (odmianę scs. *vsь*, *vsja*, *vsje* i uwagi o formach zob. § 35, b i § 13, b, 5).

5) Palatalizacja III miała duży wpływ na przesunięcia w obrębie deklinacji I i III. I tak, po zmiękczeniu spółgłosek tylnojęzykowych szereg rzeczowników r.m. i n. dekl. I, pierwotnie twar-dotematowych, przeszło do typu miękkiego. Znalazły się tu rzeczowniki z sufiksem *-ьсь* ≤ *-ькь*, *-ьсѣ* ≤ *-ькѣ*, *-ьсѣ* ≤ *-ькѣ*, *-ьсѣ* ≤ *-ькѣ*, *-ьсѣ* ≤ *-ькѣ*, por. *отьсѣ* ≤ **отькѣ*, *заясѣ* ≤ **заякѣ*, *кнѣсѣ* ≤ **кнѣкѣ*, *срьдѣсѣ* ≤ **срьдѣкѣ* itp. Ślad starszego stanu zachował się w formie V sg. m., gdzie przed końcówką *-e* tematyczna spółgłoska *k* przeszła w *č*, a *g* — w *ž*, por. *отьче*, *кнѣже* itp. Również pierwotnie twar-dotematowe rzeczowniki r.ż. po palatalizacji przeszły do typu miękkiego odmiany. Chodzi tu o formacje na *-ica* ≤ *-ika*, *-ьca* ≤ *-ьka*, *-ьга* ≤ *-ьga*, *-ьга* ≤ *-ьga*, np. *дѣвица* ≤ **дѣвика*, *овьца* ≤ **овька*, *полъга* ≤ **полъga*, *јѣга* ≤ **јѣga* itp. (zob. odmiany rzeczowników i uwagi o formach § 34).

Ćwiczenie 3

1. Przeczytać i przetłumaczyć następujący tekst:

(1) ИСОУСЪ РЕЧЕТЪ КЪНИЖНИКОМЪ СЛОВЕСА. (2) НЕ МОЖЕТЕ РАБОТАТИ БОГОУ И МАМОНЪ. (3) ОТРОЧЕ, ОТПОУЩАЖТЪ ТИ СА ГРѢСИ ТВОИ. (4) ОТЬЦЬ ЛЮБИТЬ СЫНА И СЫНЪ ЛЮБИТЬ ОТЬЦА. (5) СЛАВА ОТЬЦОУ И СЫНОВИ И СВАТОУЮМОУ ДОУХОВИ. (6) МАТИ ДАЮТЪ ХЛѢБЪ ОТРОЧАТИ. (7) КАМЪ ЛЕЖИТЪ ПРИ ПЖТИ. (8) КЪНАСИ СЪДАТЪ ВЪ ЦРЬКЪВИ.

2. Objaśnić formy rzeczowników z uwzględnieniem także V dekl.

Wzór:

mati (zdanie 6) — N sg. f., dekl. V, tem. *-er-*; G sg. *matere*.

3. Wyszukać zmiany analogiczne (mieszanie się deklinacji) i funkcjonalne wśród form rzeczowników.

Przykłady:

duxovi (zdanie 5) — D sg. m. dekl. I; końcówka *-ovi* zam. *-u* według wzoru dekl. II, por. *synovi*; poza tym objaśnić *vsь црькѣви* zam. *vsь црькѣве* (zdanie 8).

syna, *otьca* (zdanie 4) — nowsze formy A sg. m. rzeczowników osobowych; funkcję A przejęła forma G; podać formy starsze A; ponadto należy zapamiętać, że forma G *syna* zam. *synu* z dekl. II upowszechniła się pod wpływem dekl. I.

4. Odmienić wybrane rzeczowniki według odpowiedniego typu deklinacji.

5. Na podstawie wzorów odmian rzeczowników zestawić formy homonimiczne. Niektóre przykłady:

dekl. I: N, A sg., G pl. m. *-ъ* lub *-ь*

II: G, L, V sg. m. *-u*

III: D, L sg., N, A, V du. f. *-ѣ* lub *-и*

IV: N, A sg. m. i f. *-ь*; G, D, L, V sg. m. i f. *-и*

V: N, A, V sg. n. *-o* lub *-ę*; G, L sg. *-e* wszystkich podtypów z wyjątkiem tematów *-er-*.

6. Objaśnić formy praes. czasowników, podać formę inf. (wzory zob. w ćwiczeniu 2).

7. Odmienić wybrane czasowniki w czasie ter. według odpowiedniego typu koniugacji; zwrócić uwagę na homonimie końcówek 2. pl. i 3. du. *-te*.

8. W formach rzeczowników i czasowników wskazać na procesy palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych, a zarazem wskazać na odpowiednie oboczności spółgłoskowe; dokonać rekonstrukcji niektórych form przed palatalizacją.

Przykłady:

rečьsь (zdanie 1) — 3. sg. praes., koniug. I *-e-*; 1. sg. *rečь*, 2. sg. *rečьsi* (podać całą odmianę praes.); *č* ≤ *k* przed *e* — palatalizacja I; rekonstruowana forma **rečьsь* lub **rečьsь*; stara końcówka *-ьсѣ* ≤ *-ькѣ* przeszła w scs. w *-ьсѣ* (uwagi o genezie zob. § 39, g, 1), w 2. sg. *-ьси* ≤ *-ьчи* — również palat. I; końcówka *-ьчи* pochodząca ze starszej *-ьси* została przeniesiona z koniug. IV — tematów *-i-* (uwagi o genezie zob. jw.);

otьcь (zdanie 4) — N sg. m., *otьca* (jw.) — G sg. w funkcji A (zob. objaśnienie wyżej w pytaniu 3), *otьcu* (zdanie 5) — D sg.; wszystkie formy z dekl. I typu miękkiego, pierwotnie przed palatalizacją — twardego; *c* ≤ *k* po *ь* — palat. III (postępowa): *otьcь* ≤ **otьkь*, *otьca* ≤ **otьka*, *otьcu* ≤ **otьku*. Podobne zjawisko palat. III w omawianym rzeczowniku zaszło w większości form, przy czym tylne samogłoski po *c* przechodziły w przednie: *ъ* ≥ *ь*, *o* ≥ *e*, *y* ≥ *i*, por. N, A sg., G pl. *otьcь* ≤ **otьkь*, I sg. *otьcьsь* ≤ **otьkьsь*, D pl. *otьcьsь* ≤ **otьkьsь*, I pl. *otьci* ≤ **otьky*, D-I du. *otьcema* ≤ **otьkoma*.

Palatalizacja II w omawianym wyrazie występuje w formie N pl.: *otьci* ≤ **otьki* ≤ **otьkoŭi*. Podobny proces zachodził w L sg. i pl.; nie zachowały się jednak spodziewane formy *otьcѣ* i *otьcѣχъ* (por. *vlьcѣ* i *vlьcѣχъ*), gdyż jeszcze w epoce ps. wymienione zostały na formy *otьci*, *otьciχъ*, dostosowane do wzoru miękkiego tematów *-io-*, por. *mъžŭi*, *mъžŭiχъ*.

Ślad starej odmiany rzeczownika *otьcь* pozostał w formie V sg. *otьче* ≤ **otьke*, w której były warunki do palatalizacji I, por. V sg. *bože* ≤ **bogę* itp.

A oto pozostałe wyrazy wymagające podobnego bliższego objaśnienia ze względu

na palatalizację, podane w kolejności występowania w tekście: *kněžnikomъ*, por. *kniga*; *možete*, por. *mogq*; *otročę*, por. *otroks*; *gręsi*, por. *gręxs*; *knęzi*, por. *knęzъ*, ale *knęzini* 'księżna' — zjawiska palatalizacji paralelne do wyżej omówionych w wypadku *otčę*; *otročęti*, por. *otroks*; *vъ crkvi* — osobliwy wypadek zmiany *h* w *c* pod wpływem *f*, zagadnienie pożyczki wyrazu; *ležitъ* ≤ **legitъ* || **legitъ*, por. *ležę* ≤ **legiq*, inf. *ležati* ≤ **ležęti* ≤ **legęti*.

9. Porównać wyniki palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w języku scs., polskim i rosyjskim — wskazać podobieństwa i różnice.

KONWERSATORIUM IV

§ 13. Odmiana zaimków

a. Zaimki nierodzajowe (jednorodziejowe)

1) Zaimki osobowe i zwrotny: *azъ* 'ja', *ty*, *my*, *vy*, *vę* 'my dwaj (dwie, dwoje)', *va* 'wy dwaj (dwie, dwoje)', *sę* (acc.) 'się' nie odróżniają rodzaju gramatycznego (zob. odmianę § 35, a). Odmiana tych zaimków odpowiada na ogół odmianie prasłowiańskiej. Dla języka scs. charakterystyczna jest forma N sg. zaimka 1. osoby *azъ*. Podobna forma, mianowicie *az*, zachowała się do dziś w języku bułgarskim i macedońskim. W dialektach, zwłaszcza bułgarskich występują także formy *jaz*, *jase* lub *ja*. Starą formę *jaz* zachował ponadto język słoweński. Większość języków słowiańskich, jak wiadomo, uogólniła formę *ja* pochodzącą z ps. formy pretowanej **jazъ* istniejącej obok **azъ*.

W odmianie zaimków osobowych i zaimka zwrotnego w niektórych przypadkach obok form dłuższych występują formy krótsze. Te ostatnie w zależności od konstrukcji zdania i szyku wyrazów w zdaniu bywają częściej enklityczne, por. D sg. *mi*, *ti*, *si*, A sg. *mę*, *tę*, *sę*, A pl. *ny*, *vy*. Trafiają się jednak także pozycje początkowe i akcentowane w zdaniu, zwłaszcza jeśli chodzi o formę A, np. *tę molimъ* 'ciebie prosimy', *na tę upsvaxъ* 'tobie zaufalem', *iže vy priimetzъ, mę priimetzъ* 'kto was przyjmie, mnie przyjmie' itp.

2) Zaimki pytajne *kto* 'kto', *čto* 'co' obsługują wszystkie trzy rodzaje, a ponadto odmieniają się tylko w liczbie pojedynczej, która odnosić się może również do pozostałych liczb, por. *kto jestъ?* i *kto sętzъ?* Zaimek *kto* odnosi się z reguły do osób, a *čto* — do przedmiotów nieosobowych lub w znaczeniu ogólnym. Odmiana pierwszego z tych zaimków stosuje się do typu twardego dawnego tematu **ko-*, por. *kto*, G *kogo* itd. W formie I sg. wskazać należy na palatalizację II: *čęmъ* ≤ **kęmъ* ≤ **koimъ*. Zaimek *čto* ma odmianę miękkotematową, a nagłosowe *č* jest wynikiem palatalizacji I: *čto* ≤ **kto*, G *čso* ≤ **kso* lub *čso* ≤ **keso* itd. Trzeba tu podkreślić archaiczność końcówki G *-so*, która dotrwała w języku scs. jeszcze z czasów pie. Stała się ona po części podstawą tworzenia dalszych form, zwłaszcza D, por. *čsomu* i *česomu* obok *čemu*. Formy takie nie zachowały się w pozostałych językach słowiańskich. Cała odmiana zaimków *kto* i *čto* przypomina odmianę za-

imków wskazujących r.m. (zob. § 35, b), por.: *kto*, G *kogo* i *ta* 'tamten, ten', G sg. *togo* itd.; *čto*, G *čso*, *čso*, późniejsze *čego* i *sъ* 'ten', G sg. *sego* itd. Warto też dodać, że w funkcji A zaimka *kto* uogólniła się od czasów prasłowiańskich forma G *kogo*¹.

3) Zaimki nieokreślone: *nękto* (uogólniający) 'ktoś', *nęčto* (jw.) 'coś', *nikto* (przeczący) 'nikt', *ničto* (jw.) 'nic' odmieniają się podobnie jak poprzednio omówione zaimki pytajne, por. G *nękogo*, *nikogo*, *nęčso* lub *nęčeso*, *ničso* lub *ničeso* itp.

Do tej grupy zaimków można też zaliczyć zaimek uogólniający *kęždo* 'każdy' posiadający tylko formy jednego rodzaju i odmieniający się jak zaimek *kto*, por. *kogoždo*, *komuždo*, *čęmęždo*, *komęždo*. Formy trzyrodzajowe tego zaimka występują w języku polskim, por. *každy*, *každa*, *každe*, i w języku rosyjskim, por. *každyj*, *každaja*, *každye*.

b. Zaimki rodzajowe

1) Zaimki wskazujące: *tъ*, *ta*, *to* 'ten, tamten, ów'; *sъ*, *si*, *se* 'ten, ten tu (przedmiot bliżej znany)'; *ovъ*, *ova*, *ovo* 'ów, ten'; *onъ*, *ona*, *ono* 'on, tamten', **jb* (*ji*), **ja*, **je*, G sg. *jego* (m., n.), *jeję* (f.) itd. 'on' — tzw. zaimek anaforyczny; *sicъ*, *sica*, *sice* || *sikъ*, *sika*, *siko* 'taki'; *tolikъ*, *tolika*, *toliko* 'tak wielki'; *selikъ*, *selika*, *seliko* 'ts.', *samъ*, *sama*, *samo* (uwydatniający) 'sam'.

Spośród wymienionych wyżej ps. i scs. zaimków według wzoru twar-dotematowego odmieniały się *tъ*, *ta*, *to*, *ovъ*, *ova*, *ovo*, *onъ*, *ona*, *ono*, *takъ*, *taka*, *tako*, *samъ*, *sama*, *samo* (zob. odmianę *tъ*, *ta*, *to* § 35, b). Zaimki *tolikъ*, *-a*, *-o*, *selikъ*, *-a*, *-o* stosują się do tej odmiany w formach I sg. m. i n., G, D, I, L pl., D-I du. — wszystkich rodzajów. Pozostała większa część przypadków jest zgodna z odmianą rzeczowników dekl. I (m. i n.) i dekl. III (f.), por. G sg. m. i n. *tolika*, G sg. f. *toliky* itd., podobnie jak przymiotniki według odmiany rzeczownikowej (zob. niżej § 15, a).

Do typu odmiany miękkotematowej należały zaimki *sъ*, *si*, *se* oraz **jb*, **ja*, **je* (zob. odmianę § 35, b). Temu drugiemu zaimkowi należy poświęcić szczególniejszą uwagę. Stara forma N wszystkich trzech liczb nie zachowała się w języku scs. i w pozostałych językach słowiańskich. W jej funkcji występuje forma zaimka *onъ* itd. Formę dawną możemy wydobyć z zaimka względnego *jiže*, o czym będzie mowa dalej (zob. § 13, b, 3), i ze złożonej odmiany przymiotników (zob. § 15, a). W samej już odmianie zaimka anaforycznego spotykamy takie formy A, które są równe formie N, por. A sg. m. *ji* (*jb*) i n. *je*, A pl. f. *ję* i n. *ja*, A du. m. *ja*, A du. f. i n. *ji*. Formy zaimka anaforycznego używane są wtórnie także w funkcji zaimka 3. osoby.

Rozpatrzmy z kolei formy omawianego zaimka w połączeniu z przyimkami i związany z tym proces morfologiczno-fonetyczny. W pozycji po przyimku zaimek przybiera w nagłosie charakterystyczny element morfemowy *u-*. Ilustruje to następujące porównanie form:

¹ Forma acc. *kogo* mogła przyczynić się do powstania kategorii osobowości w deklinacji słowiańskiej (por. § 11, g, 3).

formy bez przyimka:

sg.	G <i>jego, jeje</i>
	D <i>jemu, jeji</i>
	A <i>je (ji), je, je</i>
	I <i>jim, jeje</i>
	L <i>jem, jeji</i>
pl.	G <i>ji</i>
	D <i>jim</i>
	A <i>je (m., f.), ja (n.)</i>
	I <i>jimi</i>
	L <i>ji</i>
du.	G <i>jeju</i>
	D <i>jima</i>
	A <i>ja (m.), ji (f., n.)</i>
	I <i>jima</i>
	L <i>jeju</i>

formy z przyimkiem:

	<i>ota (do, sa) nego, ota (do, sa) neje</i>
	<i>ka niemu, ka neji</i>
	<i>na (va) na, na (va) ne, na (va) ne</i>
	<i>sa nim, sa neje</i>
	<i>va (na, o) niem, va (na, o) neji</i>
	<i>ota (do, sa) ni</i>
	<i>ka nim</i>
	<i>na (va) ne, na (va) na</i>
	<i>sa nimi</i>
	<i>va (na, o) ni</i>
	<i>ota (do, sa) neju</i>
	<i>ka nima</i>
	<i>va (na) na, va (na) ni</i>
	<i>sa nima</i>
	<i>va (na, o) neju</i>

Za punkt wyjścia uogólnienia się form zaimków z *n-*, a ściślej z *ni-*, posłużyły połączenia z takimi przyimkami, które miały już dawniej w swoim składzie *-n*, mianowicie *san* z narzędnikiem, *van* z miejscownikiem i prawdopodobnie *kan* z celownikiem. Z biegiem czasu w wyrażeniach przyimkowych element *n-* z przyimka przeszedł do nagłosu zaimka i w ten sposób dokonał się wtórny rozkład dwu części składowych tych wyrażań, por.: *san jim* ≥ *sa njim* ≥ *sa nim*, *van jem* ≥ *va njem* ≥ *va niem*, *kan jemu* ≥ *ka njemu* ≥ *ka niemu* itd. (także w pl. i du.). Według tego wzoru *ni-* w nagłosie zaimków upowszechniło się także w pozostałych połączeniach z przyimkami. Dodać należy, że podobna zasada obowiązuje w języku polskim, rosyjskim i innych językach słowiańskich.

Zaimek *sic* ≤ *sik* itd. ma odmianę mieszaną. Część form w następstwie palatalizacji III tworzy się według odmiany miękkiej, np. G sg. m. i n. *sicego* ≤ *sikogo*, D sg. m. i n. *sicemu* ≤ *sikomu* itp. Następujące jednak formy pozostały z dawnej odmiany twar-dotematowej: I sg. m. i n. *sicem*, G, L pl. *sicem*, D pl. *sicem*, I pl. *sicemi*, D-I du. *sicema*; wszędzie tu poświadczona jest palatalizacja II.

2) Z a i m k i p y t a j n e: *kyj*, *kaja*, *koje* 'jaki', *čij*, *čija*, *čije* (*čyj*, *čuja*, *čyje*) 'czyj', *kaka*, *kaka*, *kako* 'jaki', *kolika*, *kolika*, *koliko* 'jak wielki', *kotoryj*, *kotoraja*, *ktoraje* 'który'. Odmianę według wzoru twardego miał zaimek *kaka*, *-a*, *-o*, a według miękkiego *čij*, *-a*, *-e*; *kolika*, *-a*, *-o* odmieniał się podobnie jak *tolika*, *-a*, *-o* i *selika*, *-a*, *-o* (zob. wyżej uwagi na s. 55); zaimek *kyj* itd. ma część form według odmiany miękkotematowej zaimków (od tematu *koje-*), część według odmiany złożonej przymiotników (por. *kyj*, *kaja*, *koje*, A *kyj*, *koje*, I *kyjim* itd., zob. odmianę § 35, b); rzadziej występujący w języku scs. zaimek *kotoryj* (*koteryj*) itd. odmieniał się jak przymiotnik odmiany złożonej, por. G sg. m. i n. *kotorajego*, *kotoraago* itd.

3) Z a i m k i w z g l ę d n e: *jiže* (*ježe*, *iže*), *jaže*, *ježe* 'który' — odmiana według typu miękkotematowego; *jaka*, *jaka*, *jako* 'jaki' — odmiana według typu twar-dotematowego; *jelika*, *jelika*, *jeliko* 'jak wielki' — odmiana jak *tolika*, *-a*, *-o* (zob. wyżej, s. 55).

Ważne znaczenie posiada tu przede wszystkim zaimek *jiže*, *jaže*, *ježe*, zaczynający bardzo często zdania względne. Jak widać, budowa jego oparta jest na zaimku **j*, **ja*, **je* (zob. wyżej § 13, b, 1), do którego została dodana partykuła względna *-že*. Odmianie podlega oczywiście tylko pierwsza część zaimkowa, a partykuła pozostaje bez zmiany, np. G sg. *jegože* (m., n.), *jeježe* (f.), D sg. *jenuže*, *jejiže* itd.

4) Z a i m k i d z i e r ż a w c z e: *moj*, *moja*, *moje* 'mój', *tvoj*, *tvoja*, *tvoje* 'twój', *svoj*, *svoja*, *svoje* 'swoj', *naš*, *naša*, *naše* 'nasz', *vaš*, *vaša*, *vaše* 'wasz'. Wszystkie odmieniają się według wzoru miękkotematowego (zob. odmianę **j*, **ja*, **je* i *sb*, *si*, *se* § 35, b).

5) Z a i m k i n i e o k r e ś l o n e: *vš*, *všja* (*vš'a*), *vše* (uogólniający, upowszechniający) 'wszystek' — deklinacja mieszana (zob. niżej); *všjak*, *-a*, *-o* (*vš'ak*, *-a*, *-o*) 'wszelki' — odmiana twarda; *někyj*, *někaja*, *někoje* 'jakiś' — odmiana jak *kyj* itd. (zob. wyżej § 13, b, 2); *ničyj*, *ničaja*, *ničoje* (przeczący) 'żaden' — odmiana jak *kyj* itd. (zob. wyżej § 13, b, 2); *ničij*, *ničija*, *ničije* (przeczący) 'niczyj' — odmiana jak *čij*, a więc miękka; *jedin*, *jedina*, *jedino* 'jeden, pewien' — liczebnik posiadający zarazem odmianę zaimka twar-dotematowego; *in*, *ina*, *ino* 'inny, jeden' — odmiana taka jak u poprzedniego zaimka; *drug*, *druga*, *drugo* 'drugi, inny' — również jako liczebnik porządkowy, o odmianie częściowo według zaimka twar-dotematowego, częściowo według przymiotnika w formie niezłożonej (rzeczownej) lub złożonej; *mnog*, *mnoga*, *mnogo* — 'mnogi, liczny' — równocześnie jako przymiotnik, odmieniający się podobnie jak *drug*, *-a*, *-o*; *eter*, *etera*, *etero* (*jeter*, *jetera*, *jetero*) 'jakiś, pewien' — odmiana rzeczownikowa, według dekl. I — m. i n., według dekl. III — f.

Z opisanych wyżej zaimków nieokreślonych na specjalną uwagę zasługuje zaimek *vš*, *vš'a*, *vše*, który miał odmianę mieszaną — częściowo miękką, częściowo twardą (zob. § 35, b). Przejście większości form do typu miękkiego dokonało się po palatalizacji III (zob. § 12, d, 4), np. N sg. m. *vš* ≤ **vš*, N sg. f. *vša* ≤ **vša*, N sg. n. *vše* ≤ **vš*, G sg. m. i n. *všego* ≤ **vš*, G sg. f. *všej* ≤ **vš* itp. Stare formy według odmiany typu twardego zachowały się w następujących przypadkach: I sg. m. i n. *všem*, G i L pl. *všem*, D pl. *všem*, I pl. *vsemi*. W wymienionych formach zaświadczony jest proces palatalizacji II: *č* przed *ž* przeszło w *s*. Dodać należy, że zaimek *vš* nie miał form liczby podwójnej.

§ 14. Imperativus

U czasowników tematycznych (koniug. I - IV) imperativus tworzony był od tematu praesentis przez dodanie przyrostka (cechy) trybu *-i-*, *-ě-* oraz końcówek osobowych tzw. wtórnych (sekundarnych). Czasowniki atematyczne z wyjątkiem *byti*, *jesmь*, *jesi* tworzyły imper. za pomocą przyrostka *-i-* oraz *-i-*, dodawanego wprost do rdzenia, i odnośnych końcówek osobowych. Trzeba od razu zaznaczyć, że tego typu formy imper. tzw. prostego występowały z reguły tylko w 2., 3. sg., 1., 2. pl. i 1., 2. du. W pozostałych osobach, tj. w 1. sg., 3. pl. i 3. du., można było utworzyć imper. w sposób opisowy (perfrastyczny, analityczny) przez połączenie odpowiedniej formy praes. indicativu z partykułą *da*.

Zanim przejdziemy do bliższej charakterystyki morfologicznej, fonetycznej oraz zagadnienia genezy trybu rozkazującego w języku scs. i ps., podamy schematyczny przegląd zakończeń form (przyrostków trybu wraz z końcówkami) w poszczególnych typach koniugacyjnych.

Zakończenia form imperatiwu

koniugacja	I, II	III	IV	V
sg. 1.	—	—	—	—
2.	-i	'-i	-i	(-žd)-b
3.	-i	'-i	-i	(-žd)-b
pl. 1.	-ě-mъ	'-i-mъ	-i-mъ	(-d)-i-mъ
2.	-ě-te	'-i-te	-i-te	(-d)-i-te
3.	—	—	—	—
du. 1.	-ě-vě	'-i-vě	-i-vě	(-d)-i-vě
2.	-ě-ta	'-i-ta	-i-ta	(-d)-i-ta
3.	—	—	—	—

Według danych gramatyki porównawczej scs. i ps. imperativus jest kontynuacją pie. trybu życzącego (tzw. optativus). Przyrostek -i — cecha tego trybu — dochodził do wygłosu tematu praes. na -o-, -no-, -io-, -i-. Powstałe w związku z tym w 2. i 3. sg. dyftongi -oi- (koniug. I i II), -iei- < -ioi- (koniug. III), -ii- (koniug. IV) dały w wyniku monoftongizacji wszędzie -i-, które po odpadnięciu wtórnej końcówki osobowej samo stało się końcówką. I tak, 1. sg. nes-i < *neso-i < *neso-i-s, dvoign-i < *dvoigno-i < *dvoigno-i-s, znaj-i < *znaję-i < *znaję-i-s, pros-i < *prosi-i < *prosi-i-s. W 3. sg. rozwój jest podobny, z tym że zanika końcówka wtórna -t, por. nes-i < *neso-i < *neso-i-t itd.

W pl. i du. koniugacji I i II dyftong -oi- przed końcówkami, które się zachowały, przeszedł w -ě-, por. 1. pl. nes-ě-mъ < *neso-i-mъ < *neso-i-mos, 2. pl. nes-ě-te < *neso-i-te itp. W koniug. III natomiast dyftong -o-i- po tematycznym -io- przeszedł w -i-, por. 1. pl. znaj-i-mъ < *znaję-i-mъ < *znaję-i-mos < *znaję-i-mos, 2. pl. znaj-i-te < *znaję-i-te < *znaję-i-te itp. W koniug. IV zaszło ściągnięcie dwóch -i-, por. 1. pl. pros-i-mъ < *prosi-i-mъ < *prosi-i-mos, 2. pl. pros-i-te < *prosi-i-te itd.

Pamiętać należy, że jeśli przed przyrostkiem -i- lub -ě- w imperatiwie znajdują się spółgłoski h, g, to wówczas przechodzą one w c, ɣ || x — zgodnie z prawem palatalizacji II, por. 2. sg. rъci, 2. pl. rъčęte itp. (zob. szczegółowiej o tym § 12, c, 2). Trzeba dodać, że w języku scs. widoczna jest w formach imper. redukcja rdzennego e w ь, por. praes. rekъ, pekъ itp., ale imper. rъci, pъci itp.

Trzy czasowniki atematyczne (koniug. V), których rdzeń kończy się na -d-, tj. jad-, dad-, věd-, mają imper. w 2. i 3. sg. zakończony na -ždъ : jaždъ, daždъ, věždъ; według tego wzoru formę podobną ma czasownik koniug. IV viděti : viždъ. Formy

powyższe próbuje się wyjaśnić w ten sposób, że do tematu rdzennego doszedł element sufiksalny -iъ pochodzący z pie. -iъ-, a ten z kolei może ze zredukowanego -ie-; powstała w ten sposób grupa dī dała w języku scs. žd, por. w pol. dz w formach imper. wiedz (powiedz), jedz.

Czasownik byti, jesmь, jesi tworzył imper. od tematu występującego w formach futurum bōdq, bōdeši 'będę', odmieniającego się według tematu praes. koniugacji I (zob. § 39, a, e). Zgodnie z typem odmiany używane są formy imper.: 2. i 3. sg. bōdi, 1. pl. bōdēmъ, 2. pl. bōdęte, 1. du. bōdęvъ, 2. du. bōdęta.

W wypadku konieczności użycia trybu rozkazującego w 1. sg., 3. pl. i 3. du. tworzone były w języku scs. formy złożone (opisowe), por. da nesъ 'niech niosę', da nesōtъ 'niech niosą', da nesete 'niech niosą (oni dwaj, one dwie)' itp. Warto w związku z tym zwrócić uwagę na paralelne połączenia odnośnej formy indicatiwu z partykułą pust' w języku rosyjskim, niech w języku polskim i at' w języku czeskim. Partykuła da jest charakterystyczną cechą języków południowosłowiańskich; w języku rosyjskim można by tu przytoczyć odosobnioną konstrukcję z da, zapewne pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego: da zdravstvujet 'niech żyje'.

W języku scs. formy opisowe z partykułą da trafiają się też w 3. sg. obocznie, do form prostych, por. bōdi vola tvoja, svęti sę imę tvoje, pridī cēsarsztvije tvoje obok da bōdetъ vola tvoja, da svęlitъ sę imę tvoje, da pridetъ cēsarsztvije tvoje itp., por. w języku polskim bądź wola twoja obok niech będzie wola twoja itp. W językach polskim i rosyjskim panującą się stała w 3. sg. forma opisowa imperatiwu, podobnie jak w 3. pl.

Ćwiczenie 4

1. Tekst:

На парниці
сѣдѣтъ

Mat. Mt. VI, 9-13: (9) ТАКО ОУБО МОЛИТЕ ВЪ СЯ: ОТЬЧЕ НАШЪ, ИЖЕ ЮСИ НА НЕБЕСЬХЪ, ДА СВАТИТЬ СЯ ИМА ТВОЮ, (10) ДА ПРИДЕТЬ ЦЪСАРЬСТВО ТВОЕ, ДА БЪДЕТЬ ВОЛЯ ТВОЯ, ЪКО НА НЕБЕСИ И НА ЗЕМИ. (11) ХЛѢБЪ НАШЪ НАСТАВЪШАДО ДЪНЕ ДАЖДЪ НАМЪ ДЪНЬСЪ, (12) И ОТЬПОУСТИ НАМЪ ДЛЪГЫ НАША, ЯКО И МЫ ОТЬПОУШТАЕМЪ ДЛЪЖЬНИКОМЪ НАШИМЪ, (13) И НЕ ВЪВЕДИ НАСЪ ВЪ НАПАСТЬ, НЪ ИЗБАВИ НЫ ОТЬ НЕПРИЯЗНИ, ЯКО ТВОЕ ЮСТЬ ЦЪСАРЬСТВО И СИЛА И СЛАВА ВЪ ВѢКЪ, АМИНЬ.

2. Wybrać i objaśnić zaimki występujące w tekście, podać znaczenie i formę zaimków.

Przykład:

vy (zdanie 9) — N pl. zaimka 2. osoby; G pl. vasъ, N sg. ty, G sg. tebe (podać poza tym również inne przypadki).

iže (zdanie 9) — N sg. m. zaimka względnego; G sg. m. jęgože; podać także formy f. i n., wskazać na związek z zaimkiem tzw. anaforycznym jь (ji) — miękkotematowym.

3. Określić funkcję składniową zaimków jako przydawki w związkach z rzeczownikiem i jako dopełnienia w związkach z czasownikiem, np.:

ot'če naše (zdanie 9), *imę tvoje* (jw.), *dažd' namo* (zdanie 11), *ne v'vedi naše, izbavi ny* (zdanie 13) itp.

4. Objąsnić formy trybu rozkazującego i podać, od jakiego czasownika dana forma pochodzi.

Niektóre przykłady:

molite sę (zdanie 9) — 2. pl. imper. czasownika *moliti sę, mol'q sę, moliši sę*, koniug. IV (według T. Lehra-Splawińskiego II), temat praes. i inf. -i-; podać także inne formy imper. tego czasownika; zwrócić uwagę na homonimię form 2. pl. imper. i 2. pl. indic.: *molite sę* w zależności od kontekstu może znaczyć 'módlcie się' i 'modlicie się';

da svetiti sę (zdanie 9), *da pridets', da b'odets'* (zdanie 10) — formy opisowe imper. 3. sg. składające się z partykuły *da* + indic. praes.; objaśnić bliżej odnośne czasowniki;

dažd' (zdanie 11) — osobliwa forma 2. sg. imper. od *dati, dam', dasi'*; zakończenie -žd' < -džb; podać inne formy imper. tego czasownika, jak również formy imper. tego typu od pozostałych czasowników.

5. Objąsnić wybrane zjawiska palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych w formach wyrazowych, np.:

ot'če (zdanie 9) — zob. ćwic. 3.; *c'esar'stvijsze* (zdanie 10 i 13), por. *c'esar'st'*; *dl'z'bnikom'o* (zdanie 12), por. *dl'gzy* — oboczność *g* : *ž*.

6. Porównać niektóre formy scs. z odpowiadającymi im formami w języku polskim i rosyjskim, np.:

scs. *iže* — pol. *który*, ros. *kotoryj*, scs. imper. opisowy z *da* — pol. z *niech*, ros. z *pusť* i inne.

7. Porównać analizowany tekst ćwiczenia z tekstem nienormalizowanym (zob. *Wybór tekstów*, s. 168).

8. Przetłumaczyć z języka polskiego na język scs. dowolną ilość zdań pojedynczych lub dwukrotnie złożonych z podrzędnym zdaniem względnym według podstawowych schematów składniowych. Użyć przy tym należy poznanych dotąd części mowy (rzeczowników, czasowników i zaimków) oraz ich form. Ćwiczenie to można uznać za nadobowiązkowe.

Przykłady:

pol. (*ja*) *jestem: człowiekiem, mężczyzną (mężem), kobietą (żoną), ojcem, matką, dzieckiem, synem, córką, bratem, siostrą, nauczycielem, uczniem* itp. — scs. *az' jesm': člověka, muž'a, žena, ot'č'a, mati, čędo (otročę), syn'o, d'št'i, brat'a (lub bratr'a), sestra, učitel'a, učeníka* itp.; pamiętać trzeba, że orzecznik w języku scs. ma formę nom.

(*ty*) *jestes: człowiekiem* itd. (zob. wyżej) — scs. *ty jesi člověka* itd. (jw.);

on jest: jw. (orzecznik w r.m. dostosowany do podmiotu) — scs. *on' jest'o:* jw.;

ona jest: jw. (orzecznik r.ż. dostosowany do podmiotu) — scs. *ona jest'o:* jw.;

ono jest: jw. (orzecznik dostosowany do podmiotu) — scs. *ono jest'o:* jw.;

(*my*) *jestesmy: ludźmi, mężczyznanami, kobietami* itd., jw. w pl. — scs. *my jesm'o: člověci (lub ľudije), muž'i, ženy:* jw.;

(*wy*) *jestescie:* jw. — scs. *vy jeste:* jw.;

oni są: jw. — scs. *oni s'ot'o:* jw.;

one (r.ż.) *są:* jw. (orzecznik dostosowany do podmiotu) — scs. *ony s'ot'o:* jw.;

one (r.n.) *są:* jw. (orzecznik dostosowany do podmiotu w r.n.) — scs. *ona s'ot'o:*

jw.;

my (*dwaj, obaj*) *jestesmy: ludźmi, mężczyznanami* itp. — scs. *vě jesv'e* (dualis): *člověka, muž'a* itp.;

wy (*dwaj, obaj*) *jestescie:* jw. — scs. *va jesta:* jw.;

oni (*dwaj, obaj*) *są:* jw. — scs. *ona jeste:* jw.;

my (*dwie, obie*) *jestesmy: kobietami, matkami* itp. — scs. *vě jesv'e: ženě, materi* itp.;

wy (*dwie, obie*) *jestescie:* jw. — scs. *va jesta:* jw.;

one (*dwie, obie*) *są:* jw. — scs. *oně jeste:* jw.;

one (*dwoje, oboje* — r.n.) *są:* *dziećmi, braćmi, siostrami* itp. — scs. *oně jeste: čędě, brata, sestř'e* itp.;

brat jest: *mężczyzną, nauczycielem, uczniem, chłopcem* itp. — scs. *brat'a (bratr'a) jest'o: otrok'o, muž'b, učitel'b, učeník'o* itp.;

siostra jest: *dziewczyną, kobietą, matką* itp. — scs. *sestra jest'o: děvica, žena, mati* itp.;

ojciec (*matka*) *kocha: syna, córkę* itp. — scs. *ot'č'a (mati) l'ubit'o: syn'o (syna), d'št'er'b* itp.;

mąż niesie żonie dar itp. — scs. *muž'b neset'o ženě dar'o* itp.;

mój ojciec (*brat, syn*) *jest: w domu, na polu* itp. — scs. *moj'b ot'č'a (brat'a, syn'o) jest'o: v'o domu, na poli* itp.;

nasi bracia (*dwaj*) *idą do miasta* itp. — *naša brata idete v'o grad'o* itp.;

wszyscy ojcowie i wszystkie matki kochają swoje dzieci itp. — scs. *v'si ot'č'i i vse materi l'ubet'o svoja čęda* itp.;

moja żono (*siostro*), *przynieś mi chleb, który jest* (*leży*) *w domu* itp. — scs. *moja žen'o (sestro), prines'i mi chleb'o, iže jest'o (ležit'o) v'o domu* itp.;

drogie dziecko, daj mi tę książkę, która jest (*leży*) *na ziemi* itp. — scs. *drago čędo, dažd' mi sij'q (svj'q) knig'o, jaže jest'o (ležit'o) na zeml'i* itp.;

co widzisz na niebie? itp. — scs. *č'to vidiš'i na nebese?* itp.;

widzę na niebie: słońce, księżyc, gwiazdy — scs. (*az'o*) *viš'd'q na nebese* (lub: *na nebese*): *słn'ce, m'ěsęc' (lun'q) i zv'ězdy;*

niech będzie (*bądź*) *wola: moja* (*twoja, jego, ich*), *ojca, brata* itp. — scs. *da b'odet'o vol'a: moja, tvoja, jego, j'ix'b, ot'č'a, brata* itp.

KONWERSATORIUM V

§ 15. Odmiana i stopniowanie przymiotników

a. Deklinacja niezłożona i złożona przymiotników

1) Język scs. odziedziczył na równi z innymi językami słowiańskimi z języka ps. dwa typy odmiany przymiotników — niezłożoną (prostą), czyli rzeczownikową, i złożoną (dłuższą), inaczej tzw. zaimkową. Form odmiany rzeczownikowej używało

się w funkcji orzecznikowej, co w praktyce sprowadza się z reguły do mianownika wszystkich trzech liczb, a poza tym także w funkcji przydawkowej w tych wypadkach, w których przymiotnik określa tylko ogólnie przedmiot (osobę, rzecz), bliżej nieznany lub pojawiający się po raz pierwszy. Oto niektóre przykłady:

funkcja orzecznika: *mąż jest staro* 'mężczyzna (mąż) jest stary'; *żona jest młoda* 'kobieta (żona) jest młoda'; *ćędo jest malo* 'dziecko jest małe' itp.;

funkcja przydawki: *staro mąż* lub *mąż staro* 'jakiś stary mężczyzna (mąż)'; *młoda żona* lub *żona młoda* 'jakaś młoda kobieta (żona)'; *malo ćędo* lub *ćędo malo* 'jakieś małe dziecko' itp.

Odmiana niezłożona przymiotników podlegała regułom odmiany rzeczowników, mianowicie przymiotniki r.m. i n. odmieniały się według deklinacji I — twardej lub miękkiej, por. *dobro* jak *włók*, *pięś* jak *mąż*, *dobro* jak *lęto*, *pięś* jak *połe*, a przymiotniki r.ż. — według deklinacji III — twardej lub miękkiej, por. *dobra* jak *żona*, *pięś* jak *duś* itp.

2) Odmiana złożona (zaimkowa) powstała przez połączenie form rzeczownikowych (prostych) przymiotnika z formami zaimka tzw. anaforycznego **jь*, **ja*, **je* (zob. § 13, b). Rola tego zaimka jest tu podobna do roli rodzajnika (artykułu) w języku niemieckim: *der*, *die*, *das*, francuskim: *le*, *la* i angielskim: *the*. W odróżnieniu jednak od współczesnych języków zachodnioeuropejskich wymieniony ps. i scs. zaimek — „rodzajnik” stał po przymiotniku, był więc postpozycją, a nie prepozycją, por. scs. *dobro jь mąż*, niem. *der gute Mann* itp. Trzeba tu dodać, że z dawnych zaimków wykształciła się grupa rodzajników postpozycyjnych w języku bułgarskim i macedońskim, np. *-st* (-ot), *-ta*, *-to*, por. *čovekst* (*čovekot*) 'człowiek', *ženata* 'kobieta, żona', *deteto* 'dziecko' itp.

Formy odmiany złożonej przymiotnika używane były w ps. i scs. z reguły wówczas, kiedy przymiotnik miał być przydawką do rzeczownika oznaczającego przedmiot (osobę, rzecz) znany lub bliżej określony, np.: *staro jь mąż* 'ten stary mężczyzna', *młoda ja żona* 'ta młoda kobieta', *malo je ćędo* 'to małe dziecko' itp.¹

Z biegiem czasu nastąpiło zrośnięcie form zaimka z formami przymiotnika i zaszły różne zmiany o charakterze morfologicznym i fonetycznym, co w wyniku dało nowy obraz fleksji przymiotników. Ten długi i złożony proces ilustrują nam zabytki scs., w których można spotkać formy starsze i nowsze (odmianę w okresie klasycznym zob. w § 36, a, b). Przejdźmy do krótkiego omówienia poszczególnych zmian.

a) Forma N sg. m. na *-jь* w typie twardym zmieniała się w języku scs. najczęściej w *-jь* (z przed *j* przechodzi w *y*, zob. § 16, a, 3), a w późniejszym okresie ulegała ściągnięciu (kontrakcji) w *-y*, np. *dobrajь* ≥ *dobryjь* ≥ *dobry*, por. ros. *dobryj*, pol. *dobry*. W typie miękkim paralelnie zakończenie *-jь* przechodziło w *-ijь* (z przed *j* wzdłuża się w *i*, zob. § 16, a, 3), a następnie się ściągało w *-i*, np. *pięsujь* ≥ *pięsijь* ≥ *pięsi*, por. ros. *pięsij*, pol. *pieszy* itp.

b) W G sg. m. i n. obok starszej formy typu *dobrajego* występuje forma *dobraago*, w której nastąpił zanik *j* między samogłoskami, a następnie zaszło upodobnienie (asymilacja) samogłosek: **dobraego* ≥ *dobraago* (zob. § 16, a, 6); ostatnia forma

¹ Zaimek mógł też spełniać funkcję podkreślającą, uwydatniającą; chodziło może także o odróżnienie formy przymiotnika od formy rzeczownika.

z kolei mogła ulec ściągnięciu w formę *dobrago*. Podobny proces zachodzi w typie miękkim odmiany złożonej.

c) W D sg. m. i n. obok formy typu *dobrujemu* można spotkać *dobruumu* i *dobrumu*, co jest wynikiem podobnych zmian jak w G sg.: *dobrujemu* ≥ **dobruemu* ≥ *dobruumu* ≥ *dobrumu*. Tak samo jest w typie miękkim, por. *pięsujemu* ≥ **pięsuemu* ≥ *pięsuumu* ≥ *pięsumu*.

d) A sg. m. jest równy N sg. lub G sg. jako przydawka do rzeczownika męsko-osobowego (por. G w funkcji A u rzeczowników), np. *wiźdę starjь gradъ*, ale *wiźdę starjь mążъ* lub *wiźdę starajego* (*staraago*) *mąża* itp.

e) W L sg. m. i n. forma złożona typu *dobrějemy* może po asymilacji i ściągnięciu przejść w formę *dobrēmь*. W typie miękkim zakończenie *-ijemy* może przejść w *-ijimь* (-imь) i w rezultacie zrównać się z formą I sg. (zob. niżej), np. *pięsijemy* ≥ *pięsijimь*.

f) W szeregu form nastąpiło skrócenie o jedną sylabę, tzw. haplogia, czyli wyrzucenie *-je-* ze względu na powtarzanie się elementu *-j-* w bliskim sąsiedztwie, por. G, D, L sg. f., G-L du. wszystkich rodzajów, np. *dobryje* ≤ **pięsejeje*, *dobręji* ≤ **dobręjeji*, *pięsiji* ≤ **pięsijeji*, *dobruju* ≤ **dobrujeju*, *pięsju* ≤ **pięsujēju* itp.

g) W I sg. f. uogólniło się wtórne zakończenie *-oje*, *-eję* zamiast oczekiwanego *-oje*, które trafia się tylko sporadycznie; forma na *-oje*, *-eję* zrównała się zatem z formą rzeczownikową, ale przez to odróżniła się od formy A sg. na *-oje*, por. I *dobroje*, *pięseje*, A *dobroje*, *pięseje* itp.

h) W formie G pl. zaszły podobne zmiany jak w N sg. m., tzn. przejście *ъ* w *y*, a *ь* w *i* przed *j*, zanik *j* oraz kontrakcja, por. *dobrajьxъ* ≥ *dobryjьxъ* ≥ *dobryjьxъ* ≥ *dobryjьxъ*, *pięsujьxъ* ≥ *pięsijьxъ* ≥ *pięsijьxъ* ≥ *pięsijьxъ* itp.

i) W kilku innych formach uogólniła się część tematowa przymiotnika na *-y-*, *-i-*, do której dochodziły formy zaimków stając się wtórnie końcówkami, por. I sg. m. i n. *dobryjimь* zam. *dobromujimь*, *pięsijimь* zam. *pięsemujimь*, D pl. *dobryjimь* zam. *dobromajimь* (m., n.) i *dobramajimь* (f.), *pięsijimь* zam. *pięsemajimь* (m., n.) i *pišamajimь* (f.), D-I *dobryjima* zam. *dobromajima* (m., n.) i *dobramajima* (f.), *pięsijima* zam. *pišemajima* (m., n.) i *pišamajima* (f.).

Wprowadzenie *-y-*, *-i-* w wymienionych przypadkach można częściowo objaśnić wpływem tych form, dla których *-y-*, *-i-* było właściwe, por. A pl. m. i f. typu twardego *dobryje*, I pl. m. i n. obu typów *dobryjimi*, *pięsijimi*. Dodatkowo wpływać też mogły formy N, A, V sg. m. i G pl., w których w położeniu przed *j* powstało *y* z *ъ* oraz *i* z *ь* (zob. przykłady niżej, s. 66, 81). Rozwój tych form polega ogólnie na tym, że fleksja przenosiła się stopniowo na koniec wyrazu, natomiast wewnątrz wyrazu po zrośnięciu się przymiotnika z zaimkiem wytworzył się nowy temat na *-y-* oraz *-i-*. W dalszym rozwoju powstałe w powyższych formach grupy *-yji-*, *-iji-* ulegały ściągnięciu po zaniku *j*, por. I sg. *dobryjimь* ≥ *dobryimь* ≥ *dobrymь*, *pięsijimь* ≥ *pięsimь* ≥ *pięsimь* itp.

j) Na koniec charakterystyki fleksji scs. przymiotników trzeba dodać, że nie zaszły żadne zmiany w zakończeniach następujących przypadków: N sg. f., np. *dobraja*, por. ros. *dobraja*; N, A, V sg. n., np. *dobroje*, por. ros. *dobroje*; A sg. f., np. *dobroje*; N, A, V pl. f., np. *dobryje*; N-A-V pl. n., np. *dobraja*; N-A-V du., np. *dobraja* (m.), *dobręji* (f., n.).

b. Stopniowanie przymiotników

1) Stopień wyższy (comparativus) przymiotników mógł być tworzony w sposób dwójaki. Według pierwszego sposobu do tematu przymiotnika w N sg. dochodził sufixs r.m. *-ii* (*-ijb*, *-bjb*) ≤ *-jyb*, r.n. — *je'* i r.ż. *-bši* ≤ *-jbi*. W G sg. m. i n. była forma zakończona na *-bša*, a w G sg. f. — na *-bšę*. Jeśli temat kończył się na spółgłoskę tylnojęzykową, to musiała zajść palatalizacja I, por. compar. do *drags*, *-a*, *-o* 'drogi': m. *dražii* (*dražijb*), n. *draže*, f. *dražbši*; G sg. m., n. *dražbša*, G sg. f. *dražbšę* itp. Przymiotniki z sufixsami *-oka*, *-bka*, *-bka* tworzą compar. od tematu skróconego o dany sufixs, np. od *široka* compar. brzmi: m. *širijb* (*širii*), n. *šir'e*, f. *širbši*.

Według drugiego sposobu temat przymiotnika przybiera w N sg. m. suf. *-ějb*, n. — suf. *-ėje*, fem. — suf. *-ėjbši*. G sg. m. i n. kończy się na *-ėjbša*, a G sg. f. — na *-ėjbšę*, por. compar. od *stara*, *-a*, *-o*: N sg. m. *starěj* (pisane *starēi*), N sg. n. *starėje*, N sg. f. *starėjbši* (pisane *starēiši*); G sg. m. i n. *starėjbša* (*starēiša*), G sg. f. *starėjbšę* (*starēišę*) itp. Przymiotniki, których temat kończy się na *k*, *g*, *χ*, podlegają palatalizacji I, przy czym sufixsalne *-ě* po *č*, *ž*, *š* przechodzi w *-a* (zob. podobną zmianę w czasownikach § 10, b, 4), np. od *manoga*, *-a*, *-o* mamy formy compar.: m. *manožajb* (*manožai*), n. *manožaje*, f. *manožajbši* (*manožaiši*) itp.

Pewna grupa przymiotników tworzy stopień wyższy od innego tematu niż ten, który zawiera stopień równy (positivus), por.: *dobra*, *-o*, *-a* — compar. *lučijb* (*lučii*), *luče*, *lučbši* 'lepszy' i *uuijb* (*uuii*), *uie*, *uuibši* 'ts.'; *zab*, *-o*, *-a* — compar. *gorijb* (*gorii*), *goře*, *gorbši* 'gorszy'; *velika*, *velijb* (*velii*) — compar. *bolijb* (*bolii*), *bole*, *bolbši* 'większy' i *veštijb* (*veštii*), *vešte*, *veštibši* 'ts.'; *mala*, *-o*, *-a* — compar. *mnijb* (*mnii*), *mnie*, *mnibši* 'mniejszy'.

Należy dodać, że przymiotniki oznaczające przynależność (dzierżawcze), pochodzenie, materiał (materiałowe) itp. nie tworzą stopnia wyższego, por. *isusova*, *otcevo*, *zvěrin*, *šidovuska*, *nebesyska*, *želězna*, *zlat* itp.

Odmiana niezłożona przymiotników stopnia wyższego w r.m. i n. odpowiada odmianie rzeczowników dekl. I typu miękkiego (zob. § 36, c) z wyjątkiem formy N pl. m. na *-e* według dekl. V. Odmiana w r.ż. jest całkowicie zgodna z odmianą rzeczowników dekl. III typu miękkiego (zob. jw.). Końcówki przypadkowe w deklinacji przymiotników dochodziły do tematu miękkiego zakończonego na *-bš-* lub *-ėjbš-*, z wyjątkiem N sg. m. i n. Końcowe *-š-* w temacie powstało z *-χ-* w położeniu przed samogłoską szeregu przedniego lub przed *j* z tematów *-jo-* (palatalizacja I), nadmienić można, że ps. przyrostki *-bχ-*, *-ėjbχ-* pochodzą z wczps. i pie. *-is-*, *-ėjis-* (o zmianie *s* w *χ* po *i*, *u*, *r*, *k* zob. § 32, b, 4).

Odmiana złożona (zaimkowa) comparativu podlega tym samym zasadom co odmiana przymiotników w stopniu równym, tzn. do form odmiany rzeczownikowej z wyjątkiem N-A-V sg. m. dodawane były formy zaimka anaforycznego. W poszczególnych przypadkach stopnia wyższego, podobnie jak w stopniu równym, zachodziły zmiany morfologiczne i fonetyczne tego samego typu (wyrównania,

¹ Przyrostek *-ii* (*-ijb*, *-bjb*), *-je* należy odróżniać od zaimka anaforycznego *-ji*, *-jb*, *-je*, chociaż często w tekstach zachodzi podobieństwo fonetyczne i graficzne tych form.

skrócenia, asymilacja, kontrakcja), por.: N sg. m. *dražijb* (identyczny z formą rzeczownikową)¹, N sg. n. *dražeje*, N sg. f. *dražbšija*; G sg. m. i n. *dražbšajego* obok *dražbšaga* i *dražbšago*, G sg. f. *dražbšęje* ≤ *dražbšęjeje* itd. (zob. § 36, c).

2) Stopień najwyższy (superlativus) tworzony był w języku scs., podobnie jak w wielu językach słowiańskich, przez dodanie prefiksu *naj-* ≤ ps. *naŭ-*, *nai-* do form comparativu, np.: m. *najdražijb*, *najstarěj*; n. *najdraže*, *najstarėje*; f. *najdražbši*, *najstarėjbši* itp.

W funkcji superl. używana była też konstrukcja złożona z compar. i G pl. zaimka upowszechniającego *vsěχz*, np. *vsěχz dražijb* lub *dražijb vsěχz* 'najdroższy', *vsěχz lučbši* obok *lučbši vsěχz* 'najlepszy' itp., por. paralelny typ w języku rosyjskim, np. *lučše vs'ech* itp.

Superlatywne nasilenie cechy wyraża też przedrostek *prě-* (por. pol. *prze-*), dodany do stopnia równego niektórych przymiotników, np. *prědrags*, *prěslawna*, *prěmądro* itp., por. pol. *przedrogi*, *przesławny*, *przemądry* itp. z odcieniem ekspresywnym.

§ 16. Zmiany fonetyczne w grupach z *j* i w grupie *kř* (*čř*)

a. Połączenia *j* z samogłoskami

Pozycja głoski *j* (*i*) była szczególna w systemie fonologicznym ps., scs. i innych języków słowiańskich (o pochodzeniu ps. *j* zob. § 32, b, 11). W położeniu nagłosowym lub w otoczeniu samogłosek *j* mogło ulegać osłabieniu, a nawet zanikowi, na co wskazuje też pisownia zabytków scs. (por. § 6, 1, 2). Samogłoski sąsiadujące z *j* zmieniały swoją barwę, iloczys, a po zaniku *j* w śródgłosie sąsiednie samogłoski się upodobniały (asymilacja) i ściągały (kontrakcja). O niektórych z tych zmian była już mowa poprzednio, zwłaszcza w związku z odmianą złożoną przymiotników (zob. wyżej § 15), a do niektórych zjawisk będziemy jeszcze wracać w toku późniejszych rozważań. Przejdźmy obecnie do usystematyzowania występujących w języku scs. i ps. grup samogłosek z *j*.

1) *jě* ≥ *ja*, czyli rozszerzenie wymowy *ě*, które może zachodzić zarówno po protetycznym (dostawionym) *j* w nagłosie, jak również po *j* i spółgłoskach spalatalizowanych przez *j* w śródgłosie, np.: ps. **jěsti*, **jěmb*, **jěsi* z dawniejszego **jěditi*, **jědmь*, **jědsi* ≥ scs. *jasti*, *jamb*, *jasi*, por. pol. *jeść*, *jem*, *jesz* w oboczności do *jadl* itp., gdzie przejście *e* z dawnego *ě* w *a* dokonało się na innych zasadach niż w języku scs.; ps. *stojěti* ≥ scs. *stojati* 'stać'; ps. **metjěte* (2. pl. imper.) ≥ scs. *meštěte* ≥ *meštate* (por. podobne przejście *ě* w *a* po *č*, *ž*, *š*).

2) *jb-* (w nagłosie) ≥ *ji-* ≥ *i-*, np. ps. **jbmamb* ≥ *jimamb* ≥ scs. *jimamb* ≥ *imamb*, por. pol. *mam*; ps. **jigra* ≥ *jigra* ≥ scs. *jigra* ≥ *igra*, por. pol. *gra*; ps. **jbiže* ≥ **jiže* ≥ scs. *jiže* ≥ *iže*, ale *jaže*, *ježe*.

3) *bj* ≥ *ij*, *bj* ≥ *yj* — jery przed *j* się wzdłużają (zob. § 19, c, 2), np. ps. **gostbjje* obok **gostije* ≥ scs. *gostije* obok *gostuje*; ps. **pěšbjb* obok **pěšijb* ≥ scs. *pěšijb* obok

¹ W N sg. nastąpiło zrównanie formy rzeczownikowej (prostej) *dražijb* (*dražii*) < **drag-bj* z formą zaimkową (złożoną) *dražijb* (*dražii*) < **drag-bjb-jb*.

pěšujb; ps. **pbjǫ*, **svjǫ*, **bvjǫ* obok **pijǫ*, **vijǫ*, **bijǫ* ≥ scs. *pijǫ*, *vijǫ*, *bijǫ* obok *pujǫ*, *vujǫ*, *bujǫ*; ps. **novyjǫ* obok **novyjǫ* ≥ scs. *novyjǫ* obok *novyjǫ*; ps. **va jinǫ* ≥ scs. *vy-jinǫ* ≥ *vyinǫ* itp.

4) *jǫ* ≥ *jǫ*, *jo* ≥ *je*, *ju* ≥ *ji* — samogłoski tylne po *j* przechodzą w samogłoski przednie (z wyjątkiem *a*, *u*, *ǫ*), np. ps. **krajǫ* ≥ *krajǫ* ≥ scs. *krajǫ*; ps. **poljo* ≥ **polje* obok **poľe* ≥ scs. *poľe*; ps. **krajomǫ* ≥ **krajemǫ* ≥ scs. *krajemǫ*; ps. **krajy* (I pl. m.) ≥ **kraji* ≥ scs. *kraji* itp.

5) *ioi* (*joj*) ≥ *iei* (*fej*) ≥ *ji* — dyftong *oi* po *i* (*j*) przechodzi w dyftong *ei*, a następnie w *i*, np. ps. **krajoiχǫ* (L pl.) ≥ **krajeiχǫ* ≥ **krajiχǫ* ≥ scs. *krajiχǫ*; ps. **dělajoiite* (2. pl. imper.) ≥ **dělajeiite* ≥ **dělajite* ≥ scs. *dělajite* itp.

6) *j* między samogłoskami (tzw. *j* interwokaliczne) może zanikać, w związku z czym samogłoski bezpośrednio ze sobą sąsiadujące upodobniają się i ściągają, por. zmiany w następujących grupach: *aje* ≥ *ae* ≥ *aa* ≥ *a*; *uje* ≥ *ue* ≥ *uu* ≥ *u*; *ėje* ≥ *ēe* ≥ *ē* ≥ *ē*; *iје* ≥ *ie* ≥ *ii* ≥ *i*; *uji* ≥ *yji* ≥ *yi* ≥ *y*; *uji* ≥ *iji* ≥ *ii* ≥ *i*; *ujb* ≥ *yjb* ≥ *yji* ≥ *yi* ≥ *y*; *ujb* ≥ *ijb* ≥ *iji* ≥ *ii* ≥ *i*. Trzeba tu zauważyć, że upodobnienie samogłosek w języku scs. ma kierunek wsteczny, tzn. że samogłoska następująca upodabnia się do poprzedzającej. Dla ilustracji powyższych zmian podamy następujące przykłady z uwzględnieniem wyjściowego stanu końcowego okresu ps. i poświadczanego stanu scs., bez przytaczania wszystkich możliwych stadiów pośrednich przekształceń grup:

ps. **dobrajego*, **pěšajego* (por. § 15, a, 2) ≥ scs. *dobrajego*, *pěšajego* obok *dobraago*, *pěšaago* i *dobrago*, *pěšago*, por. pol. *dobrego*, *pieszego*, ros. *dobrogo* (wym. -ovo), *pěšego* (wym. -evo); ps. *dělajetǫ* (3. sg. praes.) ≥ scs. *dělajetǫ* obok *dělaatǫ* (rzadko);

ps. **dobrujemǫ*, **pěšujemǫ* (por. § 15, a, 2) ≥ scs. *dobrujemǫ*, *pěšujemǫ* obok *dobruumǫ*, *pěšuumǫ* i *dobrumǫ*, *pěšumǫ*, por. pol. *dobremǫ*, *pieszemǫ*, ros. *dobromǫ*, *pěšemǫ*;

ps. **dobrǫjemǫ* (por. § 15, a, 2) ≥ scs. *dobrǫjemǫ* obok *dobrǫmǫ*, por. pol. *dobrym*, stpol. *dobrem*, ros. *dobrom*;

ps. **pěšijemǫ* (por. jw.) ≥ scs. *pěšijemǫ* obok *pěšimǫ* i *pěšimǫ*, por. pol. *pieszym*, stpol. *pieszem*, ros. *pěšem*;

ps. **dobrajǫχǫ* (por. § 15, a, 2) ≥ scs. *dobrajǫχǫ* obok *dobryjiχǫ* i *dobryχǫ*; ps. **pěšujǫχǫ* (por. jw.) ≥ scs. *pěšujǫχǫ* obok *pěšijiχǫ* i *pěšiχǫ*; ps. **kostujǫ* (G pl.) ≥ scs. *kostujǫ* obok *kostijǫ*, *kostii* i *kosti*;

ps. **dobrajǫ* (por. § 15, a, 2) ≥ scs. *dobrajǫ* obok *dobryjǫ* i *dobry*; ps. **pěšujǫ* (por. jw.) ≥ scs. *pěšujǫ* obok *pěšijǫ* i *pěši* itp.

Szereg grup samogłosek z *j* poza tym w języku scs. nie ulega zmianom, co łatwo można stwierdzić w wielu formach rzeczowników, czasowników, zaimków i przymiotników, por. np. *ženojǫ*, *dušejǫ*, *gostuje* || *gostije*, *dajati*, *bojati se*, *dějati*, *moja*, *moje*, *mojeje*, *dobraja*, *pěšaja*, *dobroje*, *pěšeje*, *dobryje*, *pěšeje* itp.

b. Połączenia spółgłosek z *j* i palatalizacja przez *j*

1) *kj* ≥ *č*, *gj* ≥ *š*, *χj* ≥ *š* — przykłady palatalizacji podane już zostały poprzednio (zob. palatalizacja I, § 12, b).

2) *skj* ≥ *šč* ≥ *št*, *zgj* ≥ *žg* ≥ *žd*, np. ps. **iskjǫ* 'szukam' ≥ **iščǫ* ≥ scs. *ištǫ*,

por. inf. *iskati*; ps. **izmozgǫ* 'osłabię' ≥ **izmožǫ* ≥ scs. *izmoždǫ*, por. inf. *izmožditi* ≤ ps. **izmožǫiti* ≤ ps. **izmozgiti*; grupy *šč*, *žg* nie zachowały się w języku scs., ale w drodze dysymilacji (odpodobnienia) i uproszczenia przeszły w grupy *št*, *žd*, por. *šč* w języku polskim i rosyjskim, *žg* w języku polskim, a *žd* w rosyjskim.

3) *sj* ≥ *š*, *zj* ≥ *ž*, np. ps. **pisǫ* ≥ ps. i scs. *pišǫ*, pol. *pišę*, por. inf. *pisati* i *pisati*; ps. **mazǫ* 'mażę, smaruję' ≥ ps. i scs. *mažǫ*, pol. *mażę*, por. inf. *mazati* itp.

4) *tj* ≥ *št*, *dj* ≥ *žd*, np. ps. **světja* ≥ scs. *svěšta*, 'światło, świeca', por. *světa* 'światło, świat', *světiti*, *svěštǫ*, *světiši*; ps. **medja* ≥ scs. *mežda* 'ulica', por. pol. *miedza*, łac. *media* 'środek', ps. **vidǫ* ≥ scs. *viždǫ*, por. inf. *viděti*, 2. sg. *vidiši* itp. Trzeba tu podkreślić, że *št*, *žd* jest ważną i charakterystyczną cechą języka scs. Takie same grupy zachował język bułgarski i częściowo macedoński (dzisiejszy literacki język macedoński ma w tych pozycjach *k*, *g*). Wydaje się prawdopodobne przypuszczenie, że w dobie powstawania języka scs. wymienione wyżej połączenia ps. *tj*, *dj* dały najpierw miękkie *t*, *d* (por. § 7, c, 1), a następnie *tʹ*, *dʹ*. Przejście w *št*, *žd* dokonało się nieco później i ten końcowy rezultat reprezentują nam właśnie najstarsze odpisy zabytków scs. W języku polskim tym scs. grupom *št*, *žd* odpowiadają spółgłoski *c*, *g*, a w rosyjskim — *č*, *ž*¹. Dla ilustracji porównajmy jeszcze krótkie zestawienie typowych przykładów:

ps.	scs.	pol.	ros.
* <i>světja</i>	<i>svěšta</i>	<i>świeca</i>	<i>свѣча</i>
* <i>světǫ</i> (1. sg. praes.)	<i>svěštǫ</i>	<i>świecę</i>	<i>свѣчу</i>
* <i>medja</i>	<i>mežda</i>	<i>miedza</i>	<i>межа</i>
* <i>vidǫ</i>	<i>viždǫ</i>	<i>widzę</i>	<i>вижу</i>

Rozwój grup ps. *tj*, *dj* w poszczególnych językach słowiańskich jest podobny do rozwoju grupy *kł* (*gł*), o której będzie jeszcze mowa niżej (zob. § 16, c).

5) *stj* ≥ *šč* ≥ *št*, *zdj* ≥ *žg* ≥ *žd*, np. ps. **pustǫ* ≥ ps. **puščǫ* ≥ scs. *puštǫ*, pol. *puszczę*, por. inf. ps. i scs. *pustiti*, pol. *puścić*, ps. **prigvozdǫ* ≥ ps. **prigvožǫ* ≥ scs. *prigvoždǫ*, pol. *przygwożdżę*, por. ps. i scs. inf. *prigvozditi*, pol. *przygwożdzić* itp. Jak widać, zmiany w grupach *stj*, *zdj* są podobne do wyżej opisanych zmian w grupach *skj*, *zgj* (zob. § 16, b, 2).

6) *rj* ≥ *rʹ*, *lj* ≥ *lʹ*, *nj* ≥ *nʹ*, np. ps. **morje* ≥ scs. *moře*; ps. **orǫ* ≥ scs. *orǫ*, por. *orati*; ps. **volja* ≥ scs. *voľa*; ps. **golgolǫ* ≥ scs. *glagolǫ*, por. ps. **golgolati* ≥ scs. *glagolati*; ps. **vonja* ≥ scs. *voňa* 'woń, zapach'; ps. **stenǫ* 'wzdycham' ≥ scs. *stenǫ*, por. *stenati* itp.

7) *slj* ≥ *šlʹ*, *zlj* ≥ *žlʹ* — wypadki na ogół rzadkie i niekonsekwentnie przeprowadzone, por. ps. **myslǫ* ≥ scs. *myšlǫ* obok *myslǫ*, por. *mysliti*; ps. **sblaznǫ* 'zgorzszę' ≥ scs. *sblaznǫ* obok *sblaznǫ*, por. *sblazniti*, pol. *zblaźnić się* w innym znaczeniu, obocznie do *blazen*, *blaznować*; ps. **bez njegože* (na granicy przyimka z za-

¹ Por. słowac. *c*, *g*, czes. i łuz. *c*, *z*, brus. *č*, *g*, ukr. *č*, *ž*, śle. *č*, *j*, sch. *č*, *g*, mac. *k*, *g*'.

imkiem) ≥ scs. *bež nježože* obok *bez nježože* itp. Przykłady powyższe wskazują, że spółgłoska płynna (półotwarta) nie stanowiła zapory przed spalatalizowaniem *s* w *š* i *z* w *ž* pod wpływem oddzielnego *j*.

8) *pj* ≥ *pl*, *bj* ≥ *bl*, *vj* ≥ *vl*, *mj* ≥ *ml*, np. ps. **kupjə* ≥ scs. *kuplŏ*, por. ros. *kuplŭ*, pol. *kupię*; ps. **ljubjə* ≥ scs. *lublŏ*, por. ros. *lublŭ*, pol. *lubię*; ps. **lovjə* ≥ scs. *lovlŏ*, por. ros. *lovlŭ*, pol. *lowię*; ps. **prijemjə*, **prijemješi* ≥ scs. *prijemlŏ*, *prijemleši* 'przyjmę'; ps. **zemja* ≥ scs. *zeml'a*, por. ros. *zeml'a*, pol. *ziemia* itp. W podanych przykładach występuje tzw. *l* epentetyczne, czyli wstawne (wtrącone) między spółgłoskę wargową a *j*, przy czym ta ostatnia zostawia zmiękczenie i znika. Dodać trzeba, że warunki do powstania *l* wstawnego były w całym paradygmacie niektórych rzeczowników r.ż. tematów *-ja-* (por. *zeml'a*, *kropł'a*, *grobl'a*, *lovl'a*) oraz czasowników koniug. III tematów *-je-* (por. *prijemlŏ*, *prijemleši* itp.), w koniug. IV *l* wstawne mogło powstać tylko w 1. sg. praes., gdyż w tej formie powstawało niezgłoskotwórcze *l*, por. *lublŏ*, ale *lubiši* itd., bez *l*.

Zjawisko *l* wstawnego po spółgłoskach wargowych przed dawnym *j* jest znane w szerszym zakresie językom wschodnio- i południowosłowiańskim, chociaż w tych drugich zostało później ograniczone tylko do języka serbochorwackiego i słoweńskiego, natomiast w bułgarskim i macedońskim zanikło. W języku polskim zachowały się przykłady *l* po spółgłoskach wargowych na końcu niektórych rzeczowników, por. *kropł'a*, *grobl'a*, *niemowlę*, gwarowe *grabie* (literackie *grabię*), oraz w nazwach miejscowych, np. *Lublin*, *Lubla* itp. W nagłosie możemy spotkać *l* w czasownikach i rzeczownikach, np. *pluć*, *pluskać*, *bluźnić*, *bluszczyć* itp.

c. Palatalizacja grupy *k't* (*g't*)

Grupa *kt*, pochodząca bądź to z dawnej grupy *kt*, bądź też z *gt* w wyniku ubezdźwięcznienia *g* przed *t*, ulegała zmiękczeniu pod wpływem następujących samogłosek przednich *i*, *e*, *ɛ* i rozwinęła się różnie w poszczególnych językach słowiańskich. Zmiana ta jest młodsza od poprzednio omówionych palatalizacji i przypada na końcowy już okres rozpadu języka ps.

W języku scs., bułgarskim i w związanych z nim dialektach macedońskich ps. grupa miękka *k't* przeszła w *št*, a więc podobnie jak grupa *tj*; dzisiejszy język macedoński literacki (na terenie Jugosławii) ma *k'*. W języku polskim odpowiednikiem scs. *št* jest *c*, a w rosyjskim — *č*¹. A oto porównawcze zestawienie niektórych przykładów:

ps.	scs.	pol.	ros.
* <i>pekti</i> , por. * <i>pekə</i>	<i>pešti</i> , por. <i>pekə</i>	<i>piec</i> , por. <i>piekę</i>	<i>peč</i> , por. <i>peku</i>
* <i>mokti</i> ≤ * <i>mogti</i> , por. * <i>mogə</i>	<i>mošti</i> , por. <i>mogə</i>	<i>móc</i> , por. <i>mogę</i>	<i>moč</i> , por. <i>moгу</i>
* <i>noktŭ</i>	<i>noštŭ</i>	<i>noc</i>	<i>noč</i>
* <i>moktŭ</i> ≤ * <i>mogtŭ</i>	<i>moštŭ</i>	<i>moc</i>	<i>moč</i>

¹ Por. słowac., czes., luz., brus., ukr., sle. č, sch. č.

Ćwiczenie 5

1. Tekst do przeczytania, przetłumaczenia i objaśnienia podany jest częściowo w postaci nienormalizowanej, mianowicie nie uzupełnia się w nim *j*, np. *ЕСТЪ = jestъ*, a także pisze się tylko jeden znak *ѣ* na *ě* i *ja*. Należy zatem zwrócić uwagę na właściwą wymowę i transkrypcję odnośnych wyrazów. Zdania z zabytków scs. są niekiedy tylko w małym stopniu uproszczone.

Zogr. Mt. VII: (17) *въсѣко дрѣво добро плоды добры творить, а зѣло дрѣво плоды зѣлы творить.* Mar. Łk. XVI: (19) *чловѣкъ единъ бѣ богатъ.* Zogr. Mt. V: (3) *благени ништи доухомъ, ѣко тѣхъ естъ цѣсарство небесское.* Zogr. Mt. VII: (6) *не дадите сватаго пѣсомъ.* Zogr. Mt. VI: (25) *доуша больша естъ пицта и тѣло одежда.* Zogr. J. XI: (10) *аште ли кѣто ходитъ ноштиж, потѣкнетъ са.* Zogr. Mt. V: (18) *писма едино, ли една чрѣта не прѣидетъ отъ закона.*

2. Objasnić w tekście formy przymiotników, zwrócić uwagę na odmianę rzeczowną (niezłożoną) i zaimkową (złożoną) i podać charakterystykę tych dwu typów odmian.

Niektóre przykłady:

dobro w połączeniu *drěvo dobro* (Mt. VII, 17) — N sg. n. — przymiotnik odmiany niezłożonej według dekl. I, twar-dotematowej; G sg. *dobra*, wraz z rzeczownikiem: *drěvese* lub *drěva dobra*; przymiotnik pełni tu funkcję przydawki przedmiotu bliżej nieznanego (nieokreślonego), co wynika z kontekstu; chodzi tu o wszelkie (każde, różne) drzewo, a nie o jakieś konkretne, bliżej znane drzewo;

nebesskoje (Mt. V, 3) — N sg. n. przymiotnika w odmianie złożonej; jest tu poświadczona funkcja przydawki do przedmiotu bliżej określonego: *česarstvo nebesskoje* 'królestwo niebieskie'; chodzi tu o jedno, jedyne i wiadome królestwo mieszczące się w niebie; G sg. przymiotnika może mieć postać *nebesuskajego* lub *nebesaska-ago* (zanik *j* i asymilacja samogłosek), lub nawet *nebesushago* (kontrakcja *aa* w jedno *a*);

bogatŭ (Mar. Łk. XVI, 19) w połączeniu *bě bogatŭ* — N sg. m. przymiotnika formy rzeczownej według dekl. I twardej w funkcji orzecznika; łącznik (copula) jest użyty w formie czasu przeszłego od *byti*: *bě* 'był'; poza tym z kontekstu wynika, że chodzi o pewnego, jakiegoś człowieka, który jest podmiotem zdania: 'pewien (jakiś) człowiek był bogaty';

ništiŭ (Mt. V, 3) — N pl. m. przymiotnika odmiany złożonej; N sg. *ništiŭ* (*ništiŭ*) ≤ *ništŭjŭ*, a w formie niezłożonej *ništŭ*; przymiotnik pełni tu sekundarnie funkcję podmiotu w zdaniu, por. przykład: *blogosławieni ubodzy duchem*; funkcję orzecznika pełni imiesłów *blašeni*.

3. Odmienić przymiotnik w połączeniu z rzeczownikiem lub z rzeczownikiem i zaimkiem, np. występujący w tekście związek: *drěvo dobro* lub *ps'jako drěvo dobro*, *zelo drěvo*, *česarstvo nebesskoje* itp.

4. Objasnić niektóre rzeczowniki i zaimki występujące w połączeniach z przymiotnikami.

5. Podać zasady stopniowania przymiotników (compar., superl.) i sposób odmiany comparatiwu; objaśnić w tekście formę compar. *bolši*; porównać scs. konstrukcję składniową *bolši*+gen. z polską konstrukcją *większa*+od z gen.: *duša bolši*

jest piśtę 'dusza jest większa (ważniejsza) od pokarmu (pożywienia)'; *tělo* (domyslnie: *jest* bołe) odeždę 'ciało (jest większe, ważniejsze) od odzienia'.

6. Przeprowadzić analizę słotwórczą i morfemową przymiotnika pochodnego.

Przykład: *nebesuskoje*:

podstawa słotwórcza: *nebes-*, por. *neb-o*, G sg. *nebes-* (temat)

formant złożony: *-usko-je*, por. przymiotnik *nebes-usko*, *nebesuska*, *nebesusko*

morfemy: *neb-* + *-es* *-usko-* + *-o* + *je*

↓ ↓ ↓ ↓ ↓

rdzeń suf. suf. końcówka zaimek anafor. (wtórny suf.)

7. Porównać odmianę przymiotników w języku scs. z odmianą w języku polskim i rosyjskim.

8. Scharakteryzować pozycję *j* w systemie fonologicznym scs. i ps., wskazać na ważniejsze grupy samogłosek i spółgłosek z *j*, a zwłaszcza na palatalizację przez *j*.

9. Objasnić grupę *št* pochodzącą z *tj* i *k'ł* oraz *žd* — z *dj*.

Przykłady do objaśnienia w związku z pytaniem 8 i 9 (w kolejności występowania w tekście):

ništii: zakończenie *-ii* ≤ *-iji*; *št* nie całkiem jednoznaczne, por. etymologię *ništ* ≤ **niłj* i **niskj* ≤ **niskju*; *svętaago* ≤ *svętajego*; *duša* ≤ **duxja*; *pište* ≤ **pitje*, por. *pitěti*, *pitějō*, *pitěješi* 'karmić'; *odeždę* ≤ **odedjē*, por. *oděti*, *odějō*, *oděješi* i *oděždę*, *odeždeši* ≤ **odedjō*, **odedješi*; *ašte* 'jeżeli' ≤ **atje* (prawdopodobnie); *noštijō* ≤ **noktijō* (**noktjō*), por. *nošt* ≤ **nokts*, pol. *noc*, ros. *noč*, łac. *nox*, gen. *noctis*.

U w a g a: w związku z objaśnieniem niektórych wyrazów warto niekiedy wyzyskać materiał porównawczy zawarty w słownikach etymologicznych języka polskiego A. Brücknera i F. Sławskiego i rosyjskiego, np. M. Vasmera.

KONWERSATORIUM VI

§ 17. Liczebniki i ich odmiana

a. Liczebniki główne

1) Liczebniki: m. *jednŏ* (rzadziej *jednŏnŏ*), f. *jednina* (*jednina*), n. *jednino* (*jednino*), m. *dwŏ* (*oba*), f. i n. *dwŏ* (*obŏ*), m. *trije* (*trije*), f. i n. *tri*, m. *četyre* (*četyre*), f. i n. *četyri* (*četyri*) łączą się z rzeczownikami na zasadzie składni zgody, podobnie jak przymiotniki, np.: *jednŏ mŏža*, *jednina žena*, *jednino čedo*; *dwŏ mŏža*, *dwŏ ženŏ*, *dwŏ čedŏ* (dualis); *trije*, *četyre mŏži*; *tri*, *četyri ženy*; *tri*, *četyri čeda* (pluralis) itp.

Odmiana liczebnika *jednŏ*, *-a*, *-o* jest zgodna z odmianą zaimka twarotematowego *ta*, *ta*, *to* (zob. § 35, b), por. G sg. m. i n. *jednogo*, G sg. f. *jednogo* itd.

Podobnie według zaimka *ta*, *ta*, *to* odmienia się liczebnik *dwŏ*, *dwŏ* (*oba*, *obŏ*), z tym że ograniczony jest tylko do liczby podwójnej ze względu na swoje znaczenie; taką samą formę posiada łączący się z liczebnikiem rzeczownik (zob. § 38, a).

Liczebnik *trije*, *tri* odmienia się według rzeczowników dekl. IV i posiada tylko liczbę mnogą; liczebnik *četyre*, *četyri* ma odmianę częściowo według dekl. V, spółgłoskowej rzeczowników z tematem *-r-*, częściowo według dekl. IV, z tematem *-i-*, również tylko w liczbie mnogiej (zob. § 38, b).

2) Liczebniki 5 - 10, tj. *pět*, *šest*, *sedm*, *osm*, *devět*, *desět*, oznaczają pojęcia rzeczownikowe zbiorowe (tzw. collectiva) i pełnią funkcję przydawki, łącząc się na zasadzie składni rządu z rzeczownikami w formie G pl., por. *pět chlébŏ* 'pięć (piątka) chlebów', *o pětŏ chlébŏ* 'o pięciu chlebach' itp. Odmieniają się one według dekl. IV rzeczowników o temacie *-i-* r.ż., a więc jak *kost*, tylko w odmianie *desět* ≤ pie. **deljnt-* widoczne są ślady dawnej odmiany spółgłoskowej na *-t-*, por. L sg., N pl. *desęte*, G pl. *desęts* (zob. § 38, c).

3) Liczebniki 11 - 19 były tworzone w ps. i scs. przez połączenie liczebnika *jednŏ*, *dwŏ* itd. z wyrażeniem przyimkowym L sg. *na desęte* 'na dziesięciu, plus dziesięć', por. *jednŏ (jednina, jednino) na desęte* 'jedenaście', *dwŏ (dwŏ) na desęte* 'dwanaście' itd. Ten dawny charakter zestawień liczebnikowych uległ zatarciu w językach słowiańskich na skutek różnych zmian morfologicznych i fonetycznych; z wyrażenia przyimkowego *na desęte* pozostało tylko zakończenie liczebnika, por. pol. *-naście*, np. *dwanaście*, ros. *-nadcał*, np. *dvenadcał* itp.

W liczebnikach 11 - 19 odmianie podlega oczywiście tylko pierwszy człon zestawienia, który zarazem łączy się jako przydawka z rzeczownikiem, np. *dwŏ na desęte časa* 'dwanaście godzin', *dwŏ na desęte hodinŏ* 'ts.', *sa dwŏma na desęte učeníkoma* (apostoloma) 'z dwunastoma uczniami (apostołami)', *na dwŏju na desęte přestŏlu* 'na dwunastu tronach' itp.

4) Liczebniki dziesiątkowe, tj. 20 - 90, tworzyły się przez połączenie jednostek 2 - 9 z odpowiednimi formami liczebnika *desět*, tak jak z rzeczownikiem, np. *dwŏ desęti* (wyjątkowo *dwŏ desęts*) '20', *trije* lub *tri desęti* '30', *četyre* lub *četyri desęte* (*-ti*) '40', *pět desęts* '50' itd.

Dziesiątki wraz z jednościami wyrażało się wprost przez połączenie odpowiednich liczebników spójnikiem *i*, np. *dwŏ desęti i četyre* '24', *pět desęts i tri* '53' itp.

5) Liczebnik *ssto* 'sto' odmienia się jak rzeczownik r.n. według dekl. I tematu *-o-* (wzór *lěto*), por. G sg. *ssta*, D sg. *sstu* itd. Pozostałe liczebniki oznaczające setki, tj. 200 - 900, polegały na połączeniu (zestawieniu) jedności z odpowiednimi formami *ssto*, por. *dwŏ sstŏ* '200' (dualis), *tri ssta* '300' (pl.), *četyri ssta* (pl.) '400', *pět ssta* '500' (*pět* + G pl. *ssta*) itd.

6) Liczebnik *tysešti* (*tysešta*), *tysešti* (*tysešta*) '1000' odmieniał się jak rzeczownik dekl. III typu miękkiego, por. G sg. *tysešte* (*tysešte*) itd. Dalsze liczebniki od 2000 do 10 000 były tworzone przez połączenie jedności z odpowiednimi formami *tysešti* (*tysešti*), por. *dwŏ tysešti* (*tysešti*) '2000', *tri tysešte* (*tysešte*) '3000', *četyri tysešte* (*tysešte*) '4000', *pět tysešts* (*tysešts*) '5000' itd. Na oznaczenie 10 000 w tekstach scs. używają pisarze także przenośnie wyrazu *tyma*, tj. 'niezliczone mnóstwo'.

Trzeba tu dodać, że grupa *št* w liczebniku *tysešti* (*-štŏ*, *-štŏ*, *-štŏ*) powstała z grupy *tj*: ps. **tyseštŏ* (*-štŏ*, *-štŏ*, *-štŏ*), por. pol. *c* w *tysiąc* i ros. *č* w *tysjača*.

b. Liczebniki porządkowe

1) Liczebniki *prvva*, -a, -o ($r\bar{v} = r$) 'pierwszy', *vstora*, -a, -o lub *druga*, -a, -o 'drugi, wtóry', *tretijb* (*tretijb*, *tretii*), -aja, -oje 'trzeci', *četvorta*, -a, -o ($r\bar{v} = r$) 'czwarty', *pęta*, -a, -o 'piąty', *šesta*, -a, -o 'szósty', *sedma*, -a, -o 'siódmy', *osma*, -a, -o 'ósmy', *devęta*, -a, -o 'dziewiąty', *desęta*, -a, -o 'dziesiąty' odmieniają się jak przymiotniki, przy czym przewagę mają formy odmiany złożonej, a więc *prvvijs* (*prvvijs*), -aja, -oje, *vstorijs* (*vstorijs*), -aja, -oje, *treiii* (*tretijb*, *tretijb* — tu forma N sg. m. zarówno według odmiany złożonej, jak i niezłożonej, por. wyżej), *treteja* lub *tretejaja*, *treteje* lub *tretejeje*, *četvortij* (*četvortijb*), -aja, -oje, *pętijs* (*pętijs*), -aja, -oje, *šestijs* (*šestijs*), -aja, -oje, *sedmijb* (*sedmijb*), -aja, -oje, *osmijb* (*osmijb*), -aja, -oje, *devętijs* (*devętijs*), -aja, -oje, *desętijs* (*desętijs*), -aja, -oje.

2) Liczebniki porządkowe 11 - 19 tworzyło się w języku scs. w dwojaki sposób: a) przez dodanie wyrażenia *na desęte* do liczebnika porządkowego, np. *pętijs na desęte* 'piętnasty' itp.; b) przez ściślejsze zrośnięcie się liczebnika głównego z częścią tematową wyrażenia przyimkowego *nadesę-* i dodanie sufiksu -*z* lub -*vnz*, np. *pętvnadesętijs* lub *pętvnadesętijs* itp.

Od nazw dziesiątek, tj. 20 - 90, powstawały liczebniki porządkowe przez dodanie suf. -*vnz* do zrośniętej całości z drugą częścią tematu *desę-*, np. *dvadeseštvnzn* (*dvadeseštvnzn*) 'dwudziesty', *devętdeseštvnzn* (*devętdeseštvnzn*) 'dziewięćdziesiąty' itp. Ten sam sufiks służył do tworzenia liczebników porządkowych od *ssto* i *tysešti* (-*qšti*): *sstvzn* (*stvzn*) 'setny', *tyseštvzn* (*tvzn*), *tyseštvzn* (*tvzn*) 'tysięczny'.

c. Liczebniki zbiorowe

Należą tu: *dvvojs*, *dvvoja*, *dvvoje* 'dwoje'; *obojs*, *oboja*, *oboje* 'oboje'; *trojs*, *troja*, *troje* 'troje'; *četvora* (*četvera*), -a, -o 'czworo'; *pętorz* (*pętera*), -a, -o 'pięcioro'; *šestora* (*šestera*), -a, -o 'sześcioro'; *sedmora* (*sedmera*), -a, -o 'siedmioro'; *osmora* (*osmera*), -a, -o 'ośmioro'; *devętorz* (*devętera*), -a, -o 'dziesięcioro'; *desętorz* (*desętera*), -a, -o 'dziesięcioro'. Z nich liczebniki *dvvojs*, -a, -e, *obojs*, -a, -e i *trojs*, -a, -e odmieniały się jak zaimki typu palatalnego (zob. wzór **jb*, **ja*, **je*, § 35, b), np. m. i n. *dvvojego*, *dvvojemu* itd., f. *dvvojeje*, *dvvojeji* itd. Pozostałe liczebniki miały odmianę taką jak przymiotniki w formie niezłożonej (prostej), np. m. *pętorz*, *pętora*, *pętory* itd., n. *pętoro*, *pętora*, *pętory* itd. (zob. § 36).

Ze względu na znaczenie i funkcję składniową liczebniki zbiorowe w języku scs. możemy scharakteryzować w sposób następujący: 1) występują one samodzielnie w formie r.n. jako określenie orzeczenia, np. *i se katępetazma crkoveznaja razdura sę na dvvoje* Zogr. Mt. XXVII, 51 'zasłona w świątyni rozdarła się na dwoje (na dwie części)'; 2) określają jako przydawki rzeczownik na zasadzie składni zgody lub rządu, w wypadku liczenia rzeczowników występujących w formie liczby mnogiej, np. *dvvoji ludijs* 'dwoje ludzi', *desętoro bratijs* (*bratrijs*) 'dziesięcioro (dziesięciu) braci' itp.; 3) wyodrębniają przedmiot (przedmioty) z większej całości za pomocą odpowiedniej konstrukcji składniowej, np. *jedno otz dvvojego* 'jedno z dwojga', *troje se* 'tych troje', *četvory sę vnz* 'wszystkich jest czworo' itp.

§ 18. Grupy przestawkowe: $ra \leq or$, $la \leq ol$, $r\bar{e} \leq er$, $l\bar{e} \leq el$

a. Proces przestawki (metatezy)

Prasłowiańskie połączenia (grupy) samogłosek *o*, *e* ze spółgłoskami płynnymi *r*, *l* zmieniały się w położeniu przed spółgłoskami, z wyjątkiem *j* (*i*), w różny sposób w poszczególnych językach słowiańskich, a ściślej mówiąc, w dialektach prasłowiańskich w dobie względnej jeszcze jedności. W nagłosie wyrazu przed spółgłoską występowały tylko dwugłoski *or*, *ol*; natomiast w śródgłosie między spółgłoskami — *or*, *ol* i *er*, *el*. Przyjmuje się umownie w nauce oznaczanie symboliczne grup nagłosowych przez *ort*, *olt*, a grup śródgłosowych przez *tort*, *tołt*, *tert*, *telt*; litera *t* jest tu symbolem jakiegokolwiek spółgłoski¹.

Przyczyny przestawki (metatezy) wymienionych grup tkwiły zapewne w ogólniejszej tendencji otwierania sylab, czyli unikania sylab zamkniętych, w języku ps. (por. §§ 33, 2 i 7, d), por.: ps. **ordlo* (sylaby: *or-dlo*) \geq scs. *ralo* (sylaby: *ra-lo*, *d* wypadło), pol. *radło* (*ra-dlo*), ale brak przestawki w *orati* (sylaby: *o-ra-ti*), *orę* \leq **orję*, *oręši* \leq **orję* (*o-rję* \leq **o-rję*, *o-rę-ši* \leq **o-rję-ši*); ps. **borti* (*bor-ti*) \geq scs. *brati* (*bra-ti*), ale *bořę* \leq **borję*, *bořęši* \leq **borję* (*bo-rję* \leq **bo-rję*, *bo-rę-ši* \leq **bo-rję-ši*); ps. **melti* (*mel-ti*) \geq scs. *mlęti* (*mlę-ti*), ale *meřę* \leq **meję*, *meřęši* \leq **meję* (*me-lję* \leq **me-lję*, *me-řę-ši* \leq **me-lję-ši*) itp. Pozostałe języki indoeuropejskie tego rodzaju zmian nie przeprowadziły, o czym świadczą niektóre wspólne stare wyrazy dla języków słowiańskich, bałtyckich i germańskich, zespolów bliżej niegdyś spokrewnionych.

Przestawka wymienionych wyżej grup była zapewne procesem długotrwałym i nierównomiernie przebiegającym na obszarze dialektów prasłowiańskich. Przypuszcza się, że końcowy okres przestawki, zwłaszcza grup śródgłosowych, przypada na przełom wieku VIII i IX. Za taką chronologią przemawia zapożyczone imię cesarza Karola Wielkiego *Karl* w różnej postaci w językach słowiańskich, por. pol. *król*, czes. *král*, ros. *korol*. Trzeba dodać, że imię własne cesarza stało się tu synonimem władcy — wyrazem pospolitym, oznaczającym władcę w ogóle.

W języku scs. dawne ps. grupy zmieniły się podobnie jak w pozostałych językach południowosłowiańskich, mianowicie:

$ort \geq rat$, $olt \geq lat$, $tort \geq trat$, $tołt \geq tlat$, $tert \geq tręt$, $telt \geq tlęt$

Należy tu zauważyć, że przestawce towarzyszyło wydłużenie samogłoski *o* w \bar{o} , co dało *a*, i wydłużenie *e* w \bar{e} , co dało \bar{e} .

Różnie rozwinęły się ps. grupy w językach zachodniosłowiańskich. Rozwój grup nagłosowych mógł być dwojaki i zależał od intonacji: *ort*, *olt* pod intonacją cyrkumfleksową (opadającą) uległy tylko zwykłej przestawce w *rot*, *lot*, natomiast pod intonacją akutową (rosnącą) grupy te przeszły w *rat*, *lat*, a więc podobnie jak w językach południowosłowiańskich. U Słowian zachodnich ps. grupy *tert*, *telt* przekształciły się zgodnie w *tręt*, *tlęt*. Inaczej stało się z grupami *tort*, *tołt*, które na obszarze czesko-słowackim przestawki się podobnie jak u Słowian południowych, a więc w *trat*, *tlat*. W językach polskim i obu łużyckich zaszła tu zwykła przestawka: *tort* \geq *trot*, *tołt* \geq *tlot*. W późniejszych okresach rozwoju każdy z języków przeprowadził swoje

¹ O symbolicznie *ort*, *olt*, *tort*, *tołt* zob. § 32, a, 1.

1. Przystawka grup nagłosowych

ps.	scs.	pol.	ros.	uwagi
ort	rat	rat, rot (rót)	rat, rot	
*ordlo	ralo	radlo	ralo ¹	w scs. i ros. <i>dl</i> ≥ <i>l</i> ; por. lit. <i>árklas</i> stprus. <i>arwis</i> 'praw- dziwy'
*orvns	ravns	równy	rovnyj	
olt	lat	lat, lot (lót)	lat, lot	
*olkoms *olkats	lakoms lakats	lakomy lokiec	lakomyj lokoť	lit. <i>álkti</i> 'być głodnym' lit. <i>alkúne</i>

2. Przystawka grup śródgłosowych

ps.	scs.	pol.	ros.	uwagi
tort	trat	trot (trót)	torot	
*gordz	gradz	gród, grodu	gorod	lit. <i>gařdas</i> 'ogrodzenie', niem. <i>Garten</i> , ang. <i>gar- den</i> 'ogród'
*korva	krava	krowa, krów	korova	lit. <i>kárvė</i>
tolt	tlat	tlot (tlót)	tolot	
*golva *bolto	glava blato	głowa, głów bloto	golova boloto	lit. <i>galvā</i> lit. <i>báltas</i>
tert	trēt	trzet (trzot, trzót)	teret (terot)	
*bergz	brēgz	brzeg	bereg	niem. <i>Berg</i> 'góra', <i>Ge- birge</i> 'góry'
*berza	brēza	brzoza, brzóz, brzezina	berēza	lit. <i>bėrėzas</i> , niem. <i>Birke</i>
telt	tlēt	tlet (tlot, tlot, tlót)	tolot	
*melko	mlēko	mleko	moloko	niem. <i>Milch</i> , <i>melken</i> 'doić', ang. <i>milk</i>
*želbz ≙ *gelbz	žlēbz	żłób, żłobu	žolob	

¹ W odniesieniu do przykładów rosyjskich zastosowano zapis fonetyczny *l*, a nie transliterację *l*.

własne dalsze zmiany, np. w języku polskim nastąpiło przejście *ě* w *e*, *e* w *o*, *o* w *ó*, *ř* w *rz*, *l* (twarde) w *ł*, o czym poucza gramatyka historyczna.

Języki wschodniosłowiańskie miały taką samą przestawkę grup nagłosowych co języki zachodniosłowiańskie. W swoisty jednak sposób rozwinęły się grupy śródgłosowe, w których zaszedł tzw. pełnogłos: *tort* ≥ *torot*, *tolt* ≥ *tolot*, *tert* ≥ *teret*, *telt* ≥ *tolot* (najpierw przez labializację *telt* ≥ *tolť*); spółgłoski płynne znalazły się tu więc między dwiema samogłoskami.

Opisany wyżej proces przestawki stanie się bardziej zrozumiałą, jeśli zilustrujemy go w sposób porównawczy wybranymi przykładami w tabelce na s. 74.

b. Odstępstwa od przestawki, uwagi uzupełniające

W języku scs. spotykamy wyjątki od przedstawionego wyżej procesu fonetycznego. I tak, obok *lakati* 'łaknąć' z ps. **olkati* trafia się forma nie przestawiona, zawierająca wzdłużenie *o* w *a* oraz wstawny jer, który zresztą może znikać, np. *alčkati*, *alkati*; obok *ladii* (*ladiji*) występuje *alčdii*, *aldii* z ps. **oldbji*, por. pol. *łódź*, *łodzi*, *łódka*, ros. *lod'*, *lodka*. Rzadkie formy *robz* obok częstych *rabsz* z ps. **orbz* i *rozvė* obok *razvė* z ps. **orzvė* 'oprócz', *rozličnė* obok *različnė* 'rozliczny', z ps. **orzličnė* (w Zogr. i Supr.) można by wyjaśniać dialektycznym podłożem morawskim. W śródgłosie tylko raz pojawia się forma nie przestawiona ze wstawnym jerem: G sg. *zolsta* zam. *zlata* (Ps. Syn.).

Dla celów porównawczych warto dodać, że formy nie przestawione w śródgłosie w postaci dawnej dialektycznej grupy *tart* (*tárt*) trafiają się w języku polskim, por. *gard* jako część wyrazu złożonego w nazwach miejscowych, jak *Starogard*, *Stargard*, *Nowogard*, *Białogard*; poza tym istnieje nazwa nie złożona *Gardno*. Przystawkę mają: *gród*, *Grodziec*, *Gródek*, *Grodno*, *Nowogródek* itp. Z innych starych form można wymienić nazwy *Karwia*, *Karwina*, *Karwodrza* obok regularnych: *Krowodrza* i pospolitego wyrazu podstawowego *krowa* z ps. **korva* || **kárva*¹.

W języku rosyjskim obok form zgodnych z ogólną regułą przestawek w językach wschodniosłowiańskich występują formy takie jak w języku scs. Należą tu między innymi: przedrostek *raz-* (*ras-*) z ps. **orz-* zamiast *roz-*, np. *razum*, *razdelit'*, *raspad* itp.; formy bez pełnogłosu, np. *-grad* jako część wyrazu złożonego — nazwy miejscowej typu *Leningrad*, *Volgograd* itp., por. *gorod*, ale *grařdanin*, a poza tym *glava* obok *golova* różniące się semantycznie; w języku literackim uogólnione zostały takie wyrazy jak *vrag*, *vremja*, *plen* zam. *vorog*, *verenja*, *polon* itp. Wszystkie wymienione wyrazy to pożyczki leksykalne z języka scs., stąd zwane są cerkiewizmami.

Na zakończenie rozważań o grupach przestawkowych należy podkreślić, że porównywanie i konfrontacja form scs. z polskimi, rosyjskimi i z innymi słowiańskimi ma ważne znaczenie dla rekonstrukcji form ps. i zapobiega błędnym interpretacjom. Należy bowiem pamiętać, że oprócz scs. grup *ra*, *la*, *rě*, *lě* z przestawki *or*, *ol*, *er*, *el* istnieją też stare grupy pochodzące z ps. *ra*, *la*, *rě*, *lě*, np.: scs. i ps. *ra-*

¹ Przytoczone polskie formy bez metafazy pochodzą głównie z północy i nawiązują do północno-zachodniego obszaru lechickiego (kaszubskiego, słowińskiego i polabskiego), na którym metafaza nie zawsze zachodzi.

dovati se, pol. *radować się*, ros. *radovaťsja*; scs. i ps. *laziti*, pol. *lasić*, ros. *lazit'*; scs. i ps. *bratъ* obok *bratrъ*, pol. *brat*, ros. *brat*; scs. i ps. *plakati*, pol. *plakać*, ros. *plakat'* i homonimiczne scs. *plakati* z ps. **polkati*, por. pol. *plukać* ze starszego *plókać*; scs. i ps. *obrěsti* 'znaleźć', ros. *obresti*; scs. i ps. *trěbovati*, ros. *trebovat'*, pol. *potrzebować*; scs. i ps. *slědzъ*, pol. *ślad*, por. *śledzić*, ros. *sled*; scs. i ps. *xlěbъ*, pol. *chleb*, ros. *chleb* itp. W tego rodzaju wypadkach we wszystkich językach słowiańskich kontynuacja stanu ps. jest na ogół jednakowa.

Ćwiczenie 6

1. Tekst:

Zogr. Mt. VI: (24) НИКЪИЖЕ РѢБЪ НЕ МОЖЕТЪ ДѢВѢМА ГОСПОДѢМА РАБОДАТИ. ЛИ БО ЕДИНОГО ВЪЗНЕНАВИДИТЬ, А ДРОУГАДОГО ВЪЗЛЮБИТЬ. Mar. Mt. XIV: (17) ИМАМЪ ПАТЬ ХЛѢБЪ И ДѢВЪ РЫБЪ. Zogr. J. XI: (9) ДѢВА НА ДЕСАТЕ ЧАСА ЕСТЕ ВЪ ДЪНИ. Zogr. Mt. V: (44) ДЪЗЪ ГЛАГОЛЖЪ ВАМЪ: ЛЮБИТЕ ВРАГЫ ВАША. Mar. Mt. VI: (2) ЕГДА ТВОРИШИ МИЛОСТЫИЖЪ, НЕ ВЪСТРЪБИ ПРѢДЪ СОВОЖЪ. Zogr. Mt. XXI: (18) ЮТРО ЖЕ ВЪЗВРАЦЪ СЯ ВЪ ГРАДЪ ВЪЗДАЛКА (dom. podmiot: ИСОУСЪ).

2. Wybrać z tekstu liczebniki, objaśnić ich formę, budowę oraz funkcję składniową; określić równocześnie formę rzeczownika, do którego odnosi się liczebnik.

Przykłady:

dvěma gospođma (Zogr. Mt. VI, 24) — D du. m. liczebnika głównego *dvъ* i D du. m. rzeczownika *gospođъ*, IV dekl.; liczebnik pełni funkcję przydawki na zasadzie składni zgody;

drugaago — G-A (G w funkcji A) sg. m. liczebnika porządkowego; odmiana złożona jak u przymiotnika; forma starsza *drugajego*; N sg. m. *drugyjъ* (*drugjъ*), f. *drugaja*, n. *drugoje* (zob. też funkcję zaimkową § 13, b, 5); funkcja przydawki w składni zgody do domyślnego przedmiotu (dopelnienia) z kontekstu: *gospođja* (A-G sg. analogiczne do I dekl.), por. też liczebnik *jedinogo* w podobnej funkcji, w formie według deklinacji zaimka *tъ* (podać dalsze formy);

objaśnić też bliżej związki: *pětъ*, *xlěbъ* i *dvě rybě*, *dvъ* na *desęte časa* w kolejnych zdaniach.

3. Porównać sposób tworzenia scs. i ps. liczebników oraz ich funkcję ze stanem w języku polskim i rosyjskim.

4. Wybrać i objaśnić formy wyrazowe zawierające grupy przestawkowe w nagłosie przed spółgłoską; porównać je z formami polskimi i rosyjskimi.

Przykłady:

rabъ (Zogr. Mt. VI, 24) — grupa *rat* z *ort*, czyli *rabъ* ≤ **orbъ*; podobnie jest w pochodnym czasowniku *rabotati* (jw.); objaśnić bliżej formy fleksyjne; z języka polskiego można przytoczyć wyrazy oparte na tym samym temacie rdzennym: *robić*, *robota*, *robotnik* (rdzeń *rob-*); w języku rosyjskim wyraz *rabotat'* itp. uważa się za cerkiewizm, por. ukr. *roboťa*; niekiedy upatruje się tu wtórne *a* zam. *o* pod wpływem akana; dla porównania warto przytoczyć niem. *Arbeit*, *arbeiten* (rdzeń: *arb-*);

vъzalka (Zogr. Mt. XXI, 18) — forma nie przestawiona obok istniejącej także przestawionej *vъzalka*; podać bliższe objaśnienie (zob. § 18, b).

5. Wybrać i objaśnić formy zawierające przestawki śródgłosowe i porównać je z formami polskimi i rosyjskimi.

Przykłady:

glagoljъ (*glagolъ*, Zogr. Mt. V, 44) — 1. sg. praes., temat *-je-* (konjug. III); 2. sg. praes. *glagolješi* (*glagolěši*), inf. *glagolati*; występuje tu charakterystyczne zjawisko podwojenia rdzenia, przy czym pierwsza część *gla-* jest rezultatem przestawki *gol-* przed spółgłoską *g* zaczynającą część drugą (*tlat* ≤ *tol*); rekonstrukcja całości jest następująca: **golgol-*, por. scs. rzeczownik *glagolъ*. Ten sam rdzeń w postaci pojedynczej występuje w wyrazie scs. *glasъ* ≤ **golsъ* i pochodnych od niego, por. pol. *głos* (grupa *tol*), ros. *golos* (grupa *tolot*).

Podobnie bliżej należy objaśnić wyrazy: *vragy* ≤ **vorgy*; *prědzъ* ≤ **perdzъ*; *vъzvratě* (part. praet. act. I, zob. § 23, b) ≤ **-vratě* ≤ **-vortě*, por. *vratiti* ≤ **vortiti*, *vratě* ≤ **vortě*; *gradъ* ≤ **gordъ*.

6. Podać kilka innych przykładów (poza tekstem) na przestawki grup *or*, *ol* w nagłosie i *or*, *ol*, *er*, *el* w śródgłosie.

7. Podać przykłady tzw. cerkiewizmów w języku rosyjskim w zakresie grup przestawkowych typu *ras-* (prefiks), *-grad* (druga część nazw miast), *glava*, *vrag* itp.

8. Wybrać i objaśnić niektóre inne ciekawsze zjawiska z fonologii i morfologii scs.

KONWERSATORIUM VII

§ 19. Zmiany w zakresie samogłosek jerowych

a. Uwagi wstępne

Półsamogłoski *ъ* i *ь* (zob. § 7, a) jako odrębne fonemy istniały jeszcze w okresie cyrylometodejskim i bezpośrednio po nim, mniej więcej do przelomu wieku IX i X. Z biegiem czasu głoski te we wszystkich językach słowiańskich przeszły radykalne zmiany, czego wymownym świadectwem są zabytki scs. Jery mogły się wzajemnie wymieniać, przechodzić w pełne samogłoski *o*, *e*, *y*, *i* lub zanikać — w zależności od warunków fonetycznych i morfologicznych w wyrazach.

Kiedy czytamy odpisy zabytków scs. z wieku X i XI, spostrzegamy wielką różnorodność w zakresie użycia jerów, ich kontynuantów oraz wszelkich zmian z tym związanych. Obok form klasycznych, przepisywanych dokładnie, spotykamy formy zgodne z panującą już wymową. Kopiści na miejscu jerów mocnych piszą często opuszczonych półsamogłosek używano apostrofu, np. po *v'sę d'ni* zam. *po vьsę dъni* itp. Jedynie na końcu wyrazów jery słabe już tylko jako znaki graficzne, często mieszane ze sobą, pisano tradycyjnie. Warto w związku z tym przypomnieć, że tradycja pisania jeru miękkiego, tzw. znaku miękkiego, na końcu niektórych wyrazów, nawet po spółgłoskach twardych (w przeszłości miękkich), przetrwała do dziś w języku rosyjskim, np. *быть* (*byt'*), *кость* (*kost'*), *день* (*d'eń*), *ночь* (*noč'*), *вещь* (*v'ešč'*), *мышь* (*myš'*), *видишь* (*vid'iš'*, 2. sg. praes.) itp. Wewnątrz wyrazu pisze się ten znak

dla oznaczania miękkości i dla rozdzielenia głosek, np. *только* (*toł'ko*), *горько* (*gor'ko*), *свадьба* (*swad'ba*), *семья* (*s'em'ja*), *судья* (*sud'ja*), *платье* (*plat'je*) itp. Znak tu twardego używa się w pisowni rosyjskiej tylko w funkcji rozdzielającej, np. *объезд* (*objezd*), *саял* (*sjael*) itp. (por. też pisownię z apostrofem: *об'езд*, *с'аял*). Pisownia jeru twardego jako fonemu istnieje w języku bułgarskim, przy czym *ъ* może odpowiadać dawnej półsamogłosce albo dawnej samogłosce nosowej *o*, np.: *лакът*, por. scs. *lakats*; *мащ*, por. scs. *maqš* itp.

b. Upodobnienie (asymilacja) jerów: *ъ* > *ь*, *ь* > *ъ* oraz zmiana: *ъ* > *о* w związku z dyspalatalizacją spółgłosek

1) Niewyraźna artykulacja półsamogłosek jerowych dość wcześnie sprzyjała dostosowaniu się ich do artykulacji sąsiadujących samogłosek. I tak, *ъ* w położeniu przed sylabą z samogłoską przednią mógł przejść w *ь*, a odwrotnie, *ь* przed sylabą z samogłoską tylną mógł zmienić się w *ъ*, np.:

двоѣ (f. i n.) zam. *двоѣ*, por. *двоа* (m.); *бодѣти* 'czuwać' zam. *бодѣти*; *въ мѣ* zam. *вѣ мѣ*, por. *въ градѣ* itp.;

брати zam. *брати*; *вдова* zam. *вдова*; *тъма* zam. *тъма*, por. *тъмѣ* itp.

2) Zmiana *ь* w *ъ* po spółgłoskach *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ*, *ѣ* w związku z ich dyspalatalizacją poświadczona jest dość często w zabytkach scs., np. *наѣ* zam. *наѣ*, *моѣ* zam. *моѣ*, *ѣто* zam. *ѣто*, *враѣ* zam. *враѣ*, *ноѣ* zam. *ноѣ*, *даѣ* zam. *даѣ*, *отѣ* zam. *отѣ*, *кнеѣ* zam. *кнеѣ* itp.

Poza opisanymi wyżej zmianami jerowymi trafiają się wypadki zwykłego pomieszczenia jerów lub błędy i niedokładności w przepisaniu odnośnych form przez kopistów, np. *сѣде* i *сѣде* (pierwsza forma właściwa), *кѣто* i *кѣто*, *днѣсь* 'dzisiaj' i *днѣсь* oprócz właściwych form zgodnych z wymową późniejszą *сде*, *кто*, *днесь* itp. (zob. niżej).

c. Zanik i wokalizacja jerów (prawo jerowe), rozwój jerów przed j

1) Zjawiska zaniku i wokalizacji (czyli przejścia w pełną samogłoskę) jerów są ze sobą ściśle powiązane i dlatego należy je rozpatrywać łącznie. Wynikają one stąd, iż od pewnego okresu końcowego języka ps. jery były wymawiane niejednakowo w każdej pozycji. W związku z tym wyróżnia się tzw. pozycję słabą i pozycję mocną, co symbolicznie oznaczamy w sposób następujący:

ъ *ъ* — jery słabe (niezłgłoskotwórcze)

ь *ь* — jery mocne (złgłoskotwórcze)

Jery stawały się słabymi (niezłgłoskotwórczymi) w wygłosie wyrazu i w położeniu wewnątrzwyrazowym przed złgłoskami zawierającymi samogłoski pełne lub sonanty. Pozycja poszczególnego jeru stawała się mocna wtedy, kiedy ten znalazł się bezpośrednio przed sylabą zawierającą jer słaby. Jeśli np. zdarzy się tak, że w wyrazie są sylaby z jerami bezpośrednio po sobie następujące, to wówczas jer w pozycji nieparzystej, licząc od końca wyrazu lub od sylaby z samogłoską, jest jerem słabym,

natomiast jer w pozycji parzystej jest jerem mocnym. A oto niektóre przykłady ilustrujące pozycje jerów:

jery słabe pojedynczo: *synъ*, *моѣ*, *гостъ*, *сѣна*, *дѣне*, *кѣто*, *ѣто*, *тѣ*, *сѣ*, *брати*, *сѣворити*, *вѣ*, *сѣ*, *отъ* itp.;

jery słabe i mocne występujące w kolejnych sylabach: *дѣнъ*, *сѣнъ*, *рѣсѣ*, *сѣнѣмъ*, *отѣсѣ*, *наѣтѣкѣ*, *подобѣнъ*, *сѣномъ*, *сѣнѣмомъ*, *отѣсѣмъ*, *сѣборѣ*, *кѣмиѣнѣкѣ*, *сѣбрати*, *вѣзѣвати*, *многѣ*, *сѣмрѣтѣ* = *сѣмрѣтѣ* itp.

Zgodnie z prawem fonetycznym scs. jery słabe stopniowo zanikały, inaczej mówiąc, przechodziły w zero dźwięku (w zero samogłoski), natomiast jery mocne wokalizowały się, czyli przechodziły w pełne samogłoski — *ь* w *e*, *ъ* w *o*. Regułę tę możemy zapisać symbolicznie w sposób następujący:

ъ > *o*, *ъ* > *o* — zanik jerów słabych

ь > *e*, *ь* > *o* — wokalizacja jerów mocnych

Podobny jak w języku scs. rozwój jerów mamy poświadczony w języku macedońskim i w językach wschodniosłowiańskich. W literackim języku bułgarskim *ь* zwokalizował się w *e*, a *ъ* zachował się do dziś (wymowa jego zbliżona do *ǎ*). Charakterystyczna zmiana zaszła w języku serbochorwackim, w którym oba jery dały jeden refleks *a*. W języku słoweńskim podobnie oba jery spływają w jeden dźwięk, z tym że w krótkich sylabach powstaje *e* (w wymowie zredukowany do *ə*), a w długich — *a*. W językach polskim i czeskim oba jery mocne spłynęły w jedną samogłoskę i dały *e*, przy czym po dawnym jerze miękkim utrzymała się miękkość na poprzedzającej spółgłosce tylko w polszczyźnie, podobnie jak w języku rosyjskim.

Dość zróżnicowany był rozwój jerów w języku słowackim. Na miejscu jeru miękkiego występuje tu często *e*, ale trafia się też *o*, rzadziej *a*, np. *deň* (czyt. *d'eni*), ale *ovos* — pol. *owies*, *l'an* — pol. *len*; z jeru twardego mocnego rozwinęło się *e*, *o* lub *a* (w innym stopniu w języku literackim, a w innym w dialektach), np. *sen*, ale *posol*, pol. *poseł*, *mach* obok *mech* (w gwarach też *moch*) itp.

W językach łużyckich oba jery przeszły w *e*, z tym że po jerze miękkim pozostaje miękkość na spółgłosce; *e* z jeru twardego przed głóską twardą zmieniło się w *o* (w większym stopniu w górnołużyckim), por. dłuż. *žen*, *mech*, *son*, gluź. *džen*, *moch*, *son* itp.

W języku Drzewian polabskich zasadniczo *ь* przeszedł w *a*, zaś *ъ* — w *a*, np. *dan* < **dъnъ*, *rāt* 'warga' < **rъtъ* itp. (*sъn* nie poświadczony).

Stan wokalizacji jerów mocnych w poszczególnych językach słowiańskich niech zilustruje poniższe zestawienie wychodzące od prasłowiańskich wyrazów **dъnъ* i **sъnъ*.

	ps.	scs.		mac.	bułg.	sch.	słę.
		starszy	nowszy				
<i>ъ</i>	<i>*dъnъ</i>	<i>dъnъ</i>	<i>denъ</i>	<i>den</i>	<i>den</i>	<i>dan</i>	<i>dan</i>
<i>ь</i>	<i>*sъnъ</i>	<i>sъnъ</i>	<i>sъnъ</i>	<i>son</i>	<i>sъn</i>	<i>san</i>	<i>sen</i>

	słowac.	czes.	pol.	dłuż.	gluż.	pol.	ros.	brus.	ukr.
ь	<i>děň</i>	<i>den</i>	<i>dzien</i>	<i>zeń</i>	<i>dzeń</i>	<i>dan</i>	<i>děň</i>	<i>dzeń</i>	<i>deň</i>
ъ	<i>sen</i>	<i>sen</i>	<i>sen</i>	<i>son</i>	<i>son</i>	<i>răt</i>	<i>son</i>	<i>son</i>	<i>son</i>

Na podstawie danych gramatyki porównawczej i historycznej przyjmuje się, że w większości języków słowiańskich zmiany jerowe dokonały się najpóźniej na przełomie X i XI w. Jedyne w językach wschodniosłowiańskich utrzymały się jery jeszcze do XII w., o czym świadczą zabytki cerkiewnosłowiańskie redakcji ruskiej. Trzeba zarazem podkreślić, że zmiany wywołane prawem jerowym miały doniosłe znaczenie dla dalszego rozwoju systemu fonologicznego i morfologicznego wszystkich języków słowiańskich. Jedną z najważniejszych zmian jest oboczność (alternacja) samogłoski pełnej do tzw. zera dźwięku, tzn. że w jednych formach wyrazowych lub w morfemach pojawia się *e*, *o* lub inna samogłoska, a w innych znika. I tak, starej oboczności $\hat{e} : \hat{e}$ odpowiada w scs. (późniejszym), w polskim i rosyjskim oboczność *e* : *o*, a oboczności $\hat{a} : \hat{a}$ odpowiada w scs. i rosyjskim zgodnie oboczność *o* : *o*, w polskim natomiast *e* : *o*, gdyż oba jery mocne przeszły w *e*. Porównajmy ten stan na kilku przykładach:

	ps. i scs. starszy	scs. nowszy	ros.	pol.
N sg.	<i>dьnъ, oтьць</i>	<i>denъ, otecъ</i>	<i>den', otec</i>	<i>dzień, ojciec</i> (stpol. <i>ociec</i>)
G sg.	<i>dьne, oтьца</i>	<i>dne, otca</i>	<i>dńa, otca</i>	<i>dnia, ojca</i> (stpol. <i>oćca</i>)
N sg.	<i>сънъ, мѣхъ</i>	<i>sonъ, moхъ</i>	<i>son, moch</i>	<i>sen, mech</i>
G sg.	<i>съна, мѣха</i>	<i>sna, mха</i>	<i>sna, mcha</i>	<i>snu, mchu</i>

Prócz przesunięć w morfemach i zmian fonetycznych nastąpiły również w wyrazach zmiany w układzie sylab, tj. przesunięcia ich granicy oraz zmniejszenie ilości, por. scs.: *dьnъ, dьne, сънъ, съна, ѣнъ, душь, кѣто, чѣто, даждь* — 2 sylaby; *denъ, dne, sonъ, sna, ѣnъ, duшь, kto, čto, daždь* — 1 sylaba; *oтьць, oтьца, сънѣтъ, сънѣма, кнѣзьтъ, кнѣга, овѣца, полѣга* — 3 sylaby; *otecъ, otca, snemъ, sonma, knęzъ, knęga, ovca, polęga* — 2 sylaby; *učitelъ, učеникѣ, събѣрати* — 4 sylaby; *učitelъ, učеникѣ, sobrati* — 3 sylaby; *книжѣникѣ, книжѣника* — 5 sylab; *kniżnikѣ* — 2 sylaby, *kniżnika* — 3 sylaby itp.

Prawo jerowe mogło działać także w połączeniach międzywyrazowych, choć nie bez wyjątków. Można tu wskazać na wokalizację w przyimkach jako proklitykach łączących się w całość z wyrazem następnym, np. *vo тѣ časъ* ≤ *въ тѣ časъ, vo mně* ≤ *въ mně, so mnojѣ* ≤ *съ mnojѣ* itp., por. ros. *vo* || *v*, *so* || *s*, podobnie jak w przedrostkach *vo-* || *v-*, *so-* || *s-*, pol. *we* || *w*, *ze* || *z* i w przedrostkach *we-* || *w-*, *ze-* || *z-* || *s-*. Tu można dodać, że niekiedy na obszarze wschodniosłowiańskim ulegała wzmocnieniu pozycja jeru słabego w przedrostku, a w związku z tym następowała jego wokalizacja,

np. strus. *sobor*, ros. *šbor*, por. scs. i ps. *šborъ*, ros. *sovet, vostok, vozduch* (pozycja ze scs.), por. scs. i ps. *švěta, vstokъ, vьzduxъ* itp.

W języku scs. trafia się wokalizacja jeru końcowego rzeczownika, po którym następuje zaimek postpozycyjny będący zarazem enklityką, np. *rodosъ* ≤ *rodъ sъ* 'ten ród (rodzaj), to pokolenie', *narodosъ* ≤ *narodъ sъ* 'ten naród', *rabotsъ* ≤ *rabъ tъ* 'ten sługa', *člověkotъ* ≤ *člověkъ tъ* 'ten człowiek' itp. Podobnie wyraz *dnesъ* 'dzisiaj' posiadający funkcję przysłówka powstał na tej samej zasadzie. Jest to dawne połączenie *dьnъ sъ* 'ten dzień (dzień dzisiejszy, aktualny)', które przeszło w *dnesъ*, por. nczes. *dnes* i stczes. *dens*, sch. *danas*, stpol. *dzińs* i *dzinsia*, npol. *dziś, dzisiaj*¹.

2) Wzdłużenia jerów w położeniu przed *j* były już poprzednio wymieniane przy omawianiu wpływu *j* na sąsiadujące głoski (zob. § 16, a, 3), jak również w związku z odmianą przymiotników (zob. § 15, a). Tu w uzupełnieniu należy dodać, że jest to tzw. pozycja napięta jerów, oznaczana symbolicznie przez \hat{e} (jer twardy napięty), \hat{a} (jer miękki napięty). Jest to też pewnego rodzaju wokalizacja, jednak różna od poprzednio opisanej i dlatego przyjęło się tu mówić o wzdłużeniu: $\hat{e} \geq y$, $\hat{a} \geq i$, por. *dobrъ jъ* ≥ *dobryjъ*, *pěšъ jъ* ≥ *pěšijъ* itp. Warto w związku z tym zwrócić uwagę na możliwe przesunięcia w zakresie pozycji jerów słabych i mocnych, np. *равнѣжъ*, ale *равнѣжъ*, por. pol. *równy*, stpol. obok tego *rówien* itp.

§ 20. Zgłoskotwórcze *r, ř, l, l̥* — tzw. sonanty

Zagadnienie ps. i scs. sonantów wiąże się zarówno z zagadnieniem jerów, jak też z zagadnieniem grup przestawkowych. Już poprzednio wskazano (zob. § 7, b), że charakter zgłoskotwórczy *r* i *l* między spółgłoskami zaznaczano w języku scs. przez jery. Symbolicznie można by grupy z sonantami oznaczyć następująco: *trt, tft, tl̥t, tl̥t* — analogicznie do *tort* itp.

W celu odróżnienia w zabytkach scs. sonantów oznaczanych jako *ra, rb, la, lb* od zwykłych połączeń *r+a, r+b, l+a, l+b* możemy posłużyć się zestawieniem pokrewnych etymologicznie form scs., a nadto porównaniem odnośnych wyrazów z odpowiednikami w innych językach słowiańskich, a nawet w niektórych pozostałych językach indoeuropejskich, zwłaszcza bałtyckich.

Ograniczając się do języka scs. można stwierdzić, że obocznie do *r, l* występują w pokrewnych formach spółgłoski *r, l* po samogłosce albo też pojawiają się połączenia grup *ra, la, řē, lē*, powstałe w wyniku przestawek *or, ol, er, el*, np.:

šmr̥tъ = *šmr̥tъ*, bo jest *mr̥q* 'mrę', *mr̥ti* ≤ **merti, morъ* 'mór';

tl̥kq = *tl̥kq* 'tłukę, kołatam', bo jest *tl̥šti* ≤ **telkti* itp.

Są to stare alternacje wokaliczne, o których jeszcze będzie mowa później (zob. § 28).

Co się tyczy zwykłych połączeń *r, l+a, b*, to w pokrewnych formach języka scs.

¹ W związku z przedstawionym rozwojem jerów można też wskazać na zjawisko wyrównań w formach wyrazowych, np. czes. i pol. gwarowe *mechu* zam. *mchu* (bo *mech*), pln. pol. i luż. *domk* zam. *domek* (bo *domka*) itp. Przykładem nieregularnego rozwoju jeru jest w języku polskim przyimek *ku* < *ka* (w stpol. też *k*), por. słowac. *ku* obok *k* i czes. *ku* obok *ke* i *k*.

występuje *r*, *l* przed samogłoską, np. *gr̃mēti* 'grzmieć', obok *grom̃*, *osl̃bnũti* obok *sl̃p̃s* itp.

Porównując odnośne wyrazy scs. z polskimi zauważamy, że zgłoskotwórczemu *r* odpowiadają w języku polskim grupy *er*, *ar*, *erz*, a zgłoskotwórczemu *l̃* — grupy *il*, *el*, *ól*, *lu*, wyjątkowo *lo*, a więc najczęściej samogłoska wyprzedza spółgłoskę płynną. W wypadku zwykłych połączeń *r*, *l* z jerami odnajdujemy polskie odpowiedniki w postaci grup *re*, *le*, *le*, w których *e* jest wynikiem wokalizacji jeru i wymienia się z zerem samogłoski; w języku scs. jest też tu możliwa nowsza forma ze zwokalizowanym jerem. Oto niektóre przykłady:

scs. *s̃mr̃t̃s̃*, *s̃mr̃t̃i* (*r̃*), pol. *śmierć*, *śmierci*; scs. *pl̃nyj̃s̃*, *pl̃ñajego* (*l̃*), pol. *pełny*, *pełnego*; scs. *kr̃w̃s̃*, *kr̃w̃e* (*r+*), pol. *krew*, *krwi*; scs. *pl̃t̃s̃*, *pl̃t̃i* (*l+*), pol. *pleć*, *plci* itp.

W języku rosyjskim sonantowi *r* odpowiada grupa *er* (*ēr*), a sonantowi *l̃* — grupa *ol*; zwykłym połączeniom jerowym *r+*, *l+* natomiast odpowiadają grupy *ro* i *lo*, np. przytoczone wyżej przykłady scs. możemy porównać z ros. *smert'*, *polnyj*, *krov'* (o uogólniono w następnych przypadkach), *plot'* 'ciało' (o uogólnione jw.) itp.¹

Pod względem sonantów podobne bardzo do języka scs. są języki słowacki i czeski, które do dziś zachowały jeszcze podobne głoski, choć nie we wszystkich wypadkach; większa frekwencja sonantów jest w języku słowackim, np. *smrt'*, *črpat'*, *plný*, *žltý*, *dlhý*, ale *čierny*, czes. *smrt*, *plný*, ale *žlutý*, *dlouhý*, *černý*, *čerpati*, por. scs. *s̃mr̃t̃s̃*, *črpati*, *črñs̃*, *pl̃ñs̃*, *žl̃t̃s̃*, *dl̃g̃s̃*, tj. *s̃mr̃t̃s̃*, *črpati*, *črñs̃*, *pl̃ñs̃*, *žl̃t̃s̃*, *dl̃g̃s̃*. Poza tym sonantyczne *r* zachowało się w języku serbochorwackim, np. *smrt*, sonantyczne *l̃* natomiast przeszło w *u*, np. *p̃un* 'pełny'.

Z pozasłowiańskich faktów można wskazać na połączenia *ür*, *ir*, *ül*, *il* w języku litewskim, odpowiadające odnośnym sonantom ps. *r*, *ř*, *l̃*, *l̃̄*.

Powyższe uwagi o charakterze porównawczym uzupełnimy jeszcze krótkim zestawieniem tabelarycznym:

ps.	scs.	pol.	ros.	czes.	uwagi
<i>třt</i>	<i>třt</i>	<i>tart</i>	<i>tort</i>	<i>třt</i>	
* <i>třg̃s̃</i> * <i>gřdlo</i>	<i>tr̃g̃s̃</i> <i>gr̃s̃l̃o</i>	<i>targ</i> <i>gardło</i>	<i>torg</i> <i>gorło</i>	<i>trh</i> <i>hrdlo</i>	lit. <i>gurkl̃ys</i>
<i>třt</i>	<i>třt</i>	<i>tert</i> , <i>tart</i> <i>terzt</i>	<i>tert</i> , <i>těrt</i>	<i>třt</i> , <i>terzt</i>	
* <i>s̃mr̃t̃s̃</i> * <i>mřt̃w̃s̃j̃s̃</i> * <i>vřx̃s̃</i> * <i>čřñs̃j̃s̃</i>	<i>s̃mr̃t̃s̃</i> <i>m̃r̃t̃w̃s̃j̃s̃</i> <i>ṽr̃x̃s̃</i> <i>č̃rñs̃j̃s̃</i>	<i>śmierć</i> <i>martwy</i> <i>wierzch</i> <i>czarny</i>	<i>smert'</i> <i>měrtvyj</i> <i>verch</i> <i>čěrnij</i>	<i>smrt</i> <i>mrtvý</i> <i>vrch</i> <i>černý</i>	lit. <i>mirtis</i> lit. <i>viršius</i>

¹ Prawdopodobnie na dużym obszarze wschodniosłowiańskim nie istniały sonantyczne *r*, *l̃* (por.:

ps.	scs.	pol.	ros.	czes.	uwagi
<i>třt</i>	<i>třt</i>	<i>telt</i> , <i>tult</i> <i>tlut</i> , <i>tlot</i>	<i>tolt</i>	<i>tlot</i> , <i>tlut</i> <i>tlout</i>	
* <i>křbasa</i> * <i>pl̃k̃s̃</i> * <i>střp̃s̃</i> * <i>sřñce</i>	<i>křbasa</i> <i>pl̃k̃s̃</i> <i>střp̃s̃</i> <i>sřñce</i>	<i>kielbasa</i> <i>pulk</i> <i>slup</i> <i>słońce</i>	<i>kolbasa</i> <i>polk</i> <i>stolb</i> <i>solnce</i> (= <i>sonce</i>)	<i>klobasa</i> <i>pluk</i> <i>sloup</i> <i>slunce</i>	lit. <i>puřkas</i> lit. <i>stulpas</i>
<i>třt</i>	<i>třt</i>	<i>tilt</i> , <i>telt</i> <i>tolt</i>	<i>tolt</i> <i>tělt</i>	<i>třt</i> , <i>tlut</i>	
* <i>vřk̃s̃</i> * <i>pl̃ñs̃j̃s̃</i> * <i>žřt̃s̃j̃s̃</i>	<i>vřk̃s̃</i> <i>pl̃ñs̃j̃s̃</i> <i>žřt̃s̃j̃s̃</i>	<i>wilk</i> <i>peľny</i> <i>žółty</i>	<i>volk</i> <i>polnyj</i> <i>žěltij</i>	<i>vlk</i> <i>plný</i> <i>žlutý</i>	lit. <i>viřkas</i> lit. <i>pilnas</i> lit. <i>gel̃tas</i>

§ 21. Imperfectum

a. Uwagi wstępne

Zaświadczony w języku scs. czas przeszły niedokonany, tzw. imperfectum, jest kontynuacją takiegoż czasu w języku ps. Jak poucza gramatyka porównawcza, jest to nowotwór, który nie kontynuuje stanu *pie*. Tworzony był w zasadzie od czasowników niedokonanych. Temat imperfektu pokrywa się w większości wypadków z tematem inf., częściowo jednak nawiązuje do tematu *praes.* odpowiednio przekształconego. Cechą tego czasu jest sufix *-ax-* wymienny z *-ař-* przed następującym *-e-* (palat. I), a stanowiący składową część długiego formantu (zakończenia) złożonego z kilku elementów w poszczególnych formach osobowych. Zakończenia form są następujące:

sg. 1. <i>-ax̃s̃</i> , <i>-ě-ax̃-s̃</i>	pl. 1. <i>-ax-om̃s̃</i> , <i>-ě-ax-om̃s̃</i>
2. <i>-ař-e</i> , <i>-ě-ař-e</i>	2. <i>-ař-ete</i> , <i>-ě-ař-ete</i>
3. <i>-ař-e</i> , <i>-ě-ař-e</i>	3. <i>-ax-ę</i> , <i>-ě-ax-ę</i>
du. 1. <i>-ax-oṽě</i> , <i>-ě-ax-oṽě</i>	
2. <i>-ař-eta</i> , <i>-ě-ař-eta</i>	
3. <i>-ař-ete</i> , <i>-ě-ař-ete</i>	

Do dziś imperfectum, oczywiście w różny sposób zmienione pod względem morfologicznym i fonetycznym, zachowały języki bułgarski, macedoński, serbochorwacki i łużyckie.

Z. Stieber, op. cit., s. 34-35). Dawne grupy *ir*, *il*, *ür*, *ül* przeszły tam w *er*, *el*, *er*, *el*, przy czym jery traktowane jako mocne później się zwokalizowały. W związku z tym powstały grupy *er*, *or*, *ol*.

b. Charakterystyka tworzenia imperf. i zmian z tym związanych

1) Czasowniki, których temat inf. kończył się na samogłoskę *-a-* lub *-ě-*, tworzyły imperf. za pomocą formantu *-axъ* itd., np. *bra-a-xъ*, *glagola-axъ* 'mówilem', *plaka-axъ*, *vidě-axъ*, *kriča-axъ* ≤ **kričě-axъ* (*ě* ≥ *a* po *č*, por. § 32, a, 1) itd.

2) U czasowników z tematem inf. na spółgłoskę lub na inną samogłoskę niż *-a-* i *-ě-* imperf. było tworzone od odpowiednio dostosowanej podstawy, zbliżonej do tematu na *-ě-* lub *-a-* (po *č*, *š*, *ž*, *št*, *žd*, *l*, *n*, *r*, *j*). Podstawa taka była brana z tematu praes. z wyglosem przekształconym na *-ě-* lub *-a-*, np. *nes-ě-axъ*, *nes-ě-aše* itd. (por. temat inf. *nes-*, temat praes. *nese-*), *dvign-ě-axъ*, *dvign-ě-aše* itd. (por. tem. inf. *dvignę-*, tem. praes. *dvigne-*), *bija-axъ*, *bija-aše* ≤ **bij-ě-axъ*, **bij-ě-aše* itd. (por. tem. inf. *bi-*, tem. praes. *bije-*) itd. Rdzenne spółgłoski *k*, *g* w takich wypadkach przechodzą w *č*, *ž*, zgodnie z prawem palatalizacji I (zob. § 12, b), np. *reča-axъ* ≤ **rek-ě-axъ*, *reča-aše* ≤ **rek-ě-aše*, *moža-axъ* ≤ **mog-ě-axъ*, *moža-aše* ≤ **mog-ě-aše* (por. tem. inf. *rek-*, *mog-*, tem. praes. *reče-*, *može-*) itp.

3) Czasowniki koniug. III, których temat *-ě-* lub *-a-* powstał wtórnie w wyniku przestawki spółgłoski płynnej z samogłoską, tworzą imperf. częściej od tematu praes. odpowiednio wydłużonego, np. *kolja-axъ* ≤ **kolj-ě-axъ* itd. (por. tem. praes. *kolje-*) obok *kla-axъ* itd. (por. inf. *klati* ≤ **kolti*), *boŕa-axъ* ≤ **boŕj-ě-axъ* itd. (por. tem. praes. *boŕje-*) obok *bra-axъ* itd. (por. inf. *brati* ≤ **borti*).

Niektóre inne czasowniki koniug. III mogą mieć formy imperf. utworzone albo od tematu inf., albo od odpowiednio przekształconego tematu praes., np. *meta-axъ*, *kupova-axъ* itd., por. inf. *metati*, *kupovati* — obok *mešta-axъ*, *kupuja-axъ* itd., por. praes. *meštę*, *mešteši*, *kupuje*, *kupuješi* itp.

4) Czasowniki koniug. IV z tematem *-i-* jednakowo występującym w inf. i praes. otrzymywały rozszerzający element *-ě-*, do którego dochodziły odpowiednie zakończenia imperf., np.: *χvala-axъ* ≤ **χvali-ě-axъ* itd., por. *χvaliti*, *χvalę*, *χvališi*; *lublja-axъ* ≤ **ljublji-ě-axъ* (o powstaniu *l* wstawnego por. § 16, b, 8) itd., por. *lubiti*, *lublę*, *lubiši*; *priχoŕda-axъ* ≤ **priχodi-ě-axъ* (o zmianie *dj* w *žd* zob. § 16, b, 4) itd., por. *priχoditi*, *priχoŕdę*, *priχodiši* itp.

5) Czasownik atematyczny *byti*, *jesmь*, *jesi* tworzył imperf. od postaci rdzennej *bě-*: *běaxъ*, *běaše* itd. W tym samym znaczeniu występowała forma aorystu *běxъ*, *bě* itd. (zob. § 22, c, 3).

Dwa czasowniki atematyczne z rdzeniem na spółgłoskę *-d-*, mianowicie *jasti* i *dati*, tworzyły imperf. za pomocą rozszerzonego zakończenia *-ě-axъ* itp., np. *jad-ě-axъ*, *jad-ě-aše*, *dad-ě-axъ*, *dad-ě-aše* itd. U czasownika tej koniugacji *věděti* podstawą imperf. był temat inf.: *vědě-axъ*, *vědě-aše* itd.

6) Końcówkami osobowymi sensu stricto w formach imperf. były: sg. 1. *-a*, 2. i 3. *-e*; pl. 1. *-mъ*, 2. *-te*, 3. *-ę*; du 1. *-vě*, 2. *-ta*, 3. *-te*. Odpowiadają one zupełnie końcówkom aorystu asygnatycznego (zob. § 22, b).

W tekstach scs. niekiedy zamiast zakończeń właściwych dla imperf. w 2. pl. i 3. du. *-ašete* (*-ěašete*) oraz w 2. du. *-ašeta* (*-ěašeta*) trafiają się, zapewne pod wpływem aorystu sygnatycznego, zakończenia *-aste* (*-ěaste*), *-asta* (*-ěasta*), np. *braaste*, *braasta* itp.

7) Ze zjawisk fonetycznych oprócz regularnej zmiany *χ* w *š* przed *e* (por. 2. i 3.

sg., 2. pl., 2. i 3. du.) w formach imperf. należy wskazać na trafiające się niekiedy procesy ściągnięcia samogłosek sąsiadujących: *aa* ≥ *a*, *ěa* ≥ *ě*, np. *braaxъ*, *braaše* zam. *braaxъ*, *braaše*, *nesěxъ*, *nesěše* zam. *nesěaxъ*, *nesěaše* itp.

Ćwiczenie 7

1. Tekst poniższy ze względu na jery i sonanty zawiera formy nienormalizowane, tzn. takie, jakie są poświadczony w zabytkach scs.

Zogr. Mt. VII: (4) како речеши братоу своему: остави и изъмж сжчець изъ очесе твоего и се брѣвно въ оцѣ твоёмь. (5) лицемъре, изъми прѣвѣ брѣвно изъ очесе твоего и тѣгда оузьриши изати и сжчѣць изъ очесе брата твоего. (7) тлѣцѣте и отвръзетъ са вамъ. (13) вънидѣте жъзкъми врати. Zogr. Mk. IV: (19) иродиъ же гнѣвааше са на нѣ (тzn. на иодна) и хотѣше и оубити. и не мождаше. (20) иродъ бо боѣше са иодна... и храниѣше и. и послоушаѣа его мѣного творѣше. и въ сласть его слоушааше.

2. Wybrać i objaśnić wyrazy, w których występują jery oraz zmiany w zakresie jerów; wskazać też na oboczności rdzenne samogłoskowe i spółgłoskowe związane z jerami.

Przykłady:

sqčecъ (Zogr. Mt. VII, 4) — *e* ≤ *ь*: *e* pochodzi z *ь* w pozycji mocnej, tzw. wokalizacja jeru, por. także zachowaną formę starszą *sqčьcъ* (jw., wers 5); prócz tego występują trzy zmiany fonetyczne: *č* ≤ *k* pod wpływem *ь* (palat. I); *c* ≤ *k* pod wpływem tegoż samego jeru (palat. III); *ь* na końcu pochodzi z *ь* wymienionego po miękkim *c*; rekonstrukcja wyrazu ps. i kolejność zmian: **sqčьkъ* ≥ **sqčьkъ* ≥ **sqčьcъ* ≥ **sqčьcъ* ≥ *sqčecъ*; G sg. **sqčьka* ≥ **sqčьka* ≥ *sqčьca* ≥ *sqčьca* itd., por. paralelę polską *sęczek* : *sęczka* — wymiana *e* : *o*; objaśnić też deklinację rzeczownika.

izъmq (jw.) — 1. sg. praes. koniug. I, tem. *-e-*; 2. sg. *izъmeši*, inf. *izęti*; w formie *izъmq* poświadczony jest przykład wymiany *ь* w *ъ* pod wpływem *ę* w następnej sylabie: *izъmq* ≥ *izъmq*; poza tym oboczność rdzenna, tzw. apofonia: *-ę-* w inf.: *-ьm-* w praes.

izъmi (jw. wers 5) — 2. sg. imper. od czasownika wyżej objaśnionego; zamiast *ь* jest nieoczekiwany *ъ*, prawdopodobnie analogicznie do form, w których wymiana była motywowana fonetycznie, por. wyżej *izъmq*; można też *ъ* tłumaczyć zwykłym błędnym przepisaniem.

vnidęte (jw. wers 13) — 2. pl. imper. od *vniti*, *vnidę*, *vnideši*, koniug. I *-e-* (czasownik nieregularny); przykład wymiany: *ъ* ≥ *ь* pod wpływem sąsiedniego *i*: *vnidęte* ≤ *vnidęte*; podać inne formy imperatiwu.

otvръzetsę (jw. wers 7) — 3. sg. praes. (użyta bezpodmiotowo), koniug. I, *-e-*; 1. sg. *otvръzę*, inf. *otvръsti*; zanik *ъ* w przedrostku *otъ-*.

3. Oznaczyć w poszczególnych wyrazach pozycję słabą i mocną jerów (graficznie: *ъ*, *ь*, *ъ*), np. *izъmq*, *sqčьcъ* itd.

4. Określić pozycję jerów przed *j* (tzw. jery napięte), por. formę *qъzъkymi* w tekście

juw., wers 13, i inne formy omawiane już poprzednio w związku z przymiotnikami odmiany złożonej i zmianami w grupach z *j* (zob. §§ 15, a i 16, a).

5. Porównać zmiany jerowe w języku scs. z odpowiednimi zmianami w języku polskim i rosyjskim.

6. Wybrać i objaśnić wyrazy zawierające zgłoskotwórcze *r*, *l*, porównać pisownię sonantów z pisownią zwykłych połączeń *r*, *l* z jerami; podać oboczne formy rdzenne do sonantów.

Przykłady:

prwěje (Zogr. Mt. VII, 5) — compar. przysłowka pochodzącego z liczebnika porządkowego r.n., por. *prvo*; podać inne formy; w rdzeniu *r*, por. pol. *pierwej*, *pierwszy* itp., ros. *perwoje*, *perwyj*, czes. *prve*, *prvŭ* itp.;

otswræzetsj sę — zob. objaśnienie wyżej (pytanie 2); *rs = r*, oboczne do grupy *rě* pochodzącej z *er*, por. inf. *otswręsti* ≤ **otswersti* ≤ **otswersti*; grupa *st* ≥ *st* — ubezdzwięcznienie *z* pod wpływem *t*;

tlæcete — *ls = l*, por. oboczną grupę *lě* ≤ *el*: inf. *tlęsti* ≤ **telkti* (przyjmuje się też oboczną postać ze sonantem **tłkti*), por. pol. *tluc*, *tlukę* itd.; objaśnić bliżej formę wyrazu i inne zjawiska fonetyczne, tj. wymianę *k* w *c*, *kti* w *šti*.

7. Uwagi do wyrazu *brwvno*: fonetyka wyrazu i jego etymologia nie jest całkiem jasna. Na podstawie danych porównawczych (por. zestawienia w słownikach etymologicznych języka polskiego A. Brücknera, F. Sławskiego oraz języka rosyjskiego M. Vasmera i A. Preobrażenskigo) można przyjąć istnienie w języku ps. postaci z jerami: *brwvno* i *brwvno*, jak również postaci ze zgłoskotwórczym *r* (wtórnym): *brwvno* = *brwvno*. Wskazują na to różne realizacje w językach słowiańskich, por. pol. *bierwiono* 'belka', stpol. *birwno* i *birzwno*, słowac. *brvno*, sch. *brvno*, czes. *břevno*, ros. *brevno*.

W zaświadczonej formie *brwvno* w przytoczonym tekście scs. trzeba przyjąć zmianę jerów miękkich na twarde pod wpływem samogłoski *o* w sąsiedniej sylabie: *brwvno* ≥ *brwvno*.

8. Wybrać z tekstu i objaśnić formy imperfektu, określić temat, podać odmianę oraz opisać zmiany fonetyczne.

Przykłady:

bojaše sę (Zogr. Mk VI, 19) — 3. sg. imperf. od *bojati sę*, *bojŭ sę*, *bojiši sę*, koniug. IV (II), tem. *-i-*; *š* ≤ *χ* przed *e* — palat. I; w formie poświadczona jest ściągnięcie *aa* z *ëa* w jedno *a*; rekonstrukcja ps.: **bojëaχe* ≥ *bojaaše* ≥ *bojaše*; podać inne formy imperf. tego czasownika.

Inne przykłady do bliższego opisu: w wyżej podanym fragmencie tekstu: *gnëvaaše sę*, *χotëaše*, *ne možaaše* ≤ **možëaše*, *χrañjaaše*, *slušaše*, *tvorjaaše*.

KONWERSATORIUM VIII

§ 22. Aoryst

a. Uwagi wstępne

Aoryst (por. gr. *aoristos*, lac. *aoristus*) jest to czas przeszły prosty używany w języku ps. i scs. dla wyrażenia czynności minionej, w pewnym momencie zakończonej

(czas momentalny), bez bliższego zaznaczenia trwania w czasie. W związku z tym czas ten tworzyły częściej czasowniki dokonane (momentalne) niż niedokonane. Najbliższą paralelę ps. aorystu jest aoryst w języku greckim, istniejący w różnych odmiankach. Pod względem funkcji aorystowi odpowiada często w łacinie perfectum.

Z języków słowiańskich aoryst, podobnie jak imperfectum, zachowały tylko języki bułgarski, macedoński, serbochorwacki (częściowo) i łużyckie. W pozostałych językach aoryst znikł w okresie średniowiecza; w języku polskim formy aorystu i imperfektu, pomieszane zresztą, poświadczane są do XV w. Oba czasy przeszłe proste zostały zastąpione przez formy czasu przeszłego złożonego (por. § 25).

Język scs. odziedziczył z języka ps. trzy rodzaje aorystu, mianowicie dwa starsze: aoryst asygmaticzny i aoryst sygmaticzny I, a nadto jeden nowszy (późny nowotwór ps.), tzw. aoryst sygmaticzny II. Przejdźmy do bliższej charakterystyki poszczególnych rodzajów i ich odmian.

b. Aoryst asygmaticzny (krótszy, bez cechy *-s-*)

Czas ten w przeciwieństwie do tzw. aorystu sygmaticznego (zob. dalej) nie posiadał cechy *-s-* (por. gr. *sigma*, stąd nazwa aorystu). Tworzył się od tych czasowników, których temat inf. był równy rdzeniowi zakończonemu na spółgłoskę. Czasowniki takie znajdujemy przede wszystkim w koniug. I, np. *nes-ti*, **rek-ti* (scs. *rešti*), **ved-ti* (scs. *vesti*) itp. W koniug. II aoryst ten tworzy się od tematu skróconego przez odrzucenie przyrostka *-nŭ-* w inf., czyli od rdzenia, np. od *dwig-*, por. *dwig-nŭ-ti* itp. W koniugacji III tworzy aor. asygm. czasownik **obrët-ti* (scs. *obrësti*) 'znaleźć', 1. sg. w scs. *obręstŭ* ≤ **obrëtjŭ*, 2. sg. *obrëteši* ≤ **obrëtješi* i różniący się tylko prefiksem: **sarët-ti* (scs. *sarësti*) 'spotkać, znaleźć', 1. sg. *sarëstŭ*, 2. sg. *sarëteši*. Pozostałe czasowniki scs., tj. z tematem na samogłoskę w inf. nie tworzyły aorystu asygmaticznego, tylko sygmaticzny I (zob. niżej).

Do tematu aorystu asygm. dochodziły następujące końcówki (zakończenia):

sg. 1. <i>-a</i>	pl. 1. <i>-o-ma</i>	du. 1. <i>-o-vë</i>
2. <i>-e</i>	2. <i>-e-te</i>	2. <i>-e-ta</i>
3. <i>-e</i>	3. <i>-e</i>	3. <i>-e-te</i>

Zwrócić tu należy uwagę na homonimie 2. i 3. sg. *-e*, które w wyniku dawnych zmian zrównały się (zob. § 39, g, 2), jak również na homonimie 2. pl. i 3. du. Kontekst w każdym wypadku pomaga nam rozstrzygnąć, o jaką formę chodzi. W formach 1. i 2. pl. oraz w du. między tematem rdzennym a końcówką osobową jest jeszcze suf. *-o-* lub *-e-* (tzw. spójka tematyczna). Rdzenne *k*, *g* w formach aorystycznych w położeniu przed *-e-* przechodzą w *č*, *ž* zgodnie z palat. I (zob. § 12, b); warunki takie były w 2. i 3. sg., 2. pl., 2. i 3. du., np.: *reka*, *moga*, *rekoma*, *mogoma*, *rekŭ*, *mogŭ*, *rekovë*, *mogovë*, ale *reče*, *može*, *rečete*, *možete*, *rečeta*, *možeta* itp. (odmianę aorystu od różnych czasowników zob. § 39, a, b).

c. Aoryst sygmaticzny I (z cechą *-s-* lub *-χ-*)

1) Aoryst sygmaticzny I mógł być utworzony od wszystkich czasowników, z małymi wyjątkami, zarówno od tematu inf. zakończonego na spółgłoskę, jak też od tem. inf. zakończonego na samogłoskę. Do tematu inf. dochodziła cecha aorystu — su-

fiks -s- wymienny z -χ- oraz zakończenie (końcówka w szerokim tego słowa znaczeniu). Schematycznie sposób tworzenia aorystu sygm. I można przedstawić następująco:

temat inf. + -s- lub -χ- + końcówka

Cecha -s- jeszcze w okresie wczesnoprasłowiańskim przechodziła w -χ- po *i, u, r, k (g)*, jeśli po -s- następowała samogłoska; przed spółgłoską takiej zmiany nie było. Z biegiem czasu zjawisko przejścia *s* w *χ* rozszerzyło się także na pozycje po wszystkich samogłoskach. Najdłużej *s* trzyma się po *e*, na co wskazują dość liczne przykłady aorystu w zabytkach scs. Wygłosowe spółgłoski tematów rdzennych, mianowicie *p, b, t, d, s, z* zanikały przed -s-, inaczej mówiąc grupy ps. *bs, ds, ts, ss, zs* upraszczały się w *s* (bliżej o przejściu *s* w *χ* i o zmianach w grupach spółgłoskowych zob. § 32, b, 4 i § 30). Również grupa *kχ* pochodząca z *ks* upraszczała się w *χ*.

W aor. sygm. I poza tym rdzenne samogłoski krótkie ulegały wzdłużeniu: $e \geq \bar{e} \geq \check{e}, o \geq \bar{o} \geq a$.

2) Zakończenia form aor. sygm. I były następujące:

sg. 1. -sǫ, -χǫ	pl. 1. -somǫ, -χomǫ	du. 1. -sově, -χově
2. —	2. -ste	2. -sta
3. —	3. -sę, -šę	3. -ste

Jak widać z zestawienia, -s- przed -t-, tj. w formach 2. pl., 2. i 3. du., zachowało się i nigdy nie przechodziło w -χ-. W 1. os. wszystkich liczb i w 3. pl. u wielu czasowników -s- mogło przejść w -χ-; to -χ- z kolei w 3. pl. w położeniu przed wygłosowym -ę przechodziło w -š-.

W 2. i 3. sg. nie zachowały się pierwotne formy aor. sygm. I. U czasowników z tematem inf. na spółgłoskę w miejsce dawnych form sygm. I weszły formy aor. asygm. z końcówką -e, natomiast u czasowników z tematem inf. na samogłoskę 2. i 3. sg. po zaniku dawnych końcówek aor. sygm. I -s i -t wyrównały się i przyjęły postać czystego tematu, por.: *rěχǫ, reče, reče*, ale *braχǫ, bra, bra* (zob. odmianę aor. § 39).

3) Czasownik *byti* mógł mieć dwa podtypy aor. sygm. I (zob. odmianę § 39, e), przy czym *byχǫ, by, by* itd. miały istotnie funkcję aor. i znaczyły 'byłem, stałem się itd.', natomiast *běχǫ, bě, bě* itd. pełniły raczej funkcję imperf. (por. § 21, b, 5) i znaczyły 'byłem itd.'. W tekstach scs. obie formy używane są wymiennie, często w tym samym znaczeniu.

4) U czasowników z tematem inf. na -e- (\geq -en-) obok częstych form na -s- spotyka się formy analogiczne do innych tematów samogłoskowych z dodaniem elementu -χ- (-š-), np. 1. sg. *jěsǫ i jěχǫ*, 1. pl. *jěsomǫ i jěχomǫ*, 3. pl. *jěsę i jěšę*, 1. du. *jěsově i jěχově* itp.

Podobnie od czasownika *jasti* obocznie do form na -s- mogą występować formy z -χ- (-š-), a więc *jasǫ i jaχǫ, jasomǫ i jaχomǫ, jasę i jašę, jasově i jaχově*.

5) Niektóre czasowniki posiadające tematy rdzenne z obocznością typu *-rě- < -er-*: -r- : -br- mogą mieć dwa lub nawet trzy warianty tej samej formy aor. sygm. I, np. *požrěχǫ* || *požrbχǫ* (= *požrχǫ*) || *požbrχǫ*, por. inf. *-žrěti* < *-žerti 'żreć' obok *-žiti* i wtórną formę *-žbrěti* według rdzenia w praes. *-žbro, -žbreši* itp.

6) W formie 3. sg., a w ślad za nią także w 2. sg. trafia się wtórnie końcówka -tǫ, zwłaszcza u tych czasowników, których temat inf. kończył się na -rě- < -er-, -r-

-e-, -i-, -ě-, np. *umrěta, načeta, povita, pobita* itp.; dość często przez -ta były wzmocnione postaci jednosylabowe aorystu w 2. i 3. sg., np. *jěta, klěta, pęta, pita, bita* itp. Końcówka -ta przeniesiona tu została z 3. sg. praes.

Czasowniki *byti, dati* mają oprócz form krótkich w 2. i 3. sg. także formy dłuższe (wtórne) zakończone na -sta, por. *by* obok *bysta, da* obok *dasta*; zakończenia te można także wyjaśnić analogią do form praes.

7) W związku z aor. sygm. I od *byti* można przypomnieć, że za resztkę aorystu w języku polskim, oczywiście tylko pod względem formalnym a nie funkcjonalnym, uznaje się cząstkę *-by* występującą w formach trybu warunkowego, np. *zrobilbym, -bys, -by* itd., oraz w funkcji spójnika — oddzielnie lub w połączeniach z innymi spójnikami; *by, aby, żeby, iżby* itp. Cząstka ta nawiązuje do form aor. *byχǫ, by, by* itd. W gwarach podhalańskich zachowała się archaiczna forma *bych*, wymawiana nieraz jak *byk* (-ch \geq -k), będąca kontynuacją 1. sg. aor. *byχǫ*. Stare formy aor. *bych, bychom, byste*, używane do tworzenia trybu warunkowego (przypuszczającego), zachowały się do dziś w literackim języku czeskim.

d. Aoryst sygm. II

1) Ten nowszy typ aorystu powstał ze skrzyżowania (kontaminacji) dwu starszych, tj. przejął cechy aor. asygm., jakimi są temat rdzenny spółgłoskowy i brak wzdłużenia samogłoski rdzennej -e-, -o-, jak również cechę aor. sygm. I, mianowicie -s- || -χ- || -š- (stąd jego nazwa). Trzeba pamiętać, że aor. sygm. II mogły tworzyć tylko te czasowniki, które miały aor. asygm., a więc z tematem rdzennym na spółgłoskę. Tematy samogłoskowe nie tworzyły aor. sygm. II.

Za punkt wyjścia utworzenia nowego aorystu służyły zapewne formy 1. pl. i du., por. *rek-o-mǫ* || *rěχ-o-mǫ* \geq *rek-o-χomǫ*, *rek-o-vě* || *rěχ-o-vě* \geq *rek-o-χově* itp. Na wzór tych form powstały później: 1. sg. *rek-o-χǫ*, 2. pl. i 3. du. *rek-o-ste*, 3. pl. *rek-o-šę*, 2. du. *rek-o-sta* itp. W formach powyższych widoczna jest spójka tematyczna -o- łącząca temat spółgłoskowy z zakończeniem aor. sygm. Formy 2. i 3. sg. były brane z aorystu asygm. utworzonego. Utworzony w ten sposób cały zasób zakończeń aor. sygm. II przedstawia się następująco:

sg. 1. -oχǫ	pl. 1. -oχomǫ	du. 1. -oχově
2. -e	2. -oste	2. -osta
3. -e	3. -ošę	3. -oste

2) Powstanie aor. sygm. II i jego późniejsze szerzenie się należy przypisać tendencji do zastępowania form aor. sygm. I, różniących się znacznie od postaci tematu praes. i inf., formami takimi, które by zachowywały bez zmiany zarówno samogłoskę rdzenną, jak też spółgłoskę końcową tematu inf. Formy aor. sygm. II stopniowo wypierały formy starsze. W zabytkach wcześniejszych, jak *Kodeks Marianański, Psalterz Synajski*, nie ma jeszcze form aor. sygm. II. Coraz liczniej pojawiają się dopiero w zabytkach późniejszych, np. w *Kodeksie Sawy* przeważają one już nad pozostałymi formami aorystu, a w *Kodeksie Supraskim* są niemal panujące. Tu zresztą trzeba dodać, że w zabytkach scs. nie od wszystkich czasowników są poświadczone kompletne paradygmaty różnych aorystów. Ogólnie można stwierdzić także, że najczęściej występują formy 2., 3. sg. i 3. pl.

1. Tekst:

Saw. Łk. XIV: (16) рече господь притѣхъ сиѣхъ: чловѣкъ етеръ сътвори вечерю велику и зѣва многы. (17) и посѣла рабы своя въ годъ вечерю рещи зѣванымъ: иаѣте, яко оуже готово естъ все. Zogr. MkVI: (14) и оуслыша цѣсарь иродъ слоухъ исоусовъ, авѣ бо бысть има его. и глаголаше, ѣко иоднѣ крѣстанъ (тzn. крѣститель) вѣста отъ мрѣтвухъ и сего ради силы дѣхътъ са о немь. Zogr. Mt. XXV: (1) тѣгда оуподоби са цѣсарьствне небесьское десати дѣвѣ, наже примѣша свѣтильники своя изидоша противъ жениховъ.

2. Wybrać z tekstu formy aorystów i objaśnić je.

Przykłady:

reče (Saw. Łk. XIV, 16) — 3. sg. aor. asygm. od czasownika *rešti* ≤ **rekti*, *rekę*, *rečeši*, koniug. I, tem. -e-; temat inf. (rekonstruowany), a zarazem temat aor. asygm.: *rek-*; 1. sg. aor. asygm. *reks*; podać dalsze formy.

usłyša (Zogr. Mk VI, 14) — 3. sg. aor. sygm. I od *usłyšati*, *usłyšę*, *usłyšiši*, tem. praes. -i- (koniug. IV lub II), tem. inf., a zarazem aor. -a- ≤ -ě-: *usłyša-* ≤ **usłyš-* ≤ **usłyš-*; 1. sg. aor. *usłyšaхъ*; podać dalsze formy.

izidošę (Zogr. Mt. XXV, 1) — 3. pl. aor. sygm. II od *iziti*, *izidę*, *izideši*, tem. praes. -e- (koniug. I), tem. inf. -i; czasownik nieregularny (zob. §§ 26, 39 f); aor. asygm. i sygm. II tworzy się od postaci rdzennej występującej w praes.: *iz-id-*; 1. sg. aor. asygm. *izids*, aor. sygm. II *izidoхъ*; podać dalsze formy; aor. sygm. I od *iti* i pochodnych nie istnieje.

Inne formy aorystów do objaśnienia wybierane kolejno z tekstu, od początku do końca: *sътвори*, *зѣва*, *посѣла*, *бысть*, *вста*; objaśnić również formę imperf. *глаголаше* (Zogr. Mk VI, 14) i porównać ją z formą aor.

3. Utworzyć wszystkie możliwe aorysty od czasownika z tematem na spółgłoskę, np. od *rešti* ≤ **rekti* itp.; podać odmianę.

4. Utworzyć aoryst sygm. I od tematu samogłoskowego, np. od *byti*; podać odmianę.

5. Wskazać w wybranych formach aor. cechy fonetyczne: palat. I w aoryście asygm., np. *reče* itp.; wymianę *s* : *χ*, *χ* : *š*.

6. Porównać formy aor. sygm. I z formami imperf. i wskazać na różnicę między oboma czasami.

7. Wskazać na oboczności rdzenne samogłoskowe i spółgłoskowe w wybranych wyrazach, np.: *usłyša* : *slухъ*; *зѣвати* : *называти* : *зовę*; *посѣлати* : *посылати*; *мрѣтвѣ* : *мрѣти* ≤ **merti* itp.

8. Zwrócić uwagę na wybrane konstrukcje składniowe i wskazać na różnice między językiem scs., polskim i rosyjskim, np.:

яко (Saw. Łk. XIV, 17) — spójnik zaczynający zdanie podrzędne, por. pol. *że*, ros. *что*;

sego radi (Zogr. Mk VI, 14) — wyrażenie przyimkowe: zaimek w formie G+przy-

imek: postpozycyjny *radi*; całość znaczy 'dlatego, przez to' lub 'przez niego, dla niego', por. ros. *radi*+G lub G+*radi* (rzadko);

vъsta otъ mрѣтвухъ (jw.), por. pol. *zmartwychwstał*, *wstał z martwych*;

o nemь (jw.) — wyrażenie przyimkowe (o+L sg.) w znaczeniu 'przez niego' lub 'wokół, około niego';

јѣже (Zogr. Mt. XXV, 1) — zaimek względny N pl. f., zaczynający zdanie podrzędne względne, por. pol. *które*, ros. *которыѣ*.

9. Uwaga do formy *primašę* (jw.): partic. praet. act. I, N pl. f. w znaczeniu 'przyjąwszy, wzięwszy' lub 'które wzięły'; podstawowy czasownik *prijęti*, *priimę*, *prīmeši*; o imiesłowach zob. niżej konwersatorium IX i X.

KONWERSATORIUM IX

§ 23. Imiesłowy czynne (participia activi)

a. Participium praesentis activi

1) Imiesłów ten tworzony był od tematu praes., który zresztą w poszczególnych formach ulega zatarciu. Charakterystycznym elementem (formantem) imiesłowu w języku scs. był suf. -*qšt-* lub -*ęšt-*, występujący we wszystkich formach z wyjątkiem N sg. m. i n. W języku polskim znajdujemy tu odpowiednik w postaci suf. -*ac-*, a w języku rosyjskim -*ušč-* lub -*ašč-* względnie -*jašč-*. Element ten powstał w wyniku przekształcenia dawnego ps. suf. -*qtj-* i -*ętj-* (por. o przejściu *tj* w *št* oraz uwagi o genzie suf. §§ 16, b i 37, c).

2) Jedną z odmian flekcyjnych part. praes. act. była odmiana rzeczowna: r.m. i n. odmieniał się według dekl. I miękkiej (tem. -*jo-*), a r.z. — według dekl. III miękkiej (-*ia-*, zob. wzór odmiany § 37, a). Dobrze jest zapamiętać punkt wyjścia odmiany, mianowicie N i G sg. uwzględniając cechy podobne w zależności od typu odmiany czasownika, od którego imiesłów jest utworzony. Zakończenia form zawiera poniższa tabelka:

	koniug. I, II, V		koniug. III		koniug. IV	
	m., n.	f.	m., n.	f.	m., n.	f.
N sg.	-y ¹	- <i>qšt-i</i>	-ę	- <i>qšt-i</i>	-ę	- <i>ęšt-i</i>
G sg.	- <i>qšt-a</i>	- <i>qšt-ę</i>	- <i>qšt-a</i>	- <i>qšt-ę</i>	- <i>ęšt-a</i>	- <i>ęšt-ę</i>

Niektóre przykłady imiesłowu: od koniug. I: m. i n. *nes-y*, *nesqšt-a*, f. *nesqšt-i*, *nesqšt-ę*; od koniug. II: m. i n. *dvign-y*, *dvign-qšta*, f. *dvignqšti*, *dvignqštę*; od koniug.

¹ Końcówka -y w omawianym imiesłowie była właściwa językom południowosłowiańskim. Na północy, tj. w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich, odpowiadała jej końcówka -a, por. strus. *reka*, *moga*, stpol. *rzeka* w *Kazaniach świętohrzyjskich* i zachowane do dziś w języku czeskim *nesa*, *bera*, *řka* itp. Dodać można, że występujące formy na -ę w stpol., np. *niosę*, *rzekę* itp., powstały zapewne analogicznie do form miękkotematowych.

V: m. i n. *sy, sęšta, f. sęšti, sęstę* (od *byti, jesmb, jesi*); m. i n. *vędy, vędqęšta, f. vędqęšti, vędqęstę* (od *vędęti, vęmb, vęsi*); m. i n. *dady, dadqęšta, f. dadqęšti, dadqęstę* (od *dati, damę, dasi*); m. i n. *jady, jadqęšta, f. jadqęšti, jadqęstę* (od *jasti, jamę, jasi*); od koniug. III: m. i n. *znaję, znajoęšta, f. znajoęšti, znajoęstę*; m. i n. *glagolę, glagolęqęšta, f. glagolęqęšti, glagolęqęstę*; od koniug. IV: m. i n. *mołę, mołęšta, f. mołęšti, mołęstę*; m. i n. *vide, vidęšta, f. vidęšti, vidęstę*.

3) Odmiana złożona (zaimkowa) part. praes. act. polega na połączeniu formy rzeczownej z odpowiednią formą zaimka anaforycznego, w myśl tych samych zasad co u przymiotników (zob. § 15, a), np. N sg. m. *nesyjb* (*nesyi*), G sg. *nesqęsta-jęgo* (*-aęgo, -ęgo*), N sg. f. *nesqęštija*, G sg. *nesqęstęję* itp.; forma N sg. n. była równa formie A sg.: *nesqęstęje*, G sg. jak w r.m.: *nesqęstajęgo* (*-aęgo, -ęgo*, zob. odmianę § 37, a). W formie N pl. m. na *-ę*, por. *nesqęstę*, zachował się ślad starej odmiany spółgłoskowej part. praes. act.; rozwój był następujący: **neso-nt-e(s) ≥ *neso-nt-ę-e ≥ scs. nes-qęst-ę*, forma złożona *nesqęstęję*. Obok tych form występują formy wyrównane do dekl. I: *nesqęšti, nesqęštiji* (*nesqęštii*).

b. Participium praeteriti (perfecti) activi I

1) Imiesłów czasu przeszłego strony czynnej, tzw. pierwszy, tworzył się w języku ps. i scs. z reguły od tematu inf. przez dodanie jednego z trzech pokrewnych sufiksów, w zależności od charakteru wygłosu tematu: *-ę || -ęš-, -ę || -ęš-, -ę || -ęš-* (por. § 37, c); rozszerzenie o element *-š-* występowało w r.ż. od początku odmiany, tj. od N sg., natomiast w r.m. i n. dopiero od G sg. W ciągu odmiany do poszerzonego tematu dochodziły końcówki fleksyjne według wzoru deklinacji rzeczowników miękkotematowych, mianowicie w r.m. i n. według dekl. I, a w r.ż. według dekl. III, podobnie jak w odmianie part. praes. act. Celem uchwycenia poszczególnych podtypów part. praes. act. weźmiemy za punkt wyjścia formy N i G sg. (odmianę pełną zob. § 37, b), a następnie bliżej scharakteryzujemy pod względem morfologicznym poszczególne podtypy poświadczane w języku scs.

Zakończenia form wyjściowych part. praes. act. I są następujące:

	temat równy rdzeniowi na spółgłoskę		temat na <i>-i-</i> nierdzenne		temat na samogłoskę z wyjątkiem <i>-i-</i> nierdzennego	
	m., n.	f.	m., n.	f.	m., n.	f.
N sg.	-ę	-ęši	-ę, -ęš	-ęši, -ęšši	-ęš	-ęšši
G sg.	-ęša	-ęšę	-ęša, -ęšša	-ęšę, -ęššę	-ęšša	-ęššę

a) Sufiks *-ę || -ęš-* był dodawany do tematu równego rdzeniowi, zakończonego na spółgłoskę, co przeważnie odnosi się do koniug. I, np. m. i n. *nesę, nesęša, f. nesęši, nesęši* itp. W II koniug. mógł być temat inf. skrócony o *-nę-*, np. m. i n. *dwigę, dwigęša*,

f. *dwigęši, dwigęšę* itp. Czasownik V koniug. *jasti* tworzył part. praes. act. I od postaci rdzennej *jad-*: m., n. *jadę, jadęša, f. jadęši, jadęšę*. Nieregularny czasownik *iti, idę, idęši* należący do koniug. I tworzy part. praes. act. I od obocznego tematu rdzennego *šęd-*: N sg. m.n. *šędę, G sg. šędęša, N sg. f. šędęši, G sg. šędęšę* itd.

Niektóre czasowniki I koniug. tworzyły imiesłów od części rdzennej występującej w formach praes. i wymieniającej się z częścią rdzenną na samogłoskę w inf., np. N sg. m. i n.: *jmbę, por. praes. jmbę, jmbęši, inf. jęti; počępę = počępę, por. praes. počępę, počępęši, inf. počęti ≤ *počępti ≤ *počępti; izvlękę = izvlękę, por. zgodny temat w praes. i inf. izvlękę ≤ *izvlękę, izvlękęši ≤ *izvlękęši, izvlękęši ≤ *izvlękęši; N sg. f.: jmbęši, počępęši, izvlękęši.*

b) Z sufiksem *-ę, -ęš-* według zasady tematów spółgłoskowych tworzyły part. praes. act. I początkowo czasowniki z tematem inf. na *-i-* z IV koniug.; po tym tematycznym *-i-* wymienionym na *-i-* pierwotny *-ę* przeszedł w *-ę*; oto niektóre przykłady: N sg. m. i n. *mołę ≤ mołę, lubię ≤ lubię* obok *lubę ≤ lubię, vraštę ≤ *vraštę ≤ *vortię*; N sg. f. *mołęši ≤ mołęši, lubięši ≤ lubięši* obok *lubęši ≤ lubięši, vraštęši ≤ *vraštęši ≤ *vortięši* itp., por. formy inf. *moliti, lubiti, vratiti* itp. Z biegiem czasu u czasowników z tematem *-i-* upowszechniły się formy z przyrostkiem *-ęš, -ęš-*, jak u czasowników z tematem samogłoskowym (por. niżej)¹.

c) Sufiks *-ęš, -ęš-* dochodził do tematów inf. na samogłoskę, bądź to rdzenną, bądź też sufiksálną, np.: N sg. m. i n. *biravę, dwignęvę* (por. wyżej *dwigę* od tematu spółgłoskowego), *znavę, vidęvę, byvę, davę, vędęvę* itp.; N sg. f. *biravęši, dwignęvęši, znavęši, vidęvęši, byvęši, davęši, vędęvęši* itp. Tu także z biegiem czasu doszły formy od tematu *-i-* (nierdzennego) z IV koniug., tworzące pierwotnie imiesłów według zasady tematów spółgłoskowych (zob. wyżej), np.: N sg. m. i n. *molivę, lubivę, vrativę* itp.; N sg. f. *molivęši, lubivęši, vrativęši* itp.

2) Odmiana złożona part. praes. act. I powstawała podobnie jak u part. praes. act. i u przymiotników; mianowicie do formy rzeczownej (krótkiej) dochodziły jeszcze formy zaimka anaforycznego; w związku z tym dokonywały się odpowiednie zmiany fonetyczno-morfologiczne, np.: N sg. m. *nesyjb ≥ nesyjb, nesyi* (tu homonimia z part. praes. act., zob. wyżej), G sg. m. *nesęšajęgo ≥ nesęšajęgo ≥ nesęšajęgo* itp.; N sg. n. *nesęšęje, G sg. zgodny z formą m.; N sg. f. nesęšija, G sg. nesęšęję* itp.

3) Ze względów porównawczych warto wskazać na to, że język polski nie zachował tak bogatego zasobu form part. praes. act. I jak język scs., a przeciwnie, zredukował go do jednej tylko formy — tzw. imiesłowu uprzedniego przysłówkowego (nieodmiennego) na *-lęzy* (stpol. *-lęzy*) lub *-lęszy*, w opozycji do imiesłowu tzw. współczesnego na *-ęcy, -ęca, -ęce*. W języku rosyjskim natomiast zachował się stan starszy, podobny w części do stanu scs. Istnieje tu bowiem zarówno imiesłów przysłówkowy uprzedni, obok współczesnego, na *-ši, -ęši*, jak też imiesłów przymiotnikowy, odmienny jak w języku scs., na *-šij, -šaja, -šęje* lub *-ęšij, -ęšaja, -ęšęje*, z tą różnicą, że w l.mn. występują wspólne formy dla wszystkich rodzajów; l.podw. oczywiście nie zachowała się.

¹ Formy na *-ęš, -ęš-* były właściwe językom zachodnio- i wschodniosłowiańskim.

c. Participium praeteriti (perfecti) activi II

1) Imiesłów czasu przeszłego czynny, tzw. drugi, z elementem *-l-* (imiesłów *-l-*owy, wym. *elowy*) tworzy się od tematu inf. przez dodanie przyrostka *-l-* wraz z odpowiednią końcówką rodzajową, jak u przymiotnika odmiany rzeczownej typu twardego: r.m. i n. według dekl. I, r.ż. według dekl. III. W języku scs., podobnie jak w pozostałych językach słowiańskich starszego okresu, używana była z reguły forma nominatiwu we wszystkich trzech rodzajach gramatycznych i trzech liczbach, a więc *-l-, -la-, -lo* itd. Stan ten przedstawia następujące zestawienie:

	m.	f.	n.
sg.	<i>neslǎ, znalǎ</i>	<i>nesla, znala</i>	<i>neslo, znalo</i>
pl.	<i>nesli, znali</i>	<i>nesly, znaly</i>	<i>nesla, znala</i>
du.	<i>nesla, znala</i>	<i>neslē, znalē</i>	<i>neslē, znalē</i>

W języku scs. i ps. part. praet. act. II służyło do tworzenia form złożonych, przede wszystkim czasu przeszłego, tzw. perfectum, np. *neslǎ jesmǎ* 'niosłem', *neslǎ jesi* 'niosłeś' itp.; szczegółowiej o tych formach będzie mowa osobno (zob. § 25). Rzadko imiesłów ten występuje w funkcji określającej jako przydawka na wzór przymiotnika, bądź to w formie rzeczownej (niezłożonej), bądź też zaimkowej (złożonej); wyjątkowo pojawia się w funkcji orzecznika. Z języka scs. można by tu przytoczyć *izgnilǎ, -la-, -lo* (od *izgniti*), *zvrǎlǎ, -la-, -lo* (*zvrǎti*), por. pol. przymiotniki *zgnily, dojrzały* itp.

2) Scs. imiesłowowi na *-l-, -la-, -lo* odpowiada w języku polskim, podobnie jak w rosyjskim, forma czasu przeszłego w 3. sg., por. pol. *niósł, niosła, niosło*, ros. *nēs, nesla, neslo*. W l.mn. w języku polskim mamy dwa rodzaje: *nieśli* (r. męskoosobowy) i *niosły* (r. niemęskoosobowy), a w języku rosyjskim występuje tylko jedna forma na wszystkie rodzaje: *nesli*. Język scs., jak wiadomo, zachował wszystkie trzy rodzaje według starego podziału (por. wyżej zestawienie form).

Ćwiczenie 9

1. Tekst:

Zogr. Mt. v: (1) оузърѣвъ же народъ възиде на горѣ (2) и отврѣзь оуста своѣ оучадаше на глагола. (4) блажені плачущи, ꙗко ти оутѣшатъ са. (6) блажені аччши и жаждши правды ради, ꙗко ти насытатъ са. (24) остави даръ твои тоу прѣдъ олтаремъ, и шедъ прѣжде съмири са съ братомъ твоимъ и тѣгда пришьдъ принеси даръ свои.

2. Objasnić występujące w tekście formy part. praes. act., zwrócić uwagę na zmiany fonetyczne i funkcję składniową.

Przykład:

glagolę (wers 2) — part. praes. act. — N sg. m. od *glagolati, glagolę, glagoleši*, tem. *-je-* (*'-e-*); odmiana part. niezłożona; G sg. m. *glagolęšta*; formy r.n. jak w r.m.,

forma r.ż.: N sg. *glagolęšti, G sg. glagolęštę; št ≤ tj*; w kontekście zdaniowym imiesłów pełni funkcję równoważnika zdania współrzędnego na zasadzie równoczesności czasowej (jest to tzw. drugi czasownik w zdaniu): *učaše je glagolę* 'nauczał je (podmiot domyślny *Jezus*, scs. *Isus*) mówiąc (i mówił)'.
Inne przykłady do bliższego objaśnienia:

pláčęštei = pláčęšteji (wers 4) — N pl. m., odmiana złożona; funkcja podmiotowa na zasadzie urzeczownikowienia, tak jak w wypadku przymiotnika: *pláčęšteji* 'placzący, ci którzy placzą'; końcówka *-e* pierwszej części rzeczownej imiesłowu według tematów spółgłoskowych; podać podstawowe formy czasownika i inne formy imiesłowu, np. r.ż. i n.

alčęšti (wers 6) — N pl. m. part. praes. act. odmiany niezłożonej; końcówka *-i* jak w tematach dekl. I; funkcja również podmiotowa, jw.; zwrócić tu uwagę na formę z brakiem przestawki w nagłosie, por. *alkati* (*alčkati*), *alčę* || *alčę, alčeši* || *alčęši* i *lakati, lačę, lačeši*; objaśnić bliżej poświadczony zmiany fonetyczne dotyczące przestawki i palatalizacji *k* w *č*: *alčę* ≤ **alkję* ≤ **olkję* itd.

žęždęšti (jw.) — forma i funkcja jak u poprzedniego imiesłowu; objaśnić bliżej zjawiska fonetyczne: *ž* ≤ *g*, *žd* ≤ *dj*, por. *žędati* ≤ **gędati*, *žęždę* ≤ **žędję* ≤ **gędję* itd.

3. Porównać scs. formy part. praes. act. z paralelnymi formami w języku polskim i rosyjskim; wskazać na podobieństwa i różnice.

4. Objasnić formy part. praet. act. I, ich funkcję i występujące w tych formach zmiany fonetyczne.

Przykład:

uzvrǎvǎ (wers 1) — part. praet. act. I, N sg. m., odmiana niezłożona według dekl. I; podstawowy czasownik: *uzvrǎti, uzvrǎę, uzvrǎiši*, temat praes. *-i-*, temat inf. *-ę-*; G sg. m. *uzvrǎvǎša*; podać formy pozostałych rodzajów. Imiesłów pełni funkcję równoważnika zdania czasowego: *uzvrǎvǎ* (podmiot domyślny: *Isus*) ... *vǎzide* 'ujrząwszy (zobaczywszy) ..., wyszedł' lub 'kiedy ujrzał ..., wyszedł'; objaśnić zmianę: *v* ≤ *v̄* — *vǎzide* zamiast *vzide*.

Inne przykłady:

otvǎrǎvǎ (wers 2) — forma part. podobnie jak wyżej, z tą różnicą, że utworzona od obocznego tematu spółgłoskowego, por. objaśnienie tego czasownika w ćwic. 7, pytanie 6.

šedǎ, prišǎdǎ (wers 24) — formy podobnie jak wyżej, z tą różnicą, że utworzone od tematu supletywnego *šed-* ≤ **χed-*, por. *χoditi* oraz *iti* (czasownik nieregularny); podać szereg innych form podstawowych; postać *šedǎ* reprezentuje wokalizację *ь* w *e*; objaśnić to zjawisko bliżej; w związku z imiesłowami czynnymi przytoczyć można też i objaśnić bliżej formę *priimǎšę*, występującą w ćwic. 8, por. uwagę 9.

5. Porównać scs. formy part. praet. act. I z paralelnymi formami w języku rosyjskim, wskazać na redukcję fleksji w języku polskim.

6. Objasnić inne wybrane formy z deklinacji i koniugacji.

7. Objasnić wybrane zjawiska fonetyczne w formach fleksyjnych.

8. Uwaga o wyrazie *blaženi* (wers 4 i 6): part. praet. pass. N pl. m. 'błogosławieni'; bliższe objaśnienie można podać w ćwiczeniu następnym w związku z problematyką imiesłowów biernych.

§ 24. Imiesłowy bierne (participia passivi)

a. Participium praesentis passivi

Imiesłów czasu teraźniejszego strony biernej był tworzony od tematu praes. przez dodanie sufiksów z elementem *-m-* wraz z odpowiednimi końcówkami rodzajowymi, jak następuje: *-mъ, -ma, -mo*. Trzeba od razu dodać, że imiesłów ten, podobnie jak imiesłów bierny czasu przeszłego (por. dalej), mógł być utworzony tylko od tzw. czasowników przechodnich (tranzytywnych), tj. od takich, które łączyły się z dopełnieniem bliższym, najczęściej biernikowym. Takich czasowników było bardzo wiele w języku scs., podobnie jak to jest do dziś we wszystkich językach słowiańskich.

Scs. i ps. part. praes. pass. wykazuje wyraźne podobieństwa do przymiotnika i odmienia się jak przymiotnik, tj. według wzoru rzeczownikowego dekl. I twardej (r.m. i n.) i dekl. III twardej (r.ż.) lub według wzoru złożonego (zaimkowego), np.: N sg. m. *nesomъ* lub *nesomъjъ* (*nesomyjъ*), G sg. m. *nesoma* lub *nesomajego* (*nesomaago, nesomago*); N sg. f. *nesoma* lub *nesomaja*, G sg. *nesomy* lub *nesomyję*; N sg. n. *nesomo* lub *nesomoje*, G sg. jak m. itd.

Imiesłów ten mógł pełnić funkcję przydawki lub funkcję orzecznika w konstrukcji biernej zdania, np. *stado pasomo* 'stado pasione (pasące się)', *słowo glagolajemoje* 'słowo powiedziane (wygłoszone)', *ovi sypasajemi sęta, a družii osęđdajemi* 'jedni są (bywają, zostają) zbawieni, a drudzy (inni) osądzeni (potępieni)' itp.

Scs. imiesłów bierny czasu teraźniejszego oddajemy w języku polskim najczęściej przez imiesłów bierny czasu przeszłego (tzw. imiesłów przymiotnikowy), co widać w podanych wyżej przykładach. Języki słowiańskie w ogromnej większości nie mają kategorii tego imiesłowu. Można tu tylko wskazać na pewne ślady po imiesłowie tego typu, np. polskie przymiotniki zakończone na *-my, -ma, -me*, zresztą nieliczne, por. *rzekomy, lakomy, widomy, niewidomy* — nieraz z funkcją sekundarną rzeczownika, por. scs. imiesłowy *rekomъ* obok *rekomъjъ* (*-yjъ*), *lakomъ* obok *lakomъjъ* (*-yjъ*), *vidimъ* lub *vidomъ* obok *vidimъjъ* lub *vidomъjъ* (*-yjъ*) itp. W języku rosyjskim jest jeszcze żywa kategoria imiesłowu przymiotnikowego biernego na *-emyj, -imyj*, np. *pokajemyj, lubimyj* itp.

b. Participium praeteriti (perfecti) passivi

Imiesłów ten mógł być utworzony od czasowników przechodnich za pomocą sufiksów z elementem *-n-* lub *-t-*, dodawanych zasadniczo do tematu inf., rzadziej do tematu praes. Wyróżnić tu trzeba trzy podtypy, przy czym dwa pierwsze zawierają element *-n-*, a trzeci — element *-t-*: 1) *-nъ, -na, -no*; 2) *-enъ, -ena, -eno*; 3) *-tъ, -ta, -to*. Omówimy je tu kolejno bliżej.

1) Suf. *-nъ, -na, -no* dochodzi do tematu inf. na *-a-* lub *-ě-*, np. *bsranъ, -na, -no, znanz, -na, -no, viděnz, -na, -no* itp.

2) Punktem wyjścia wyodrębnienia się suf. *-enъ, -ena, -eno* były formy utworzone

od tematu praes. koniug. I, np. *nesenz, nesena, neseno, rečenz, rečena, rečeno* (tu zmiana *h* w *č* przed *e*, palat. I) itp. U czasowników koniug. II suf. *-enz* dochodzi do rdzenia po odrzuceniu suf. tematowego *-no-*, *-ne-*, np. *dviženъ, -ena, -eno* (*g ≥ ž* przed *e*). Podobnie *-enz* łączy się z tematem rdzennym czasownika koniug. V *jasti: jadenz, -ena, -eno*. Z tym sufiksem tworzyły part. praet. pass. czasowniki koniug. IV o temacie *-i-*, zarówno w praes., jak i inf., np. *χvalenz, -ena, -eno* ≤ **χvalienz* itd. (*ž* pochodzi z tematycznego *-i-*), *roždenъ, -ena, -eno* ≤ **rodienz* itd. (*šd* ≤ *dž*), *lublenz, -ena, -eno* ≤ **lubienz* itd. (*bj* ≥ *bl'*) itp.

3) Przy pomocy suf. *-tъ, -ta, -to* był tworzony imiesłów od tematu inf. równego rdzeniowi, który się może kończyć na: *-i-, -y-, -u-, -ę-, -er-, -r-, -t-*, np.: *pitъ, -ta, -to*, por. *piti; krytъ, -ta, -to*, por. *kryti; čutъ, -ta, -to*, por. *čuti; jętъ, -ta, -to*, por. *jeti; prokletъ, -ta, -to*, por. *prokleti; prostertъ, -ta, -ti*, por. *prostrěti* ≤ **prosterti*, 1. sg. praes. *prostertъ*, 2. sg. *prostertěši; trtъ = trtъ, -ta, -to*, por. *trěti* ≤ **terti, turъ, třeši* itp.

4) Niektóre czasowniki mogą mieć imiesłów utworzony od dwu różnych postaci tematycznych i z dwoma różnymi przyrostkami. I tak, u czasowników koniug. II pojawia się temat rozszerzony o morfem *-ov-*, por. obok wymienionego już wyżej *dviženъ* postać *dvignovenъ* (podział morfemowy: *dvig-n-ov-enъ*). Czasownik *kryti, kryjъ, kryješi* może mieć obok imiesłowu *krytъ* także *krsvenz* (tu oboczność rdzenna *-y-*: *-zv-*). Obok formy *klanъ* od *klati* ≤ **kolti*, por. praes. *kolъ, koleši*, zaświadczona jest forma *kolenz* ≤ **kolienz*, a obok *branъ* od *brati* ≤ **bori* — forma *boenz* ≤ **borienz*, por. praes. *bořъ* ≤ **boriřъ, bořeši* ≤ **borješi* itp.

5) Z sufiksem *-tъ* i *-enz* (*-nъ*) obocznie występują imiesłowy takie jak: *bitъ* i *bijenz* (*bijenz*), por. *biti, bijъ (bujъ), biješi; prostrutъ = prostrtъ i prostvrenъ, por. prostrěti* ≤ **prosterti, prostertъ, prostertěši* (oboczności rdzenne *-rě-* ≤ *-er-*: *-r-*: *-er-*); *požrtъ = požrtъ i požvrenъ, por. požrěti* ≤ **požerti, požrtъ, požrtěši* (oboczności rdzenne jw.); *sěnz, ale osěnz, por. sěti 'siać', osěti 'obsiać', sějъ, sěješi, osějъ, osějěši; prolitъ i prolizenz (proljenz), por. proliti, prolizъ (prolijъ), prolizješi (prolješi)* itp.

6) Wszystkie omówione wyżej podtypy imiesłowu biernego odmieniały się jak przymiotniki w dwojaki sposób, tj. według odmiany rzeczownej i według odmiany zaimkowej, por.: N sg. m. *nesenz* lub *nesenzъjъ* (*nesenyjъ*), G sg. *nesena* lub *nesenajego* (*-aago, -ago*); N sg. f. *nesena* lub *nesenaja*, G sg. *neseny* lub *nesenyję*; N sg. n. *neseno* lub *nesenoje*, G sg. jak m. itp.

Part. praet. pass. może pełnić funkcję składniową orzecznika (z reguły forma niezłożona) w konstrukcji biernej zdania oraz funkcję przydawki (forma złożona i niezłożona), np.: *blaženyjъ (blaženyi) Grigorii postavjenz bystъ patriarχъ* 'błogosławiony Grzegorz został ustanowiony patriarchą', *blaženi jeste* 'błogosławieni jesteście', *obrěštete žrěbъszъ privęzanz* 'znajdziecie żrebię (osłę) przywiązane' itp.

7) Scs. formom imiesłowu biernego czasu przeszłego odpowiadają w języku polskim formy imiesłowu tzw. przymiotnikowego na *-ny, -na, -ne* (*-ary, -ana, -ane, -ony, -ona, -one*) i na *-ty, -ta, -te*, np.: *dany, -na, -ne, niesiony, -ona, -one, chwਾਲony, -ona, -one, zbity, -ta, -te, zajety, -ta, -te, podarty, -ta, -te* itp. Dawne formy niezłożone wyszły z użycia, a ślady ich znajdujemy tylko w konstrukcjach bezpodmiotowych typu *mówiono, przyniesiono, zrobiono, przyjęto, rozpoczęto* itp., co przypomina

formę r.n. na *-no*, *-eno*, *-to*. Poza tym występują archaizmy w niektórych tekstach modlitw, jak *umęczon*, *ukrzyżowan*, *pogrzebion* itp.

Język rosyjski jest pod względem użycia form imiesłowu bliższy językowi scs. niż język polski, gdyż zachował zarówno formy niezłożone w funkcji orzecznika, jak też formy złożone w funkcji przydawki i orzecznika, por. formacje na *-n*, *-na*, *-no*, *-t*, *-ta*, *-to* i *-nyj*, *-naja*, *-noje* lub *-ennyj*, *-ennaja*, *-ennoje* (pod akcentem *-ennyj*, *-ennaja*, *-ennoje*), *-tyj*, *-taja*, *-toje*.

Ćwiczenie 10

1. Tekst poniższy, podobnie jak następne, podany jest w postaci nienormalizowanej, tzn. zachowuje w zasadzie stan poświadczony w zabytkach języka scs. W związku z tym należy zwrócić uwagę na odstępstwa od klasycznego wzoru języka, pisownię i skrócenia wyrazów (tzw. tytły), np. *glę* = *glagolę* itp. Rozwiązanie najważniejszych skrótów scs. zostało podane na końcu podręcznika (zob. s. 206). Ponadto w przytoczonych tekstach używany jest z reguły jeden znak interpunkcyjny, czyli kropka, zastępująca zarówno właściwą kropkę, jak też przecinek i średnik; dwukropki w grafice scs. oznacza przeważnie pytańnik.

Mar. Łk. XXI: (17) БЖДЕТЕ НЕНАВИДИМИ ОТЬ ВСѢХЪ. Zogr. Łk. VI: (24) ЧЕСО ИЗИДОСТЕ ВЪ ПОУСТЫИЖ ВИДѢТЬ? ТРЪСТИ ЛИ ВѢТРОМЪ ДВИЖЕМЪ? Zogr. Mt. V: (10) БЛАЖЕНИ ИЗГЪНАНИ ПРАВЪДЫ РАДИ. Zogr. Mt. XVIII: (18) И ПРИСТЪПЛЪ ИС РЕЧЕ ИМЪ ГЛА: ДАНА МИ ЕСТЬ ВСѢКА ВЛАСТЬ НА НБСЕ И НА ЗЕМИ. Supr. 119, 16: БЛАЖЕНЪИ ГРИГОРИИ ПОСТАВЪЕНЪ БЫСТЬ ПАТРИАРХЪ. Mar. Mt. XXVIII: (5) ВЪМЪ, ЪКО ИСА ПРОПАТАДОГО ИШТЕТА.

2. Objasnić formy part. praes. pass., jego budowę i funkcję składniową.

Przykłady:

nenavidimi (Mar. Łk. XXI, 17) — part. praes. pass., N pl. m. odmiany niezłożonej; funkcja orzecznikowa: *bōdete nenavidimi* 'będziecie nienawidzeni'; czasownik podstawowy: *nenavidēti* 'nienawidzieć', *nenaviždq*, *nenavidiši* — temat *-ě* w inf.; temat *-i* w praes.; podać inne formy part.

dvižemy (Zogr. Łk. VII, 24) — part. praes. pass., G sg. f. odmiany niezłożonej od czasownika *dvižati*, *dvižq*, *dvižeši*, tem. praes. *-e* (*-je*), funkcja przydawki: *trsti dvižemy* 'trzciny poruszanej (chwiejącej się)', tu można wskazać na składnię rządu formy supinum czasownika *vidēts*: *česo izidoste vidēts*? Podać też inne formy part.

3. Objasnić formy part. praet. pass., jego budowę i funkcję składniową.

Przykłady:

blaženi (Zogr. Mt. V, 10) — part. praet. pass., N pl. m. w formie niezłożonej, w funkcji orzecznikowej w zdaniu, w którym podmiotem jest drugi imiesłów *izgъnani* 'prześladowani': *blaženi izgъnani* 'błogosławieni prześladowani', czyli 'błogosławieni są prześladowani, ci (domyślnie: ludzie), których prześladowają'; łącznik *sqъ* w zdaniu scs. został opuszczony: *'blaženi sqъ izgъnani'*. Imiesłów pochodzi od czasownika

blažiti, *blažq*, *blažiši* 'czynić szczęśliwym (uszcześliwiać), błogosławić', por. też zdanie z tego samego tekstu scs. w ćwic. 9.

blaženyjъ (Supr. 119, 16) — part. podobnie jak wyżej, ale w formie złożonej, N sg. m. — w funkcji przydawki w zestawieniu: *blaženyjъ Grigorijъ* 'błogosławiony (święty) Grzegorz'; warto zwrócić uwagę na to, że wyraz *blažens* wzgl. *blažensjъ* (*-yjъ*, *-y*) występuje często w tekstach scs. i ma funkcję przymiotnika (uprzymiotnikowiony imiesłów); odpowiada mu w języku greckim *makarios* 'szczęśliwy, błogosławiony', a w łacińskim *beatus* 'ts.'

postavjenzъ (jw.) — part. praet. pass., N sg. m., forma niezłożona, funkcja orzecznika: *postavjenzъ bystъ patriarxъ* 'został ustanowiony patriarchą'; podać inne formy imiesłowu oraz podstawowe formy czasownika, od którego imiesłów pochodzi.

dana (Zogr. Mt. XVIII, 18) — part. jw., N sg. f., forma niezłożona, funkcja orzecznikowa; podać czasownik podstawowy i inne formy part.

propętaago (Mar. Mt. XXVIII, 5) — part. praet. pass. z suf. *-t-*, G sg. m., forma złożona (zaimkowa), funkcja przydawkowa; N sg. m. *propętajъ*, *propętyjъ*, forma rzeczowna *propęta*; podać inne formy part. i podstawowy czasownik.

4. Objasnić formę part. praet. act. I *pristoplъ* i formę part. praes. act. *glagolę* (Zogr. Mt. XVIII, 18); podać budowę imiesłowów, ich funkcję w zdaniu, zwrócić uwagę na możliwość utworzenia part. *pristopivъ* obok *pristopъ* wzgl. *pristoplъ* (właściwość czasowników tematów *-i*).

5. Opisać ważniejsze zjawiska fonetyczne w zaświadczonych imiesłowach, np. kontrakcję, palatalizację, przestawkę, *l* wstawne (epentetyczne) itp.

6. Porównać stan imiesłowów biernych w języku scs. ze stanem w języku polskim i rosyjskim.

7. Objasnić inne pozostałe formy fleksyjne: rzeczowników, czasowników, zaimków i zmiany fonetyczne występujące w tych formach.

KONWERSATORIUM XI

§ 25. Czasownikowe formy złożone (opisowe, peryfrastyczne)

a. Perfectum

1) Ps. i scs. perfectum¹, zwane niekiedy praeteritum, jest to czas przeszły złożony w odróżnieniu od czasów prostych — imperfektu i aorystu (zob. §§ 21 - 22). Budowa jego polega na połączeniu imiesłowu czynnego czasu przeszłego II (part. praet. act. II) na *-ls*, *-la*, *-lo* jakiegokolwiek czasownika i słowa posiłkowego *jesmъ*, *jesi* itd. w czasie teraźniejszym (inf. *byti*), co schematycznie można zapisać następująco:

perfectum = part. praet. act. II + *jesmъ*, ...

W złożonym w ten sposób czasie przeszłym odróżnia się kategorię rodzaju i liczby w imiesłowie, natomiast kategorię osoby i liczby — w czasowniku posiłkowym;

¹ Trzeba podkreślić, że termin „perfectum” przyjęty jest tutaj umownie. Chodzi tu o czas przeszły nowszego typu, a nie o kontynuację pie. perfectum.

wspólną kategorią jest więc liczba. Pełny zasób form gramatycznych przedstawia przykładowo zestawienie perfectum od czasownika *nesti*:

	part. praet. act. II			praes. od <i>byti</i>
	m.	f.	n.	
sg. 1.	<i>neslb</i>	<i>nesla</i>	<i>neslo</i>	<i>jesmb</i>
2.	<i>neslb</i>	<i>nesla</i>	<i>neslo</i>	<i>jesi</i>
3.	<i>neslb</i>	<i>nesla</i>	<i>neslo</i>	<i>jestb</i>
pl. 1.	<i>nesli</i>	<i>nesly</i>	<i>nesla</i>	<i>jesmb</i>
2.	<i>nesli</i>	<i>nesly</i>	<i>nesla</i>	<i>jeste</i>
3.	<i>nesli</i>	<i>nesly</i>	<i>nesla</i>	<i>spotb</i>
du. 1.	<i>nesla</i>	<i>neslē</i>	<i>neslē</i>	<i>jesvē</i>
2.	<i>nesla</i>	<i>neslē</i>	<i>neslē</i>	<i>jesta</i>
3.	<i>nesla</i>	<i>neslē</i>	<i>neslē</i>	<i>jeste</i>

2) We wcześniejszych zabytkach języka scs. perfectum można spotkać stosunkowo rzadko. Użycie jego wzrasta w zabytkach młodszych, np. w *Kodeksie Sawy*, a zwłaszcza w *Kodeksie Supraskim*. Ogólnie biorąc, czasy proste (imperf., aoryst) mają zdecydowaną przewagę nad perfectum.

Z poświadczonych form perf. najczęściej można spotkać 2. sg., a następnie 3. sg. Formy r.n. w 1. i 2. os. nie mają, podobnie jak w innych językach słowiańskich, praktycznego zastosowania; z reguły w r.n. używa się form 3. os.

Formy zaprzeczone perf. tworzyło się w języku scs. przez połączenie part. praet. act. II z odpowiednią formą osobową zaprzeczoną czasownika *byti*, a więc sg.: *něsmb, něsi, něstb*; pl. *něsmb, něste, ne spotb*; du. *něsvē, něsta, něste*; czasownik ten z reguły zajmował pierwsze miejsce, por. *neslb jesmb* lub *jesmb neslb*, ale *něsmb neslb* 'nie niosłem' itp.

W związku z rozszerzeniem się stopniowym perfectum złożonego w języku scs. i zastępowaniem przez niego czasów prostych warto przypomnieć, że jedyną pozostałością starego pie. i wczps. perfectum niezłożonego (prostego) jest forma 1. sg. *vǎdě* 'wiem' występująca wyjątkowo w języku scs. w funkcji praes. obok podstawowej formy *věmb* (zob. § 39, e).

Odpowiednikiem scs. perfectum złożonego jest w języku polskim przekształcony już czas przeszły, w którym nastąpiło zrośnięcie dawnego part. praet. act. II na *-l, -la, -lo* z formą osobową czasownika *być*, por. *niosłem, niosłeś, niósł, niosłam, niosłaś, niosła, niosło, nieśliśmy, nieśliście, nieśli, niosłyśmy, niosłyście, niosły*. W 3. sg. i 3. pl. nie ma tu śladu po formie słowa posiłkowego, por. *niósł, niosła, niosło, nieśli, niosły*. Z innych różnic warto podnieść to, że dawne trzy rodzaje w pl. zostały zastąpione przez dwa, tj. męskoosobowy i niemęskoosobowy, por. *nieśli, niosły*.

W języku rosyjskim ze względu na zanik słowa posiłkowego w praes. brak jest wyżej opisanego typu perfectum. Uogólniło się tu połączenie formy imiesłowowej z odpowiednimi zaimkami osobowymi, por. *ja, ty, on + nēs, ja, ty, ona + nesla, ono +*

+neslo, my, vy, oni + nesli. W pl. jest jedna wspólna forma dla wszystkich trzech rodzajów¹.

O wszelkich zmianach w zakresie czasu przeszłego złożonego w języku polskim czy rosyjskim poucza szczegółowo gramatyka historyczna danego języka.

b. Plusquamperfectum

Czas ten był tworzony przez połączenie part. praet. act. II na *-lb, -la, -lo* i słowa posiłkowego *byti* w odpowiedniej formie osobowej imperfectum lub aorystu, co schematycznie można by zapisać w następującej formule:

plusquamperfectum = part. praet. act. II + *běaxb (běxb, byxb)* ...

Teoretycznie można by zestawić pełny paradygmat plusquamperf. na wzór perf., a więc: *neslb běaxb (běxb, byxb)*, *neslb běaše (bě, by)*, *nesli běaxomb (běxomb, byxomb)*, *nesli běašete (běste, byste)*, *nesli běaxob (běxob, byxob, byšę)* itd. W istocie jednak formy tego typu występowały w języku scs. bardzo rzadko. Oznaczały one zapewne czas względny w stosunku do innego czasu przeszłego, tzn. uwydatniały czynność wcześniejszą niż inna czynność przeszła, por. np. *isusb že truzdb sę otb pōli sēdēaše tako na kladēzi ...*, *učenici bo jeho ošli běaxob vb gradb ...* 'Jezus utrudziwszy się drogą (w drodze, od drogi) siedział przy studni ..., uczniowie bowiem jego odeszli (odeszli byli) do miasta ...' W języku polskim odpowiednikiem scs. plusquamperf. jest archaiczna forma czasu zaprzeczonego typu *przyniósł był* lub *był przyniósł, przynieśli byli* lub *byli przynieśli* itp. z odpowiednim nacechowaniem stylistycznym.

c. Futurum

Futurum, czyli czas przyszły, można było w języku scs. wyrazić, podobnie jak w innych językach słowiańskich, formami prostymi czasownika lub formami złożonymi czasowników. Czasowniki dokonane (perfektywne) ze względu na swoją budowę morfologiczną (słowotwórczą) wyrażają czas przyszły za pomocą form praes., por. *będō, damb, ubijō, napišō, priidō* itp. Jest to tzw. czas przyszły prosty. W przeciwieństwie do tego czasowniki niedokonane (imperfektywne) tworzyły czas przyszły w sposób opisowy, czyli złożony. W języku scs. można wyróżnić dwa podtypy futurum złożonego. Omówimy je tu kolejno.

1) Odpowiednia forma osobowa czasowników posiłkowych *imēti, načēti (vščēti), xotēti* łączyła się z bezokolicznikiem odnośnego czasownika, co schematycznie można zapisać następująco:

f u t u r u m = *imamb ..., načēnō (vščēnō) ..., xotōq ... + i n f.*

Niektóre przykłady: *imamb glagolati* 'będę mówił (mówiła)'; *imate vniti* 'wejdziecie'; *načēnōtō nenavidēti* 'będą nienawidzieć'; *nebrēšti vščēnētō* 'będzie zaniec-

¹ Por.: bulg. *nesl (nesla), sam, nesl (nesla) si, nesl (nesla, neslo) e, nesli sme, nesli ste, nesli sa*; sch. *nesao (nesla) sam, nesao (nesla) si, nesao (nesla, neslo) je, nesli (nesle) smo, nesli (nesle) ste, nesli (nesle, nesla) nu*; gluz. *sym njesl (njesla), sy njesl (njesla), je njesl (njesla, njeslo), smy njesli (njesle), sēe njesli (njesle), su njesli (njesle), smōj njesloj, staj (staj) njesloj, staj (staj) njesloj (dualis)*; czes. *nesl (nesla) jsem, nesl (nesla) jsi, nesl (nesla, neslo), nesli (nesly) jsme, nesli (nesly) jste, nesli (nesly, nesla)*.

bywać, nie będzie dbać'; *lešti xoštq* 'będę leżał'; *xošteši se javiti* 'będziesz się ukazywał (ukazywać), ukazesz się' itp.

Powyższy typ futurum wykształcił się w językach południowosłowiańskich, przy czym w funkcji słowa posiłkowego utrwalił się czasownik *xošteti*, **xoštjē*, por. scs. *xoštq*, bułg. *chošta*, sch. *hoču*. W języku bułgarskim słowo to przekształciło się w partykulę *šte*, która kontynuuje formę 3. sg. *xoštets*; partykuła ta łączy się z odpowiednią formą trybu oznajmującego czasownika i partykulą *da*, podlegającą zresztą elipsie, por. *šte da piša* i *šte piša* 'będę pisał, -a (pisać)', *šte da pišeš* i *šte pišeš* 'będziesz pisał, -a (pisać)' itp. Dodać trzeba, że w języku bułgarskim zanikł infinitivus¹.

2) Futurum może powstać przez połączenie formy imiesłowu na *-lā*, *-la*, *-lo* z formą osobową czasu przyszłego słowa *byti*, tj. *bqđq*, *bqdeši* itd., według następującego schematu:

futurum = part. praet. act. II + *bqđq* ...: *neslā bqđq* || *bqđq neslā* itd.

Niektóre przykłady z tekstów scs.: *bqđets pokajalā se* 'będzie się kajał, korzył, upokorzy się'; *jegda bqđets prišulā* 'kiedy przyjdzie'; *wodili bqđemā* 'będziemy prowadzili (prowadzić)' itp. Trzeba tu zaznaczyć, że ten typ futurum jest w języku scs. niezmiernie rzadki. Poza tym językowi scs. nie jest znane połączenie słowa *bqđq* z infinitiwem.

Ten typ futurum, nazywany w gramatyce futurum exactum lub futurum II, upowszechnił się w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich, por. w języku polskim połączenia *będę* itd. z imiesłowem na *-l*, *-la*, *-lo* lub z inf. i w języku rosyjskim połączenie *budu* z inf.

d. Conditionalis (tryb warunkowy)

1) Tryb warunkowy w języku scs. był tworzony w sposób opisowy przez połączenie imiesłowu na *-lā*, *-la*, *-lo* z formą osobową conditionalu prostego od *byti*, tj. *bimā*, *bi* itd., np. *neslā bimā* 'niósłbym', *neslā bi* 'niósłbyś, niósłby' itp. Schemat wyjściowego stanu ps. i starszego okresu języka scs. można zatem ująć następująco:

conditionalis = part. praet. act. II + *bimā* ...

Zamiast formy *bimā* itd. często spotyka się w tekstach scs. formy aorystu *byxā* itd., rzadko skontaminowane, zachowujące częściowo postać rdzenną *bi-*, częściowo *by-*, np. 1. pl. *bimā* obok *byxomā* i *bixomā*, 3. pl. *bq* obok *byšē* i *bišē*. Pełny zasób form trybu warunkowego na przykładzie czasownika *nesti* ukazuje zestawienie na s. 103.

2) Tryb warunkowy ma zastosowanie w zdaniach złożonych z podrzędnym zdaniem tzw. warunkowym, zaczynającym się zasadniczo w języku scs. od spójnika *ašte* 'jeżeli' (tzw. okres warunkowy nierzeczywisty), lub ze zdaniem celowym, połączonym ze zdaniem głównym (nadrzędnym) spójnikiem *da* 'aby', por. np.:

ašte bi sde bylā, ne bi bratrā mojā umrālā (Mar., podobnie w Zogr. i Assem.) 'gdybyś (jeżeli) był, nie byłby mój brat umarł' (Marta zwraca się do Jezusa w spra-

¹ Paralelnie do języka bułgarskiego w języku serbochorwackim ulega skróceniu forma *hoču* na *ču*; ta ostatnia dodawana jest do bezokolicznika, por. formy czasu przyszłego *ja hoču pisati*, *ja ču pisati*, częściej jednak *pisati ču* lub *pisatiču* 'będę pisać (pisał, -a)' itp.

		part. praet. act. II			<i>bimā</i> itd. lub <i>byxā</i> itd.	
		m.	f.	n.		
sg.	1.	<i>neslā</i>	<i>neslā</i>	<i>neslo</i>	<i>bimā</i>	<i>byxā</i>
	2.	<i>neslā</i>	<i>neslā</i>	<i>neslo</i>	<i>bi</i>	<i>by</i>
	3.	<i>neslā</i>	<i>neslā</i>	<i>neslo</i>	<i>bi</i>	<i>by</i>
pl.	1.	<i>nesli</i>	<i>nesly</i>	<i>nesla</i>	<i>bimā, bixomā</i>	<i>byxomā</i>
	2.	<i>nesli</i>	<i>nesly</i>	<i>nesla</i>	<i>biste</i>	<i>byste</i>
	3.	<i>nesli</i>	<i>nesly</i>	<i>nesla</i>	<i>bq, bišē</i>	<i>byšē</i>
du.	1.	<i>neslā</i>	<i>neslē</i>	<i>neslē</i>	<i>bivē</i>	<i>byxovē</i>
	2.	<i>neslā</i>	<i>neslē</i>	<i>neslē</i>	<i>bista</i>	<i>bysta</i>
	3.	<i>neslā</i>	<i>neslē</i>	<i>neslē</i>	<i>biste</i>	<i>byste</i>

wie brata, Łazarza), por. formy aorystyczne: *ašte by sde bylā, ne bi bratrā mojā umrālā* (Saw.); *drāžaaqxq i (= ji), da bi ne ošlā otā nixā* (Zogr.) 'trzymali (zatrzymywali) go, aby nie odszedł od nich' (funkcja celowa *da bi*) itp.

3) Odpowiednie formy trybu warunkowego (przypuszczającego) w języku polskim zawierają cząstkę *-bym*, *-bys*, *-by*, *-byśmy*, *-byście*, *-by*; powtarzający się tu element *-by* jest z pochodzenia dawną formą aor. 3. sg. W języku rosyjskim *-by*, *-b* dochodzi do imiesłowu na *-l*, *-la*, *-lo* itd. we wszystkich osobach czasu przeszłego, por. *ja pisal by, ja pisala by (-b), ty pisal by, ty pisala by (-b)* itd. Starsze formy aorystyczne słowa posiłkowego zachował język czeski, por. *psal bych, psal bys, psal by, psali bychom, psali byste, psali by* itp. 'pisałbym itd.'

e. Passivum (strona bierna)

Ps. i scs. stronę bierną można było wyrazić dwojako:

1) Przez połączenie form part. pass. (praes. lub praet.) z odpowiednimi formami słowa posiłkowego *byti* lub *byvati* w różnych czasach, np.: *nesomā, nesoma* lub *nesenā, nesena + jesmā* itd., *byxā* itd., *bēxā* itd., *byvaaxā* itd., *bqđq* itd. Oto niektóre przykłady wybrane z wielu poświadczonych w tekstach scs.:

sšpasajemi sqtā 'są zbawieni (wybawieni)', *gonimā byvaše* 'był gnany (pędzony)', *rečeno jestā (bystā)* 'powiedziane jest (było)', *sšpasenā bqđets* 'będzie zbawiony', *izgnani bqđete* 'będziecie wygnani (wypędzeni, prześladowani)' itp.

Podobny typ strony biernej występuje w języku polskim i w innych językach słowiańskich, brak jedynie połączeń z imiesłowem biernym czasu ter., gdyż taki imiesłów nie istnieje (por. § 24, a).

2) Przez formę zwrotną czasownika (tzw. reflexivum passivum lub medium passivum), tj. połączenie formy strony czynnej czasownika z formą zaimka zwrotnego *se* (= forma A), np.:

narečets se 'będzie nazwany', *osqđits se* 'będzie osądzony' obok *osqđdenā bqđets* (por. wyżej § 25, e, 1), *krastī se* 'został ochrzczony (ochrzcił się)', *da proslavets se* 'aby byli wysławieni (wychwalani)' itp.

1. Tekst:

Supr. 125,15: $\text{NE} \cdot \text{B}\bar{\text{X}}\bar{\text{X}} \text{ LI TI REK\bar{L}}\bar{\text{B}} \bar{\text{V}}\bar{\text{I}}$ (=12, czyt. дѣва на десате) $\text{POZ}\bar{\text{V}}\bar{\text{B}}\bar{\text{A}}\text{TI}$.
 ТО КАКО БЕЗ МОЕГО ПОВЕЛѢНІА ТРИ НА ДЕСАТЕ ЈЕСИ $\text{POZ}\bar{\text{V}}\bar{\text{B}}\bar{\text{A}}\bar{\text{L}}\bar{\text{B}}$. Zogr. Mt. v.
 (20) $\text{ГЛ}\bar{\text{J}}\bar{\text{H}} \text{ БО ВАМ}\bar{\text{B}}$. ЪКО ДШТЕ НЕ ИЗБѢДЕТЪ ПРАВѢДА ВАША ПАЧЕ КЪНИЖНИКЪ
 И ФАРИСЕИ. НЕ ИМАТЕ ВЪНИТИ ВЪ ЦРКО НѢСКОЕ. Mar. J. xi:(21) рече же марѣта
 къ исоу. $\text{Г}\bar{\text{H}}$ ДШТЕ БИ СЪДЕ БЫЛЪ. НЕ БИ БРАТРЪ МОИ ОУМРѢЛЪ. Zogr. Mt. xii.
 (33) $\text{ОТЪ ПЛОДА БО ДРѢВО ПОЗНАНО БѢДЕТЪ}$; por. Zogr. Łk. vi:(44) $\text{ВЪС}\bar{\text{E}}\bar{\text{K}}\bar{\text{O}} \text{ ОУБО ДРѢВО}$
 $\text{ОТЪ ПЛОДА СВОЕГО ПОЗНАДЕТЪ СЯ}$.

2. Objasnić formy perfectum i plusquamperfectum.

Przykłady:

jesi pozawalъ (Supr. 125, 15) — perf.; *běxъ rekъ* (jw.) — plusquamperf.; podać inne formy osób, rodzajów i liczb tych czasów, np. *jesi pozawala* lub *pozawala jesi*, *jeste pozawali* lub *pozawali jeste*, *běxъ rekla* lub *rekla běxъ*, *běxomъ rekli* lub *rekli běxomъ* itp.; opisać zasadę tworzenia tych czasów.

3. Scharakteryzować futurum proste i futurum złożone; objaśnić przykłady występujące w tekście:

izbqdetъ, a ściślej *ne izbqdetъ* (Zogr. Mt. V, 20) 'nie będzie obfitować' od czasownika *izbyti*, *izbqđ*, *izbqdeši* itd.;

ne imate vñiti (zam. *vñiti*, tekst jw.) 'nie wejdziecie'; podać inne formy, np. *imamъ vñiti* 'wejdę' itp.

4. Odmienić futurum od *byti*, tj. *bqđ*, *bqdeši* itd.

5. Objasnić formy trybu warunkowego (econditionalu):

ašte bi sьde bylъ, *ne bi bratrъ mojъ umrълъ* (Mar. J. XI, 21), por. obocznie użytą formę *by* zam. *bi* (zob. § 25, d, 2).

6. Według wzoru przytoczonego wyżej zdania utworzyć inne zdanie z użyciem trybu warunkowego, np. przetłumaczyć: *jeżeli bym wiedział (wiedziała), powiedział (-ła)-bym ci o tym* itp.

7. Objasnić formy passivum i czas, w którym ono jest użyte:

poznano bqdetъ obok *poznajetъ sę* (Zogr. Mt. XII, 33 i Łk. VI, 44).

8. Porównać objaśniane formy opisowe w języku scs. z paralelnymi formami w języku polskim i rosyjskim.

9. Objasnić inne wybrane zjawiska z zakresu fleksji i składni.

Przykłady:

W zdaniu z Zogr. Mt. V, 20 zaświadczone jest konstrukcja *izbyti pače* + G, której w języku polskim odpowiada konstrukcja *obfitować bardziej, więcej+od* z G lub *niż* z G: *ašte ne izbqdetъ pravьda vaša pače knižьnikъ i farisei* (tu elipsa G *pravьdy: pače pravьdy knižьnikъ i farisei*) 'jeżeli sprawiedliwość wasza nie będzie obfitowała (obfitować) więcej (bardziej) od (niż) uczonych w piśmie i faryzeuszów (więcej od sprawiedliwości uczonych i faryzeuszów, więcej niż sprawiedliwość uczonych i faryzeuszów)'.

Z dwu zdań Supr. 125, 15 pierwsze jest zdaniem pytajnym retorycznym, na co wskazuje partykuła *li*, drugie natomiast — zdaniem pytajnym wprost z przysłówkiem pytajnym *kako*.

W tym samym tekście Supr. warto zwrócić uwagę na liczebniki. Raz autor użył skrótu literowego $\bar{\text{v}}\bar{\text{i}}$ na oznaczenie cyfry 12, co w pełnym brzmieniu należy przepisać jako *dvьna na desęte*, w drugim natomiast wypadku wyraził liczbę słowami: *tri na desęte* (por. § 17, a, 3).

KONWERSATORIUM XII

§ 26. Czasowniki nieregularne i supletywne

O wypadkach nieregularności w odmianie czasowników oraz tworzeniu od nich pewnych form (głównie imiesłowów, aorystu, imperfektu) mówiliśmy częściowo w poprzednich rozdziałach i podrozdziałach podręcznika oraz w odnośnych ćwiczeniach (por. ćw. 8 i 9). Tutaj zbierzemy razem całą grupę czasowników nieregularnych i supletywnych w języku scs., podając ich ogólną charakterystykę, podobieństwa i różnice w strukturze morfologicznej (słowotwórczej, fleksyjnej) i fonetycznej.

1) *iti*, *idq*, *ideši* odmienia się według koniug. I. Dla epoki ps. przyjmuje się istnienie nagłosowego *j-* oraz osłabienie wokalizmu rdzennego: *jiti* : *jьdq* (w scs. jest zanik *j-* oraz przejście *ь* w *i* po *j*). Większość form tworzy się od tematu z rdzennym *id-*, por. praes., imper., imperf., aor. asygm., aor. sygm. II, part. praes. act. Czasownik ten nie miał aor. sygm. I. Temat (= rdzeń) *i-* (*ji-*) z pie. *ei-* oprócz inf. występuje jeszcze tylko w supinum *itъ* 'aby iść'. Trzeci supletywny temat (a zarazem rdzeń) *šd* ≤ **χd-* jest podstawą tworzenia part. praet. act. I i II, np. N sg. m. i n. *šdъ*, G sg. *šdъša* itd., m. *šbъ* ≤ **šbdlъ*, f. *šbъ* ≤ **šbdla*, n. *šbъ* ≤ **šbdlo* itd., por. pol. *szedł*, *szała*, *szoło*. Postać *šd-* ma zapewne związek z *χod-* (stara zmiana wokalizmu *o* w *e*, a następnie redukcja *e* w *o*), por. *χoditi*, *χoždq* ≤ **χodjъ*, *χodiši* — czasownik częstotliwy (iteratywny) do *iti*.

2) *jaχati*, *jadq*, *jadeši* — koniug. I; formy tego czasownika tworzą się od podstaw (tematów): a) od *jad-* powstają formy praes., imper., part. praes. act., imperf., aor. asygm. i sygm. II (brak aor. sygm. I); b) od *ja-* i obocznego *jaχa-* może się tworzyć part. praet. act. I i II, por. *javъ* i *jaχavъ*, *jaъ* i *jaχaъ*, sup. *jaχatъ*, rzadko imper. *jaχaji* obok zwykłego *jadi*. Dla czasownika tego upatruje się stare związki znaczeniowe i formalne z czasownikiem *iti*; *jati* || *jaχati*, *jadq* znaczy tyle co 'szybko iść, tj. jechać'; por. też rdzenne *-d-* w obu czasownikach.

3) *imēti*, *imamъ*, *imaši* — czasownik zaliczany połowicznie do koniug. V ma także odmianę praes. *imējъ*, *imēješi* według tematów *-je-* (koniug. III). Od podstawy *im-* tworzy się tylko part. praes. act., por. *imy*, *imqšta* itd. Wszystkie pozostałe formy tworzą się według wzoru koniug. III, tj. od podstawy *imē-* lub *iměj-*.

4) *χotēti* || *χotēti*, *χoštq* ≤ **χotjъ*, *χošteši* ≤ **χotješi* — tworzy praes. według koniug. III, ale 3. pl. *χotētъ* ma końcówkę *-ētъ* jak czasowniki koniug. IV. Od tematu

χοι- urobione są part. praes. act.: *χοτε*, G *χοτέστα* itd.; pozostałe formy oparte są na temacie *χοτέ-*, rzadziej *χάτέ-* (tu oboczność rdzenna -ο- : -α-).

5) *δέτι* lub *δέјати*, *δέјо*, *δέјеси* 'dziać, czynić, kłaść'; samo *δέτι* ma także znaczenie 'mówić' i ma w praes. oboczne formy *деждо* ≤ **dedjо* (*de-d-j-о*), *деждеши* ≤ **dedješi* itd., w których występuje podwojenie elementu rdzennego *de-d-*; te postacie znajdujemy też w pokrewnych czasownikach z prefiksem: *одѣти*, *одѣјо*, *одѣјеси* i *одеждо*, *одеждеши* 'odziać', np. w zdaniu *чимъ одеждемъ се* 'czym się odziejemy'. Z czasownikiem tym jest związany rzeczownik *одежда* ≤ **odedja* 'odzienie, odzież, szata'.

6) *сѣпати*, *сѣпл'о* ≤ **сѣпјо*, *сѣпиши*, koniug. IV — od tematu *сѣпи-* tworzy się praes. imper. i part. praes. act.; inne formy oparte są na temacie inf. *сѣпа-* (wyjątek w IV koniug. z tem. inf. na -а- pierwotne), mianowicie imperf., *сѣпаахъ* itd., aor. *сѣпахъ* itd., part. praet. act. I i II, por. *сѣпавъ* itd., *сѣпалъ* itd., sup. *сѣпата*, inf. *сѣпати*.

7) *довѣлѣти* 'starczyć', praes. *довѣл'о* ≤ **dovyljо*, *довѣлѣши* ≤ **dovylješi* albo *довѣлѣјо*, *довѣлѣјеси*; w 3. pl. obok *довѣлѣтъ* i *довѣлѣјтъ* poświadczona jest forma *довѣлѣтъ* (-ѣтъ jak w tematach -і-).

8) *метати* 'rzucać, miotać' — obok form praes. *мето*, *метеши* według koniug. I występują formy *метѣо* ≤ **metjо*, *метѣши* ≤ **metješi* według koniug. III (tem. -je-). Imperf. mógł być tworzony albo od tematu praes., albo od tematu inf., por. *метаахъ* ≤ **metjĕaxъ* itd. i *метаахъ* itd.; part. praet. act. I i II i aor. tworzyły się od tematu inf. *meta-*, por. *метавъ* itd., *металъ* itd., *метахъ* itd. Niektóre formy mogły też być urobione od tematu poszerzonego w praes. *метajo*, *метajeши* 'miotam'.

9) *видѣти*, *виждо*, *видѣши* — ma tylko nieregularny imper. 2. i 3. sg. *виждѣ*, według wzoru czasowników atematycznych (zob. § 39, e).

10) *искати* 'szukać' — może mieć praes.: a) według koniug. I, tj. *искѣо*, *искѣши* ≤ **iskexi* itd., przy czym *шт* występuje w większości form, a tematyczne *ск* zachowuje się prócz 1. sg. także w 3. pl.: *искѣтъ*; grupa *шт* ≤ *šč* ≤ *sk* przed *e*; b) według koniug. III, a więc *истѣо*, *истѣши* itd., przy czym *шт* występuje we wszystkich formach, gdyż jest rezultatem palatalizacji grupy *sk* przez *j*, a następnie dysymilacji: *истѣо* ≤ **iskjĕo*, *истѣши* ≤ **iskjĕxi* (wynik podobny jak pod wpływem *e*) itd. Możliwe też jest objaśnienie form 1. sg. *истѣо* i 3. pl. *истѣтъ* analogią do grupy *шт* w pozostałych formach w ramach koniugacji I.

11) *byti* — czasownik supletywny, zawierający cały zespół form utworzonych od różnych tematów. Należą tu: a) temat *jes-* jako postać prejotowana starszego **es-* obocznego do *s-*. Od postaci *jes-* tworzy się praes. z wyjątkiem 3. pl., która to forma ma rdzennie *s-*, podobnie jak part. praes. act., por. *сѣтъ* i *sy*, *сѣшта* itd.; ze starego połączenia partykuły przeczącej *ne* i **esmb*, **esi* itd. powstały formy zrosnięte: *нѣсмѣ* ≤ **ne esmb* (*ee* ≥ *ē* ≥ *ē*), *нѣси* ≤ **ne esi* itp.; b) temat *by-* znajdujący się w formach inf., sup., aor. sygm. I oraz part. praet. act. I i II; c) temat *bĕ-* stanowiący podstawę form imperf. i aor. sygm. I; d) temat *bi-* w starym conditionalu *bimъ*, *bi* itd. (zob. § 25, d); e) temat *bĕde-* (*bĕdo-*) jako rozszerzenie rdzenia *bĕd-* (tu stare wstawne -d-), podstawa futurum prostego odmienianego według wzoru koniug. I, por. *bĕdĕo*, *bĕdĕши* itd.; na tym samym temacie oparty jest imper. *bĕdi* itd. Trzeba podkreślić, że ze względu na swoistą różnorodność tematów, oboczności form oraz funkcje czasownik *byti* zajmuje szczególną pozycję w systemie koniugacyjnym języka scs. i innych języków słowiańskich.

a. Przysłowki

Ze względu na różnorodne pochodzenie i formy możemy scs. przysłowki podzielić na kilka grup.

1) Dużą grupę stanowią skostniałe formy przypadkowe różnych rzeczowników i przymiotników. Najczęściej występują w tej funkcji formy N-A sg. n. przymiotników (przysłowki odprzymiotnikowe) zakończone na -o, -e, np. *мало*, *горько*, *различно*, compar. *боле* 'więcej', *вѣсте* 'ts.', *выше* 'wyżej' itp. Rzadsze są formy L sg. na -ѣ, np. *горьче* 'gorzko', *добрѣ*, *злѣ* itp. Należą tu także przysłowki zakończone na -e zam. na -o, np. *высоче* 'wysoko', *далече* 'daleko' itp., będące prawdopodobnie analogicznymi formami compar., ale już w funkcji stopnia równego.

Z form rzeczowników w funkcji przysłówek utrwały się: L sg., np. *горѣ* 'w górze', *долѣ* lub *долу* 'w dole, na dole', *врѣху* 'na wierzchu', *кромѣ* 'prócz', *утрѣ* 'rano' itp.; D sg., np. *долу* 'na dół, ku dołowi', *вѣну* 'na zewnątrz'; A sg. *вѣнс* 'na zewnątrz'; A sg. f. *противѣ* 'przeciw, naprzeciw'; L du. f. *между* 'między'. Niektóre z nich stały się wtórnymi przyimkami, por. *кромѣ*, *противѣ*, *между* (zob. niżej b).

Nie zawsze formacje przysłówkowe są jasne, np. zakończone na -ѣ lub -ѣ, jak *близѣ* i *близѣ* 'blisko', *искрѣ* 'ts.', *испѣнь* 'zupełnie, całkowicie, w pełni', *отрѣ*, *внотрѣ* 'wewnątrz', *удобѣ* 'łatwo' itp. Są to prawdopodobnie w większości stare formy N sg. m. przymiotników, których używało się w funkcji orzecznika (odmiana prosta).

Inne przysłowki, zakończone na -y, np. *рабѣsky* 'niewolniczo', *мужѣsky* 'po męsku', *грѣбѣsky* 'po grecku' itp. przypominają instr. pl. m. i n. przymiotników w formie niezłożonej; archaiczną natomiast formę G-L na -а, tj. dawny ablativus, mamy poświadczoną w przysłówkach *дома* 'w domu', por. *домѣ*, *вѣчера* 'wczoraj', por. oboczną formę G sg. *вѣчера* od *вѣчерѣ*. Przysłówkowe znaczenie ma także forma *днѣньсѣ* 'dzisiaj', powstała z połączenia *днѣнь* *сѣ* 'ten dzień'.

2) Pochodzenia liczebnikowego są przysłowki: a) w formie I sg. f., np. *јединојо* 'raz, pewnego razu', *вѣторицејо*, *двоицејо* 'po raz drugi, dwukrotnie', *сторицејо* 'stokrotnie, po raz setny' itp.; b) w formie połączenia liczebnika (zaimka liczebnikowego) z rzeczownikiem *kraty*, *krata*, *kratъ* — w zależności od ustalonej składni zgody lub rzędu, np. *двоа krata* (*kraty*), *три kraty*, *сѣто kratъ*, *холѣ kraty* (*kratъ*), por. w języku polskim połączenia liczebnikowo-przysłówkowe z -kroć, np. *dwakroć*, *trzykroć*, *stokroć*, *ilekroć* itp.

3) Przysłowki utworzone od pni zaimkowych rozpadają się na kilka grup znaczeniowych: a) przysłowki czasu, np. *когда* (*kogda*) 'kiedy', *јегда* 'kiedy' (względny), *тогда* (*togda*) 'wtedy': b) przysłowki miejsca *tu* 'tam, tu', *сѣде* 'tu, tutaj' (bliżej określający), *овдѣ* 'tutaj, tam, ówdzie', *всѣде* 'wszędzie'; c) przysłowki kierunku na pytanie *докѣд?*, *скѣд?*: *сѣмо* 'dotąd', *тѣмо* 'tam', *кѣмо* 'dokąd', *јѣмо* 'dokąd' (względny), *кѣду*, *јѣду* 'skąd', *тѣду* 'stad', *отѣјѣду*, *отѣјѣду*, -ѣ 'odtąd' itp.; d) przysłowki sposobu: *какѣ* 'jak', *јакѣ* 'jak', *такѣ* 'tak', *инакѣ* 'inaczej'; e) przysłowki miary, stopnia: *толѣ*, *толи*, *толѣ* 'tak bardzo', *колико* 'ile', *јелѣ*, *јели*, *јелѣ* 'jak bardzo' itp.; f) przysłowki przyczyny, celu: *вѣскѣјо* 'dlaczego' (pytajny), *чѣсо ради* 'dlaczego, po co, na co' (pytajny), *тѣмѣ(же)* 'dlatego, przez to' itp.

Ze względu na formę fleksyjną skostniała w przysłówkach pochodzenia zaimkowego można wyróżnić: N-A sg. n. zaimków przymiotnych, np. *tako, kako* itp.; wyrażenie przyimkowe G *česo* z postpozycyjnym przyimkiem *radi* 'dla, z powodu': *česo radi*; I sg. n. *těm(že)*, A sg. f. *vsokjǫ*. Pozostałe przysłówki utworzone zostały od pni zaimkowych za pomocą specjalnych formantów-partykuł, jak *-de, -žde, -gda* (ze starszego *-kšda, -qdu, -qdě, -li, -lč, -lě, -mo*, por. *kšde, vsušde* 'wszędzie', *togda (tagda), tqdu, tqdě, toľ, toli, toľě, kamo* itp.

4) Do niemotywowanych i mniej przejrzystych przysłówek należą stare formacje scs., jak *abiye, abiye* 'zaraz, natychmiast', *ješte* 'jeszcze', *uže, juže* 'już', *ne u, ne uže (ne juže)* 'jeszcze nie', *paky* 'potem, znowu', *pače* (compar. od *pako*) 'raczej, więcej', *nyne, nynja* 'teraz, ninie', *poně* 'przynajmniej', por. znaczenie spójnikowe *poněže* 'ponieważ' itp.

b. Przyimki

1) Do najczęściej używanych przyimków w języku scs. należą następujące, łączące się z odnośnymi przypadkami:

a) z gen.: *bez* (wtórnie *bez* przed naglosem spółgłoskowym), *do, iz, ota, sa, u*, np. *bez osnovanija* 'bez fundamentu', *do nebese, iz usta, ota neprijazni* 'od złego ducha', *sa gory, u otca*;

b) z dat.: *ka, kən, po*, np. *ka tebě, ka niemu ≤ kən jemu, po moŕu*;

c) z acc.: *na, nadě, o, ob (oba), po, podě, přědě, vč, včz*, np. *na gorę, na ņb ≤ na njb* 'nań', *nadě ņb* 'nad niego, nadeń', *o kaměň, obě noště* 'przez noc', *ob oně polě* 'na drugą stronę', *po vsę časy* 'po wszystkie czasy', *podě krově* 'pod dach', *přědě olštare, vč domě* 'do domu (w dom)', *blagoděť včz (včzč) blagoděť* 'łaska za łaskę';

d) z instr.: *podě, přědě, sa, sən*, np. *podě zemlejq* 'pod ziemią', *přědě tobojq, sa mŕnojq, sa ņimě ≤ sən jimě* 'z nim';

e) z loc.: *na, o, ob (oba), po, pri, vč*, np. *na gorě, o niemě* 'o nim', *ob odeždě* 'o odzieniu', *po niemě* 'po nim', *pri mori, vč domu, vč niemě ≤ včn jemě* 'w nim'.

2) Prócz wyżej wymienionych przyimków występuje też pewna ilość form przyimków wtórnych, pochodzenia imiennego, tzn. skostniałych form przypadkowych, funkcjonujących już to jako przysłówki (zob. wyżej), już to jako przyimki:

a) z gen.: *blizě* 'blisko, około', *děľa (dělja)* 'z powodu, dla' (przeważnie jako postpozycja), *iskrě* 'blisko', *kromě* 'prócz, poza', *přědě* 'przed', *radi* 'dla, z powodu' (głównie jako postpozycja), np. *blizě korabl'a* 'blisko okrętu', *člověka dělja (děl'a)* 'dla (z powodu) człowieka', *iskrě vsi* 'blisko wsi, w pobliżu wsi', *kromě strany* 'poza krajem', *přědě vrěmene* 'przed czasem', *člověka radi* 'dla (z powodu) człowieka'; por. *sego radi* 'dlatego', *česo radi* 'dlaczego';

b) z dat.: *protivq*, np. *protivq jemu* 'przeciw niemu';

c) z acc.: *podľę, skvožě*, np. *podľę rěkq* 'wzdłuż rzeki', *skvožě vsi i grady* 'przez wsie i miasta';

d) z instr.: *meždū*, np. *meždū nami* 'między nami'.

c. Spójniki, partykuły, wykrzykniki

1) Spójniki łączące części zdania pojedynczego lub zdania pojedyncze w zdaniu złożonym mogły być następujące:

a) współrzędne łączne, np. *i, ti* 'i' (rzadko), *ne — ni, ni — ni* 'ani — ani', *ne toľmo — nč i* 'nie tylko — lecz także';

b) współrzędne rozłączne, np. *li, ili* 'albo', *li — li* 'albo — albo';

c) współrzędne przeciwstawne, np. *a 'a', ali* 'ale, lecz', *ne — nč* 'nie — lecz', *obače* 'lecz, jednak, wszakże';

d) współrzędne wynikowe (wyjaśniające, uzasadniające), np. *bo, ibo* 'bo, bowiem', *ubo, nebo* 'bo, bowiem, albowiem', *sego radi, togo radi* 'dlatego, przeto' (wyrażenia przyimkowe gen. z *radi* w funkcji spójnika), *těmže* 'dlatego, przeto' (forma instr. sg. m. i n. z partykułą *-že*);

e) podrzędne, na początku zdań zależnych, np.: *jako, da, jeda* (zdania podmiotowe, dopełnieniowe, przydawkowe); *jeda, jakože, přědě daže* 'nim, zanim, wpierw nim', *doideže, donědeže* 'dopóki, póki' (zdania czasowe); *jako, ide, imže* (forma instr. sg. m. i n. we wtórnej funkcji spójnikowej), *poŕe, poŕeže, zaŕe, zaŕeže* 'ponieważ' (zdania przyczynowe); *da, da ne* 'aby, aby nie' (zdania celowe); *jako(že)* 'że, że aż' (zdania skutkowe); *ašte* 'jeżeli' (zdania warunkowe); *ašte, čě, acě, čě i* 'choć, chociaż, aczkolwiek' (zdania przyzwalające).

W sprecyzowaniu funkcji spójników jako wskaźników zespolenia członów zdania i zdań składowych w zdaniu złożonym ważną rolę spełnia kontekst i cała treść znaczeniowa tekstu.

2) Partykuły są utworzone z pni zaimkowych i innych lub z połączeń spójnikowych; niekiedy ich pochodzenie nie jest całkiem jasne. Dodać należy, że nieraz ten sam wyraz w jednym kontekście pełni funkcję spójnika, a w innym — funkcję partykuły. Partykuły mogą być:

a) przeczące, np. *ne* 'nie' (tzw. negacja), *ni* 'ni, ani';

b) pytajne, np. *jeda* 'czy', występująca na początku zdania pytajnego, *li* 'czy, czyż' — typowa dla języka scs. w zdaniach pytajnych retorycznych, w których zajmuje ona drugie miejsce po członie zdania najmocniej akcentowanym pod względem logicznym, np. *ty li jesi česarě ijudeiska?* 'czy ty jesteś królem żydowskim?' itp. (por. w języku polskim archaiczne *li* w pytaniach);

c) uwydatniająca (wzmacniająca, podkreślająca, nawiązująca) i względna — występująca bardzo często między wyrazami — partykuła *že* 'zaś' lub *-že* dodawana do innych wyrazów, zwłaszcza zaimków, przysłówek, spójników, np. *iže (jiže), taže* 'tenże', *nikatože, ničtože, jakože, nikadeže, uže, juže* itp.

3) Wykrzykniki towarzyszą różnego rodzaju zdaniom lub równoważnikom zdania, nadając im odpowiednie zabarwienie uczuciowe — podziwu, zachwytu, złości, rozpaczy, prośby itp. W tej funkcji występowały w języku scs.: *o!* 'o!', *ole!* 'o!, och!', *o vele!* 'o!', *uwa, uvy!* 'ach!, biada!', *gore!* 'biada!'; charakter wykrzyknikowy w zależności od kontekstu mają też niektóre partykuły, między nimi elementy pochodzenia zaimkowego, uwydatniające treść zdania lub skierowujące uwagę na coś, np. *se* 'oto', *i se* 'i oto', *ese* 'oto', *to* 'to, tak', *tě* 'oto', *ei* 'tak, oto' itp.

1. Tekst:

Зоґр. Мт. VIII: (2) Ꙗи. аште хоштеши. можеши ма иштистити. (9) ибо азъ чкъ есмь подъ владыкоу. имъ подъ собоу воинъ. и ꙗвѣ семоу иан. и идеть. и дроугомоу приди. и придетъ. Зоґр. Мт. VI: (31) чьто ѳмъ ли чьто пиемъ. ли чимъ одежемъ са. (33) иштѣте прѣжде црствити ѳжиѣ. Зоґр. Ј. XI: (11) азъ дрѣвоу гъ нашъ оусъпе. нѣ идж да възбоудж и.

2. Podać tematy supletywne czasownika posiłkowego *byti* i scharakteryzować formy tworzone od tych tematów; odmienić ten czasownik przez osoby i liczby w różnych czasach i trybach; utworzyć formy imienne (słowno-imienne): inf. sup., participia; przy tych ostatnich podać wyjściowe formy, tj. N i G sg.; zwrócić uwagę na zjawiska fonetyczne w różnych formach.

3. Podać supletywne tematy czasownika *iti* i supletywne formy od tych tematów utworzone; odmienić ten czasownik w różnych czasach i trybach; przypomnieć zjawiska fonetyczne występujące w formach czasownika; z czasownikiem *iti* porównać czasownik *jaxati, jadq, jadeši*.

4. Podać cechy czasownika *xoŕeti* || *xstěti*, jego odmianę i zmiany fonetyczne zachodzące w różnych formach tego czasownika.

5. Podać cechy czasownika *iskati*, jego odmianę i możliwe zmiany fonetyczne.

6. Podać cechy czasownika *iměti* oraz jego odmianę polegającą na dwóch różnych tematach.

7. Wskazać na cechy nieregularności czasowników: *děti, sępati, dovělti, metati, viděti*; podać charakterystyczne formy tych czasowników oraz zmiany fonetyczne w odnośnych formach.

U w a g a: za punkt wyjścia wymienionych wyżej cząstkowych ćwiczeń mogą posłużyć formy występujące w tekście; są to, w kolejności idąc od początku do końca, formy: *xoŕeši, jesmь, imy, idi, idetъ, pridi, pridetъ, odeždemъ se, iŕŕete (= iŕŕate), usępe, idq*. Można też wrócić do tekstów już poprzednio objaśnianych, np. w ćwiczeniach 7-11, lub znaleźć inny jeszcze fragment w tekstach dodanych (zob. s. 168 i n.).

8. Wyszukać w podanym wyżej tekście lub w innych tekstach części mowy nieodmienne: przysłówki, przyimki, spójniki i partykuły. Za punkt wyjścia można wziąć z tekstu ćwiczenia następujące wyrazy: *aŕŕte, ibo, podъ soboju, podъ wladukoju, i, li, pręŕŕde, nъ, da*.

9. Określić funkcję składniową niektórych połączeń wyrazowych w zdaniu pojedynczym i w zdaniu złożonym.

KONWERSATORIUM XIII

§ 28. Alternacje wokaliczne

a. Apofonia

Stare alternacje wokaliczne (oboczności samogłoskowe), przede wszystkim rdzenne, sięgające doby jeszcze pie. przyjęto w nauce nazywać a p o f o n i ą (por. fr. apo-

phonie, niem. Ablaut = przegłos). Oboczności apofoniczne przeszły swoją ewolucję w języku ps. i dały w jej wyniku stan nieco zmieniony w stosunku do pie., co nam reprezentuje w dużej mierze język scs. W ciągu dalszego rozwoju poszczególne języki słowiańskie przeprowadziły w tym zakresie sobie właściwe zmiany, a nadto wytworzyły alternacje nowsze.

Apofonia mogła być dwojaka: 1) j a k o ś c i o w a, kiedy wymieniały się dwie różne pod względem barwy (jakości) samogłoski, np. *e : o*, por. *rekq* 'mówię' : *rokъ* 'termin, czas umowy' itp.; 2) i l o ś c i o w a (iloczasowa), polegająca na wymianie samogłosek różniących się iloczynem, tzn. krótkiej z długą, np. *ě : ē*, co z kolei mogło pociągnąć pewne zmiany jakościowe na gruncie ps. i scs., np. *rekq* : *rěxъ* ≤ **rěksъ* 'powiedziałem' itp. Niekiedy mogło dojść w obocznych formach do silnego skrócenia, a nawet do całkowitej redukcji (do zaniku) samogłoski, czyli do tzw. zera dźwięku.

Apofonię należy zawsze rozpatrywać na tle budowy morfologicznej i funkcji znaczeniowej wyrazów. I tak, samogłoska *e*, występująca w formach czasownika, wymienia się często z samogłoską *o* w rzeczownikach odczasownikowych (nazwach czynności, stanu, działacza), por. *rekq* : *rokъ, prorokъ*. Kiedy indziej samogłoska krótka, np. *e, o*, jest wykładnikiem czynności jednokrotnej lub trwałej (ciągłej) i czasu teraźniejszego, natomiast samogłoska długa *ē (= scs. ě), ō (= scs. a)* cechuje czynność iteratywną (częstotliwą) i czas przeszły, tzw. aoryst, np. *rekq* : *narěhajq* 'narzekam', *rekq* : *rěxъ* ≤ **rěksъ, bodq* 'bodę, kluję' : *badajq* 'nakłuwam', por. pol. *badam; bodq* : *basъ* ≤ **bōdsъ* 'zbodem, uklęłem' itp.

Po tych ogólnych uwagach zbierzemy ważniejsze szeregi apofoniczne w języku scs. i ps.

1) *e : o* — najtypowsza i najczęstsza alternacja, np. *rekq, reŕti* ≤ **rekti* : *rokъ, prorokъ; grebq, greti* ≤ **grebti* : *grobъ; vedq, vesti* ≤ **vedti* : *voŕdq* ≤ **vodjq, voditi, vojevoda; tekq, teŕti* ≤ **tekti* : *točq, točiti, tokъ, potokъ; nesq, nesti* : *noŕq, nositi; berq* : *sъborъ* itp.

2) *e : ě* ≤ *ē : ē*, np. *rekq* : *rěxъ, prěrěhajq* 'sprzeciwiam się', *narěhajq* 'narzekam' itp.

3) *e : ъ* ≤ *e : ĭ, e : ə*, np. *rekq* : *rъci, berq* : *brati* itp.

4) *e : ĭ* — poprzez ogniwo *e : ъ : ĭ* ≤ *e : ĭ : ĭ*, np. *rekq* : *naricajq* 'nazywam', por. *rekq* : *rъci* : *naricajq*.

5) *e : a*, np. *grebq, greti* : *grablq* ≤ **grabjq, grabiti*.

6) *e : o* — tylko w wypadku słowa posiłkowego (*j)esmь, (j)esi* itd. : *soŕts* (3. pl.), *sy, soŕŕta* itd. (part. praes. act.).

7) *ě : a* ≤ *ē : ā*, np. *lězq, lěŕti* ≤ **lěxti* : *laŕq, laziti; sěŕdq* ≤ **sědjq, sěděti* : *saŕdq* ≤ **sadjq, saditi*, por. pol. *leŕć* : *lasić, siedzieć* : *sadzać, sadzić* itp.

8) *o : a* ≤ *ŏ : ō*, np. *bodq, bosti* ≤ **bodti* : *badajq, badati, basъ* ≤ **badsъ* ≤ **bōdsъ* (aor. sygm. I), por. pol. *bóść, bodę* : *badać, badam* z odpowiednim zróżnicowaniem semantycznym.

9) *o : ъ* ≤ *ŏ : ŭ*, np. *goniti, goŕq, gonyq* : *gъnati*, por. *ženq* : *goŕq; xoŕŕeq* ≤ **xoŕŕeq, xoŕŕeti* : *xstěti*, por. pol. *chęć, chcieć*, stpol. *choęć, chocięć*, ros. *choču, chatet*.

10) *ov : ѡv, ѡv : yv, y : ѡv, ѡv : ov*, np. *zovq* : *zъvati* : iter. *nazyvati, nazyvajq; ryti* : *rъvq* 'ryję'; *kryti, kryjq* : *prikrъvensъ* 'przykryty' (part. praet. pass.) : *krovъ* 'dach'.

11) $u : y \leq ou : \ddot{u}, y : \ddot{o} \leq \ddot{u} : \ddot{u}$, np. *духа, душа : дыхати; дыхати, дыхают : дыхати, дьхну* (czasownik jednokrotny), *дохъ*, por. pol. *dychać, oddychać : tchnąć, westchnąć, dech, tchu*.

12) $\ddot{o} : y$, np. *послѣкъ obok послѣкъ \leq послѣкъ, послати : iter. посылаю, посылати*, por. pol. *posłać : posyłać*.

13) $u : y$; $u : ov : av \leq \ddot{u} : \ddot{u}; \ddot{u} : \ddot{u} : \ddot{u}$, np. *слуха, слушати : слышати; слуги 'słynąć' : слово : slava*.

14) $\ddot{e} : oj$ (dawny dyftong *oi* zachowany przed samogłoską), np. *пѣти \leq *poiti 'śpiewać' : пою \leq *pojo-m*, por. ros. *пѣл, пою*.

15) $i : ij$ lub $ij \leq ei : i\ddot{i} (\ddot{e}\ddot{i}) : oj; i : \ddot{e} : oj \leq ei : oi$, np. *вити : вию, вию; вить : вѣнць : завойъ, повоѣ*, por. pol. *wić : wiewe : wieniec : zawój, powój; cvisti \leq *kvisiti : cvěto \leq *květo*, por. pol. *kwitnąć*, gwar. także *kwiść : kwiat; visěti : vėsiti, svitati : světiti, světo*, por. pol. *wisieć : zawiesić, świtać : świecić, świat*.

16) $\ddot{o} : i \leq i : i$, np. *čstq : čisti \leq *čitti, čisъ \leq *čitsъ* (aor. sygm. I), *čstq : iter. čstajq; svstěti 'świecić się, błyszczeć' : svitati 'świtać, dzień'; brati : iter. sьbirati*, por. pol. *brać : zbierać*.

17) u (ju) $\leq ou : u \leq ou : \ddot{o} \leq \ddot{u}$, np. *блудъ \leq *bjudq, блусти \leq *bjudti 'strzec' : будъdq \leq *budq, будити 'budzić' : бздъdq \leq *bdq, бздѣти 'czuwać'*.

18) $l\ddot{e} \leq el : la \leq ol, l\ddot{e} \leq el : l$, np. *влѣкъ \leq *velq : облакъ \leq *obvolka 'obłok', влѣкъ \leq *velq, влѣти \leq *velkti : влкъ*, por. *izvolka* (part. praet. act. I) 'wywłókszy, wyciągnąwszy'; w zależności od istniejących warunków fonetycznych występują nie przestawione *ol, el* obocznie do przestawionych *la, l\ddot{e}*, np. *колъdq \leq *koljq 'koła, kłuje' : klati \leq *kolti, melq \leq meljq 'miele' : mlěti \leq *melti* (zob. § 18).

19) $ur : ir, ur : r\ddot{e} \leq er, ur : r\ddot{e} \leq er : r, r\ddot{e} \leq er : or, or : ar \leq or : \ddot{or}$, np. *мурq : iter. уміраю, мурq : inf. мрѣти \leq *mert, мурq, мрѣти \leq *merti : smrtъ = smrtъ, mrtъ = mrtъ, umrъ = umrъ, mрѣти \leq *merti : моръ, moriti : умарати \leq umarjati*, por. pol. oboczności *mrę : umieram : mrzeć : śmierć : martwy, umarł : mór (pomór) : moryć : umarzać*; warto też zwrócić uwagę na oboczne grupy nie przestawione i przestawione, np. *orati, orq \leq orjq : ralo \leq *ordlo, bojq \leq borjq 'walcze' : brati \leq *borti, moriti, morъ : mрѣти > *merti*.

20) $e : q; e : \ddot{u}, \ddot{u}; \ddot{u} : in; \ddot{u} : im; e : on, q : \ddot{u}, \ddot{u} : ym$, np. *пѣти : пѣто 'pęto', pęty 'droga', пѣти : pędq, пѣти : jęmq, нацнq : нацнаю, сьѣмо 'ścisnę' : сьѣмаю*, por. też *сѣѣти : сѣѣмати*, pol. *wyżymać; пѣти : opona 'zasłona', por. pol. opona, przepona; dęti 'dąć, dmuchać' : dęmq; dęmq : nadymajo*; zasada oboczności polega na tym, że samogłoska nosowa występuje w pozycji przed spółgłoską (dawne ps. połączenia *em, en \geq e, on, om \geq q*), natomiast spółgłoska nosowa jako alternant utrzymuje się przed samogłoską, por. *пѣти \leq *penti*, ale *пнq* itp.

21) $q : u$ — wyjątkowa stara oboczność ps. występująca w tych samych formach wyrazowych, np. *нqđiti i нудити 'zmuszać', нqđа i нуда 'przymus, konieczność'*, por. pol. *nędza i nuda; mqđiti i muditi 'zwlekać'*.

Jak widać z przytoczonych wyżej przykładów, w niektórych wypadkach zachodzą liczniejsze szeregi apofoniczne w pokrewnych wyrazach i ich formach, por. 1 - 4, 10, 11, 18, 19, 20.

b. Alternacje nowsze

Alternacje samogłoskowe nowszego pochodzenia (nieapofoniczne) powstały pod koniec epoki ps., a także w samym języku scs., podobnie jak w pozostałych językach słowiańskich. Należą tu przede wszystkim oboczności wynikające ze zmian w zakresie jerów, mianowicie wymian, zaniku i wokalizacji tych samogłosek, o czym była już poprzednio mowa (zob. § 19, c). Stąd wywodzą się oboczności takie, jak $\ddot{o} : \ddot{a}, \ddot{a} : e, \ddot{a} : o, \ddot{a}, \ddot{a} : o$, np. *дѣва : дѣѡ zam. дѣѡ, отьць : отець, лѣѣ : лѣѡ*, por. stpol. *лѣѡ 'klamstwo', отьца : otca, лгати : лгати* itp.

Czasem trafia się niesystemowa wymiana $o : e$ będąca wynikiem fonetycznej asymilacji na odległość; o w sylabie przed następną sylabą z samogłoską przednią może przejść w e , np. *добръ*, ale compar. n. *debrěje zam. dobrěje* itp.

§ 29. Alternacje spółgłoskowe

Jak już poprzednio niejednokrotnie wskazywaliśmy, w języku scs. i ps. w różnych formach wyrazowych, jak też w wyrazach pochodnych przejawia się alternacja (wymiana) spółgłosek lub grup spółgłoskowych, będąca wynikiem różnych procesów fonetycznych. Dokonajmy tutaj w tym zakresie syntetycznego przeglądu.

1) $k : \ddot{c}, g : \ddot{z}, \chi : \ddot{s}$ — alternacje będące wynikiem palatalizacji I spółgłosek tylnojęzykowych i odpowiedniego ich przesunięcia artykulacyjnego ku przodowi języka w różnych kategoriach wyrazowych i w różnych formach, np. *влькъ : вльѣ, бoga : боѣ, духъ : дуѣ* itp. (zob. § 12, b, tam dalsze przykłady).

2) $s : \chi : \ddot{s}$ — w wyniku przejścia s w χ i palatalizacji I χ w \ddot{s} , np. w formach aor. sygm. I, por. *rěste : rěxomъ : rěšę* itp. (zob. § 22, c).

3) $k : c, g : \ddot{z} \parallel \chi, \chi : s'$ — wynik palatalizacji II i III spółgłosek tylnojęzykowych i ich przesunięcia artykulacyjnego ku przodowi języka, np. *влькъ : вльѣ, бoga : боѣ \parallel бо-зи, духъ : дуси, канегини : канегъ \parallel канегъ* itp. (zob. § 12, c, d, tam dalsze przykłady).

4) $s : \ddot{z}, z : \ddot{z}$ — w wyniku palatalizacji spółgłosek szczelinowych przez j , np. *псати, писати : пиѣ, носити : ноѣ, мазати : маѣ, возити : воѣ* itp. (zob. § 16, b).

5) $k, g : \ddot{z}(t)$ — szczególnie w języku scs. wypadek palatalizacji w grupie *kt* (*gt*), np. *реhq : реѣти \leq *rekti, моhq : моѣти \leq *mogti* itp. (zob. § 16, c).

6) $sk : \ddot{st}, zg : \ddot{zd}$ — w wyniku palatalizacji i dysymilacji, np. *искq, искати : иѣтq, иѣѣти, разга : разѣје (разѣје)* itp. (zob. § 16, b, 2).

7) $t : \ddot{t} : \ddot{st}, d : \ddot{d} : \ddot{zd}$ — alternacje będące wynikiem palatalizacji przez samogłoski przednie, najczęściej przez i oraz j , np. *свѣтъ : свѣтити : свѣтq, свѣста; родъ : родити : роѣdq* itp. (zob. § 16, b, 4).

8) $st : \ddot{st}, zd : \ddot{zd} : \ddot{zd}$ — w wyniku palatalizacji przez i, \ddot{a} oraz j , np. *пустити : пуѣто, гвоzdъ, пргвоzdити : пргвоzdq* itp. (zob. § 16, b, 4).

9) $p : p', b : b', v : v', m : m'$ — wynik palatalizacji spółgłosek warogowych, słabszy — pod wpływem samogłosek przednich, najczęściej przez i , mocniejszy — pod wpływem j , np. *куповати : купити : куплq, купq, лубы, лубостъ : лубити : лублq, лубq, ловъ 'łów' : ловити : ловлq, ловq, jmq : jmeѣти : приjemлq, приjemq* itp. (zob. § 16, b, 8).

10) $r : \acute{r}, l : \acute{l}, n : \acute{n}$ — wymiana w wyniku palatalizacji przez i w słabszym stopniu i j w silniejszym stopniu, np. *darə* : *dariti* : *darq* ≤ *darjə*, *dəlo* : *dəliti* : *dəlq* ≤ *dəljq*, *gənati*, *ženq* : *goniti* : *goñq* ≤ *gonjq* itp. (por. § 16, b, 6).

11) $s' : \acute{s}'$, zn : zn' — wyjątkowe wypadki oboczności w wyniku palatalizacji przez samogłoskę przednią i przez j , np. *mysliti*, *myslēti* : *mysl* : *myślq* ≤ *mysljə*, *səblazniti* 'uwieść, zgorszyć' : *səblazñiq* : *səblaznjq*, *səblazñiati* ≤ *səblaznjeti* itp. (por. § 16, b, 7).

§ 30. Różne zmiany w grupach głoskowych

Zbierzemy tu możliwe wypadki upodobnienia (asymilacji), odpodobnienia (dysymilacji), uproszczenia, zaniku (redukcji), ściągnięcia (kontrakcji) itp., w zależności od warunków fonetycznych i morfologicznych w wyrazach.

1) $xc, xk, xp, xt, x\chi \geq sc, sk, sp, st, sx; gt \geq kt, dt \geq tt$ itp. — zgodnie z prawem upodobnienia wstecznego pod względem dźwięczności (ubezdźwięcznienia) — często zwłaszcza w przedrostkach *ix-*, *raz-*, *vsz-*, np. *iscəliti*, *iskopati*, *raspēti*, *vszprosiiti*, *isxoditi* itp., por. *izgnati*, *razděliti*, *vszdati* itp.; poza tym ubezdźwięcznienie może wystąpić w innych pozycjach wewnątrz wyrazu, np. *vesti* ≤ *vesti*, *lēsti* ≤ *lēsti*, por. *vezq*, *lēzq* itp. Grupa *gt* po zmianie w *kt* przechodzi w odpowiednich warunkach w *št*, np. **mogti* ≥ **mokti* ≥ *mošti* (por. § 16, c), grupa *dt* po przejściu w *tt* zmienia się w *st* (zob. niżej).

2) tt , zarówno starsze, jak i pochodzące z *dt* zmienia się w *st* : $tt, dt = tt \geq st$ — w wyniku procesu odpodobnienia, tzn. pierwsza z dwu zwartych spółgłosek zostaje zastąpiona przez szczelinową, np. *plesti* ≤ **pletti*, por. *pletq*, *pasti* ≤ **padti*, por. *padq*, *vesti* ≤ **vedti*, por. *vedq* itp. W języku polskim w paralelnych przykładach mamy formy inf. zakończone na *-śc*, a formy praes. i inne pochodne na spółgłoskę zwartą twardą lub zwarto-szczelinową miękka, por. *pleść* : *plotę*, *pleciesz*, *paść* : *padnę*, *padniesz*, *wieść* : *wiodę*, *wiedziesz* itp.

Charakterystyczne dla języka scs. jest także przejście *dt* w *st* u czasowników atematycznych, por.: 3. sg. *dastə* ≤ **dadts*, *věstə* ≤ **vėdts*, *jastə* ≤ **jadts*; 2. pl. i 3. du. *daste* ≤ **dadte*, *vėste* ≤ **vėdte*, *jaste* ≤ **jadte*; 2. du. *dasta* ≤ **dadta*, *vėsta* ≤ **vėdta*, *jasta* ≤ **jadta*; element rdzenny *-d-* zachowuje się w 3. pl. przed końcówką *-ęts*: *dadęts*, *vėdęts*, *jadęts*.

3) $bs, ps, ds, ts, zs, ss \geq s$ — zjawiska uproszczenia grupy, zaniku niektórych spółgłosek przed s lub zlanie się dwu spółgłosek szczelinowych ss , np. 1. sg. aor. sygm. I *grěsə* ≤ **grěbsə* ≤ **grěpsə*, por. *grebq*; *črěsə* ≤ **črěpsə* ≤ **čerpə*, por. *črěpə* 'cierpieć'; *věsə* ≤ **vėdsə* ≤ **vėpsə*; por. *vedq*; 2. sg. praes. *dasi* ≤ **dadsi*, *vəsi* ≤ **vėdsi*, *jasi* ≤ **jadsi*; 1. sg. aor. sygm. I *čisə* ≤ *čitsə*, por. *čətp*, *čisti* ≤ **čitti*; *maslo* ≤ **mazslo*, por. *maxati*; 2. sg. praes. *jesi* ≤ **jessi*, por. *jestə* itp.

4) $bv \geq b$ — w wyniku uproszczenia grupy spółgłosek wargowych ginie zwarto-szczelinowa v , np. *oblakə* ≤ **obvolakə* ≤ **obvoləkə*, *oblēsti* ≤ **obvolēsti* ≤ **obvelkti*, por. *vlēkti*, *vlēkq*, *vlačiti* itp.

5) $bt (= pt), pt \geq t$ — spółgłoska wargowa ginie przed zębową, np. *greti* ≤ **grebti*, por. *grebq*; *teti* ≤ **tepti*, por. *tepq* 'biję, uderzam' itp.

6) $bn, pn \geq n$ — spółgłoska wargowa ginie przed n , np. *gynqti* ≤ *gybnqti*, por. *gybēlb* 'strata, zguba', *pogybati*, *gubiti*; *sənə* ≤ **səpnə*, por. *səpati*, *səplq* ≤ *səpnq* itp.

7) $dm, tm \geq m$ — spółgłoski zwarte zębowe giną przed m , np.: 1. sg. *damb*, *vėmb*, *jamb* ≤ **dadmb*, **vėdmb*, **jadmb*, 3. pl. *damb*, *vėmb*, *jamb* ≤ **dadmb*, **vėdmb*, **jadmb*, por. *-d-* w 3. pl. (zob. wyżej § 30, 2).

8) $dn, tn \geq n$ — zanik spółgłoski zwartej zębowej przed n : *venqti* ≤ **vėdnqti*, por. ros. *vjanul'*, pol. *więdnąć*.

9) $ks, gs (= ks) \geq k\chi \geq \chi$ — z dwu spółgłosek tylnojęzykowych ginie zwarta, np. aor. sygm. I *rěxə* ≤ **rėkxə* ≤ **rėks-*, por. *rekq*; *žaxə* ≤ **žėgxxə* ≤ **žėgs-*, por. *žeqq* 'pałę, piekę', inf. *žesti* ≤ **žęgti*.

10) $tl, dl \geq l$ — uproszczenie grupy, w której zwarta zębową ginie przed płynną l , co jest właściwością języków południowo- i wschodniosłowiańskich, np. scs. *moliti* ≤ **modliti*, *molitva* ≤ **modlitva*, part. praet. act. II *velə*, *vela*, *velo* ≤ **vedlə*, **vedla*, **vedlo*; *plelə*, *plela*, *plelo* ≤ **pletlə*, **pletla*, **pletlo* itp., por. ros. *molit'*, *molitsa*, *molitva*, *vel*, *vela*, *velo*, *pləl*, *plela*, *plelo* itp., pol. *modlić się*, *modlitwa*, *wiodł*, *wiodła*, *wiodło*, *plótl*, *plotla*, *plotlo* itp.

11) $sc z sc$ i zc (por. wyżej § 30, 1) ≥ st — odpodobnienie na zasadzie rozszczepienia sc w sts , gdzie jeden element szczelinowy po elemencie zwartym ginie, np. *istěliti* ≤ *iscěliti* (fonetycznie: *istsěliti*) ≤ *iscěliti* 'uzdrowić', por. *čěl* 'cały, zdrowy'; *dəstě* ≤ *dəscě* (= *dəstšě*), por. *dəška* 'deska'.

12) $z\check{s} \geq zd$ — proces podobny do poprzedniego, z tą różnicą że w grupie dźwięcznej, np. *drexđě* ≤ *drexžě* ($z\check{s} \geq xdz \geq zd$), por. *drexga* 'las'.

13) $zč$ ($z-č$ na granicy przedrostka i rdzenia) ≥ $šč$ (≥ $šč \geq št$) ≥ $št$ — upodobnienie pod względem dźwięczności, następnie pod względem miejsca artykulacji, dalej rozszczepienie spółgłoski zwarto-szczelinowej i uproszczenie (redukcja) jednego elementu szczelinowego, co dość często można spotkać w tekstach scs., np. *ištistiti* 'oczyścić, uzdrowić' ≤ *isčistiti* ≤ *ičistiti*, por. *čistiti*, *čista*.

14) $z\check{s}$ (najczęściej na granicy przedrostka i rdzenia: $z-š$) ≥ $žd$ — wynik dysymilacji dawnej grupy $z\check{s}$, co poprzedziło podobne procesy jak w grupie $zč$, tylko bez ubezdźwięcznienia, np. *iždenq* ≤ **ižženq* (= *iždženq*, wstawne d) ≤ **ižženq* ≤ *ižženq*, por. *ženq* 'pędzę, gonię', inf. *gnati*.

15) $sr \geq str, zr \geq zdr$ — zjawisko wstawnego t lub d między spółgłoską szczelinową i płynną, np. *struja* 'potok, strumyk' ≤ **sruja*, *vszdradovati sę* ≤ *vszradovati sę*, por. *radovati sę*, *izdrěsenije* ≤ *izrěsenije* 'wyzwolenie, odkupienie', por. *rěšiti* 'rozwiązać', *izdrěky* ≤ *iz rěky*, por. stpol. *zdrěki* ≤ *z rěki* itp., gwarowe i niepoprawne *Hendryk*, *Kondrat*, ogpol. *zdrada* wobec czes. *zrada*, ale *srebro*, *śród* wobec czes. *stříbro*, *střed* itp.

W związku z powyższymi zmianami w grupach spółgłoskowych trzeba zwrócić uwagę na to, że niektóre nowsze grupy, zwłaszcza w nagłosie, powstałe w wyniku przestawek lub zaniku jerów nie ulegały uproszczeniu, np. *tl, dl, tm, dm, tn, dn, pn*, por. *tlēsti* ≤ **telkti*, *tlačiti* ≤ **tolčiti*, *dlanə* ≤ **dolnə*, *tma* ≤ *tmə*, por. *temnyjə* ≤ *tmnyjə*, *dmq* ≤ *dəmq*, por. *nadymajq*, *dqti*, *tnq* ≤ *tnq*, por. *tēti*, *dne* ≤ *dne*, por. *dənə* ≤ *dənə*, *pnq* ≤ *pnq*, por. *pēti* itp.

16) $j-$ w nagłosie (tzw. protetyczne) może ginąć w języku scs., dlatego też spoty-

kamy obocznie *ja-*, *ju-* obok *a-*, *u-*, np. *javiti* i *aviti*, *jako* i *ako*, *jutro* i *utro*, *juže* i *uže* (o innych grupach z *j-* zob. § 16, a, 1, 2)¹.

17) *-j-* między samogłoskami (interwokaliczne *j*) ulega osłabieniu i ginie, natomiast samogłoski ulegają upodobnieniu i ściągnięciu, por. *aje* ≥ *aa* ≥ *a*, *uje* ≥ *ue* ≥ *uu* ≥ *u*, *ėje* ≥ *ěě* ≥ *ě* itp. (zob. § 16, a, 6, tam przykłady).

18) Pierwotne grupy spółgłosek z *j* znikły, tzn. *j* po spalatalizowaniu danej spółgłoski w zasadzie zaginęła, np. **duxja* ≥ *duša*, **plakjo* ≥ *plačq*, **mazjo* ≥ *mažq*, **světja* ≥ *svěšta*, **medja* ≥ *mežda*, *volja* ≥ *voła*, *zemja* ≥ *zemla* lub *zema* itp. (zob. grupy z *j*, § 16, b).

19) *aa* ≥ *a*, *ee* ≥ *ě* — dwie samogłoski jednakowe nie przedzielone *j* ulegają też ściągnięciu, przy czym dwie krótkie dają jedną długą, np.: *glagolaše* ≥ *glagolaše*, *dělaše* ≥ *dělaše* itp. (zob. § 21, b, 7); **ne esmь* ≥ *něsmь*, **ne esi* ≥ *něsi* itp. (zob. §§ 26, 11 i 32, a, 5).

20) *ěa* ≥ *ěě* ≥ *ě* — proces upodobnienia i ściągnięcia grupy samogłoskowej nie przedzielonej *j*, np. *viděaše* ≥ *viděěše* ≥ *viděše*, *běaše* ≥ *běěše* ≥ *běše* itp. (por. § 21, b, 7).

Ćwiczenie 13

1. Tekst:

Saw. Mt. XII: (29) рече ѿ. не сани съ мнош на ма естъ. и не събирали съ мнош растаѹаетъ. Mar. J. XIX: (16) тѣгда же прѣдасты-имъ. да и пропѣнхъ. они же поемъше ѿца въса. Zogr. J. IV: (7) приде жена отъ самарниа поурѣтъ воды. Zogr. Lk. VII: (15) и съде мрѣтвы и наѹатъ ꙗти.

2. Scharakteryzować najważniejsze alternacje wokaliczne rdzenne, tzw. apofonie: jakościową i ilościową.

3. Wskazać na zmiany morfologiczne i semantyczne związane z apofonią.

4. Wskazać na przykładzie fleksji alternacje nierdzenne, tzn. w końcówkach, związane ze zmianami w wygłosie tematu, nieraz równego także rdzeniowi.

5. Podać alternacje wokaliczne nowsze, nieapofoniczne, przede wszystkim zmiany jerowe.

6. Wymienić ważniejsze alternacje spółgłoskowe — w morfemach rdzennych i pobocznych (sufiksach, końcówkach fleksyjnych).

7. Porównać wybrane przykłady alternacji z odpowiednimi przykładami z języka polskiego i rosyjskiego.

U w a g a: za punkt wyjścia powyższych ćwiczeń (2 - 7) mogą posłużyć następujące formy w tekście:

reče, por. oboczne rdzenie i tematy: *rek-*, *reč-e-*, *rěk-*, *ric-*, *ryc-*, *rok-*, *rešt-* ≤ **rek-t-*, *rěs-* ≤ **rěks-*, *rě-χ-* ≤ **rěk-χ-*; wyszukać odpowiednie formy;

¹ Można tu wskazać na różne oboczności słowiańskie, np. bułg. *az*, mac. *jaz*, sle. *jaze* (w pozostałych językach *ja*), pol. *Adam*, *anioł* wobec gwarowego *Jadam*, *janiol*, ros. *uže*, czes. *už* obok *již* z dawnego *juž* wobec pol. *już* itp.

săbiraję, por. rdzenie: *bir-*, *bur-*, *ber-*, *bor-*; podać formy;
rastačajeta, por. oboczne postacie: *tač-*, *toč-*, *tok-*, *tek-*, *teč-*, *tuc-*; podać formy;
propnęta, *propęse*, por.: *pin-*, *pę-*, *pin-*, *pon-*; podać formy;
pojemaše ≤ *pojemaše*, *prijęse*, por. *jom-*, *ję-*, *jim-*, *jem-*; podać formy;
věše, por. *věs-* ≤ **věd-s-*, *ved-*, *vod-*; podać przykłady form;
počrěta — sup. od *počrěti*, por. *črěp-* ≤ **čerp-*, *čřp-*; podać formy;
sěde, por. *sěd-*, *sěs-t-* ≤ **sěd-t-*, *sęd-* ≤ **se-n-d-* (infiks nosowy), *sad-*; podać przykłady;

mrętoy = *mřtoy*, por. *mřt-*, *mře-* ≤ **mer-*, *mř-*, *mř-*, *mor-*, *mar-*; podać formy;
načęta, por. *čę-*, *čun-*, *čin-*; podać przykłady.

W związku z alternacjami warto powtórzyć wiadomości z fonetyki i morfologii (ze słowotwórstwa i fleksji, głównie rzeczowników, przymiotników i czasowników).

8. Objasnić inne pozostałe formy wyrazowe, np.:

Sav. Mt. XII, 29: *sęi* = *sęji* (*sęjъ*) — rzadka forma N sg. m. part. praes. act. od *byti*, *jesmь*, zamiast regularnego *syji* (*syjъ*) — odmiana złożona; G. sg. *sęstajęgo* (-*aago*, -*ago*). Forma *sę* (niezłożona) lub *sęji* (złożona) jest analogiczna do form z -ę, por. w tym samym tekście *săbirajęji*;

Mar. J. XIX, 16: *prędasty-imъ* = *prędasty-jimъ*; tu -y ≤ -ъ przed nagłosem z *j-* w następnym wyrazie; forma aor. sygm. I *prędasta* — 3. sg. z zakończeniem -*sta*; podać inne formy.

Zogr. Lk. VII, 15: *načęta* — 3. sg. aor. sygm. I z dodaniem końcówki -*ta*.

KONWERSATORIUM XIV

§ 31. Wybrane zagadnienia ze składni (pogłębienie i uzupełnienie wiadomości)

a. Uwagi wstępne

W zakresie składni język scs. zachowuje, podobnie jak inne języki słowiańskie, wiele wspólnych cech odziedziczonych z doby ps. Ponadto jednak język ten posiada szereg właściwości archaicznych; w pewnym zakresie specjalne konstrukcje wzorowane są na składni oryginałów greckich, choć nie w sposób niewolniczy.

Na zagadnienia składniowe wskazywaliśmy niejednokrotnie w poprzednich rozdziałach dotyczących fleksji rzeczownika, zaimka, przymiotnika, liczebnika, czasownika oraz części mowy nieodmiennych (por. §§ 9 - 10, 13 - 15, 23 - 25, 27). Uzupełniając i systematyzując te wiadomości, postaramy się tutaj zebrać konstrukcje najbardziej charakterystyczne dla języka scs., osobliwe, archaiczne i różniące się od odpowiadających im konstrukcji w pozostałych językach słowiańskich.

b. Składnia zgody według znaczenia w związku głównym

Trzeba tu zwrócić uwagę na pewne odchylenia od formalno-gramatycznej składni zgody w związku podmiotu z orzeczeniem. Otóż orzeczenie może mieć formę l.mn. obocznie do formy l.poj. przy podmiocie wyrażonym rzeczownikiem zbiorowym

w N sg., jak *narodъ* 'lud, naród, tłum, rzesza, ludzie', *bratija* 'bracia' (odmiana według dekl. III, por. G sg. *bratriję*), *gradъ* 'miasto, mieszkańcy miasta', *družina* 'drużyna', *kamenije*, *kamenije* (r.nij.) 'kamienie, kupa kamieni' itp.

Niektóre przykłady: *i mnogъ narodъ otъ galileję po nemsъ idoę* Zogr. Mk VII, 7, por. w Mar. l.poj. *ide*; *i se wesъ gradъ izidę protivę isusovi* Mar. Mt. VIII, 31, por. w pozostałych zabytkach ewangelicznych formę sg. *izide*; *kato jestъ mati moja i kato sęta bratija moja?* Mar. Mt. VIII, 34 — tu orzeczenie w l.mn., a przydawka w l.poj.: *kato sęta bratija moja* 'któży są bracia moi?'; *vsprašaaxę že jego družina jemu* Supr. 218, 24 'zapytała go drużyna jego'; *da kamenije se xlēbi będqęts* Zogr. Mt. IV, 3 'niech te kamienie staną się chlebem'; tu coll. *kamenije* występuje w funkcji l.mn.

Ze względu na motywację semantyczną użycia l.mn. orzeczenia opisana konstrukcja nazywa się konstrukcją według znaczenia, po łac. *constructio ad sensum*.

c. Forma orzecznika

Orzecznik, zarówno rzeczownikowy, jak też przymiotnikowy występuje w języku scs. regularnie w formie mianownika, por. w języku polskim orzecznik rzeczownikowy w narzędniku¹.

Niektóre przykłady: *vy jeste solъ zemi, vy jeste swętsъ miru* Zogr. Mt. V, 13 - 14 'wy jesteście solą ziemi, wy jesteście światłością świata'; *ioanъ prorokъ bę* Mar. Łk. XX, 6 'Jan był prorokiem'; *welija jestъ węra twoja* Mar., Zogr. Mt. XV, 28 'wielka jest wiara twoja'.

Wyjątkowo pojawia się orzecznik rzeczownikowy w formie narzędnika, np. *dęwoję bo bę ewa* Supr. 489, 9 'Ewa bowiem była dziewicą'.

d. Dopełnienie tzw. sprawcy

W konstrukcji biernej zdania w języku scs., na ogół zgodnie z innymi językami słowiańskimi, z wyjątkiem polskiego, przy orzeczeniu występuje dopełnienie sprawcy (agens, podmiot logiczny) w formie instr. lub w formie gen. z przyimkiem *otъ*. W języku polskim mamy w podobnych wypadkach konstrukcję przyimkową — acc. z przyimkiem *przez*.

Przykłady: *bę* (podm. domyślny: *Isusъ*) *iskušajemъ sotonoję (dijawolomъ)* Mar., Zogr. Mk I, 13 'był kuszony przez diabła'; *poslanъ bystъ anęelsъ gawriłs otъ boga* Mar. Łk. I, 26 'posłany został anioł Gabriel przez Boga' itp.

e. Przydawka celownikowa

Forma celownika, podobnie jak dopełniacza lub zaimka dzierżawczego, może wystąpić w funkcji przydawki przynależnościowej (dzierżawczej, po łac. tzw. *dativus possessivus*). W języku polskim odpowiada takiej formie forma przydawki dopełniaczowej (tzw. *genetivus possessivus*).

Przykłady: *xramъ molitwę* Mar. Mt. XXI, 13 'dom (świątynia) modlitwy'; *otъ-*

¹ W potocznym języku polskim i w dialektach występuje także orzecznik w mianowniku.

puštenije gręxomъ Mar. Mt. XXVI, 28 obok *otъpuštenije gręxomъ* Łk. I, 77 (*gręxъ* w Zogr.) 'odpuszczenie grzechów'; *synъ ti* obok *synъ twojъ* Mar. i Zogr. J. IV, 50 'syn twój' itp.¹

f. Podwójny biernik

Konstrukcja ta utworzona została prawdopodobnie na wzór grecki po pewnych czasownikach; w języku polskim odpowiada jej związek czasownika z biernikiem i narzędnikiem.

Przykład: *sętworę wy čłowękomъ lowca* Zogr. Mt. IV, 19 'uczynię (ustanowię) was łowcami ludzi' itp.; występuje tu połączenie dopełnienia bliższego *vy* i dopełnienia orzecznikowego *lowca*, tzn. acc.+acc. po czasowniku *sętworiti*, co odpowiada w polskim acc.+instr. po *uczynić*.

g. Miejsownik bezprzyimkowy

Język scs. zachował archaiczną konstrukcję miejscownika bezprzyimkowego obok powszechnie używanego wyrażenia przyimkowego, między innymi po takich czasownikach, po których w języku polskim możliwy jest tylko miejscownik z przyimkiem lub dopełniacz.

Przykłady: *semъ męstę* Supr. 81, 3 'na tym miejscu' (okolicznik miejsca); *tomъ casę* Mar. Mt. XVIII, 18 'o tej godzinie' (okolicznik czasu); *kęto prikosnę sę rizaęs moičs* Mar. Mk V, 30 'kto dotknął się szat moich', dosłownie: 'w szatach moich'; w scs. możliwa też była konstrukcja *kosnęti sę* z gen.²

h. Dativus absolutus

Dativus absolutus (dat. abs.), inaczej zwany celownikiem niezależnym, jest chyba najbardziej osobliwą konstrukcją składniową języka scs. Poza językiem scs. konstrukcja ta nie miała zastosowania w językach słowiańskich, nie licząc sporadycznych wypadków w języku średniobułgarskim czy staroruskim, gdzie zapewne chodzi o wpływ języka scs.

Pod względem formalno-gramatycznym i funkcjonalnym dat. abs. znamionuje się tym, że występujący w formie dat. rzeczownik lub zaimek pełni funkcję podmiotu zdania, natomiast łączący się z tą formą imiesłów, przeważnie strony czynnej, również w formie dat., pełni funkcję orzeczenia. Schemat konstrukcji możemy zapisać następująco:

d a t. a b s. = dat. subst., pron. (subiectum) + dat. part. (praedicatum)

¹ Podobne konstrukcje datiwu possessiwu zachowały się w języku bułgarskim, np. *bafta mi* 'mój ojciec', *licata im* 'ich twarze' itp.; posesywność jest tu wyrażona zaimkiem w celowniku. W łacinie dat. poss. występował najczęściej przy czasowniku *esse* i oznaczał osobę, dla której coś istnieje, która coś posiada, np. *liber mihi est* 'mam książkę, książka jest moja'; *multi nobis amici sunt* 'mamy wielu przyjaciół' itp.

² Konstrukcję miejscownika bezprzyimkowego spotykamy również w innych językach, por. np. strus. *Novogorodę* 'w Nowogrodzie', stczes. *Ploščkovicich* 'w Płoszkowicach', stgluż. *Budyšinę* 'w Budziszynie' itp.

Tak skondensowana konstrukcja zastępuje najczęściej zdanie czasowe, jest po prostu jego równoważnikiem. Porównajmy niektóre przykłady:

i sōštu petrovi nizu, na dvorě, pride jedina otā rabyň Mar. Mk XIV, 66 'gdy (kiedy) Piotr był na dole, na dziedzińcu, przyszła jedna ze służebnic'; *sāšedāšu že jemu sō gory, vō slēds jeho idq narodi množi* Zogr. Mt. VIII, 1 'gdy on zszedł z góry, poszły za nim (w ślad jego) liczne rzesze (tłumy)' itp.

Trafiają się też konstrukcje dat. abs. w funkcji zdań bezpodmiotowych; wówczas to participium od *byti* łączy się z wyrazami o charakterze przysłówkowym, jak *večers* 'wieczór, wieczorem', *pozdě* 'późno', oznaczającymi porę, czas, np.:

večers sōštu, glagolēte Mar. Mt. XVI, 2 'gdy jest (bywa) wieczór, mówicie'; *večers byvašu, bē korablē po srēdē moā* Zogr. Mk VI, 47 obok *večeru* (= dat.) *byvašu, bē korablē po srēdē moā* Mar. jw. 'gdy był (nastal) wieczór, była (znajdowała się) łódź pośrodku morza'; *pozdě že byvašu, pristopišē ka nemu učenci jeho* Zogr. Mt. XIV, 15 'gdy było późno, przystąpili do niego uczniowie jego', por. też *pozdě že byvaši* (dat. sg. f.), *reče* Supr. 452, 27 'gdy było późno, rzekł' itp.

Przypuszczać należy, że sam typ konstrukcji dat. abs. w języku scs. mógł się przyjąć pod wpływem oryginałów greckich, w których występuje paralelnie konstrukcja genitivus absolutus (por. w łacinie tzw. ablativus absolutus). Zmianą (innowacją) scs. w stosunku do wzoru greckiego było zastąpienie formy gen. przez formę dat. Wydaje się prawdopodobne przypuszczenie, że ustaleniu się takiej konstrukcji celownikowej mogły sprzyjać inne konstrukcje z celownikiem, zwłaszcza dat. imiesłowu jako przydawki do dopełnienia dalszego. I tak, np. konstrukcja zdaniowa: *sōchodēstems že imz sō gory, zaprēti imz* Mar. Mk IX, 9 'schodzącym im z góry (gdy schodzili z góry), zakazał im', mogła powstać z konstrukcji: *zaprēti imz sōchodēstems sō gory* 'zakazał im schodzącym z góry'.

i. Dativus cum infinitivo

Konstrukcja celownika z bezokolicznikiem trafia się czasem w języku scs., prawdopodobnie pod wpływem greckim; pełni ona funkcję równoważnika zdania, najczęściej dopełnieniowego po czasownikach oznaczających 'mówienie, myślenie itp.', jak *glagolati, vėdēti, mōnēti* itp., występujących w zdaniu nadrzędnym; nadto nierzadko dat. c. inf. może występować w funkcji zdania skutkowego.

Niektóre przykłady: *azō glagolq vamz, ne klēti sē vamz* Mar. Mt. V, 34 'mówię wam, abyście się nie przysięgali (nie przysięgajcie się)'; *iscēli jō, jako diviti sē narodu* Mar. Mt. XV, 1 'uzdrowił ją, że aż się tłum (lud) dziwił' itp.

j. Accusativus cum infinitivo

Konstrukcja biernika z bezokolicznikiem jest zapewne naśladownictwem wzoru greckiego; trafia się niezbyt często w języku scs. po czasownikach *glagolati, mōnēti* itp., pełniąc funkcję dopełnienia orzekającego po innym dopełnieniu bliższym, np.: *vy že kogo mē glagolēte byti?* Assem. Mt. XVI, 15 'wy kim mnie być powiadacie, za kogo mnie uważacie?', por. w związku z tym podwójny acc. (zob. wyżej § 31, f).

Zamiast bezokolicznika w tej samej funkcji wystąpić może imiesłów (accusativus cum participio), np. *kogo glagolqts mē človēci sōšta?* Mar. Mt. XVI, 15, por. wyżej

paralelny przykład z Assem.; *mōnēaxq jē* (tj. *sōsōdy* 'naczynia') *zlata plōny sōštē* Supr. 52, 18 'myśleli, że one (tj. naczynia) są pełne złota'.

k. Supinum

Forma supinum, którego cechą (przyrostkiem) jest *-ta* ≤ *-tū*, kontynuuje dawny pie. rzeczownik odsłowny, zbudowany na tym samym temacie co inf. Ps. i scs. supinum występowało po czasownikach ruchu, np. *iti* (także pochodnych), *grēsti* 'kroczyc', *tešti* 'biec' itp., i pełniło funkcję określnika celu — okolicznika lub zdania okolicznikowego. Podobna konstrukcja znajduje się także w języku łacińskim.

Niektóre przykłady scs.: *ne mūite, jako pridz razoritā zakonā li prorokz, ne pridz razoritā, nō isplānits* Zogr. Mt. V, 17 'nie myślcie, że przyszedłem, aby rozwiązywać (burzyć) zakon (prawo) lub proroków; nie przyszedłem, aby rozwiązywać, lecz aby wypełniać' itp.

Należy dodać, że dopełnienie łączące się z supinum ma formę gen., podczas gdy po inf. i innych formach czasownikowych ma z reguły formę acc. Mogą tu zresztą zachodzić wzajemne wyrównania, tzn. że przy sup. wystąpi acc., a przy inf. — gen. W późniejszych zabytkach sup. zostaje wypierane zdecydowanie przez inf., por.:

ogña pridz vsvrēštā (zam. *vsvrēštā*) *vō zemlq* Mar. Łk. XII, 49 obok inf. *vsvrēšti* w Zogr. 'przyszedłem zrzucić (aby zrzucić, puścić) ogień na ziemię'; *pride otā koncz zemlę slyšatō přēmōdrosti solomunę* Zogr. Łk. XI, 31 obok *pride ... slyšati ...* w Mar. jw. 'przyszła (podm. domyślny: królowa południa) ..., aby słuchać mądrości Salomona'.

Warto podkreślić, że sup. scs. kontynuuje stan ps. i nie miało ono wzoru w oryginałach greckich, w których paralelnie występuje infinitivus celu. Języki słowiańskie w zasadzie utraciły konstrukcję supinum, z wyjątkiem słoweńskiego i dolnołużyckiego. W języku polskim w podobnej konstrukcji celowej używa się bezokolicznika, por. *przyjechałem (przybyłem, przyszedłem itp.) na wieś odpocząć*, tzn. 'aby odpocząć, dla odpoczynku, w celu odpoczynku, na odpoczynek'.

l. Charakterystyczne połączenia zdań złożonych

Znaczenia i funkcje spójników zostały podane już poprzednio (zob. § 27, c, 1). Z nich za szczególnie charakterystyczne dla języka scs. należy uznać następujące:

1) *da* — spójnik a zarazem partykuła w znaczeniu 'aby, by, niech' — przede wszystkim w zdaniach celowych, np.: *ne osōždate, da ne osōždēni bōdēte* Zogr. Mt. VII, 1; *vōnemlēte* (czyt. *vōnemlate*) *milostynę vašeję ne tvoriti přēdz človēky, da vidimi bōdēte imi* Mar. Mt. VI, 1 itp.;

2) *ašte* 'jeżeli' — w zdaniach warunkowych, np. *ašte kto χoditō vō dne, ne potāknetō sē* Mar. J. XII, 9 (por. w związku z tym również połączenia z trybem warunkowym, § 25, d);

3) *čē, acē* 'choć' — w zdaniach przyzwalających, np. *jako i (= ji) ne vidēaše tu sōšta ...*, *čē svēštams sōštams i svētu toliku* (dat. abs.) Supr. 412, 16 'nie widział go tu będącego ..., chociaż (mimo że) były ognie i było tyle światła' itp.;

4) *doideže, dondeže* 'dopóki' — w zdaniach czasowych, np. *bōdi vėštajē sē sō sōpřymtō svoimō skoro, doideže jesi na pōti sō nimō* Zogr. Mt. V, 25; *ne imatō přēiti*

rodosъ, domъdъže vsa bōdōtъ Mar. Mt. 24, 34 'nie przeminie ten rodzaj, dopóki się to wszystko nie stanie (nie spełni, aż się to wszystko spełni)' itp.;

5) jako 'że' — spójnik o bardzo szerokim zastosowaniu w różnych typach zdań podrzędnych — dopełnieniowych, podmiotowych, czasowych, skutkowych i przydawkowych, np.: *glagolъ vama, jako ilija pride* Mar. Mk IX, 13 'mówię (powiadam) wam, że Eliasz przyszedł' (zd. dopełnieniowe); *věstъ bo otecъ vašъ nebesъsky, jako trěbujete siхъ vsěхъ* Mar. Mt. VI, 32 'wie bowiem ojciec wasz niebieski, że tego wszystkiego (tych wszystkich rzeczy) potrzebujecie' (zd. dopełnieniowe); *izvēstno bo bē ludemъ, jako ioanъ prorokъ bē* Mar. Lk. XX, 6 'było wiadomo ludziom, że Jan był prorokiem' (zd. podmiotowe); *i jako pozdě bystъ, isхoždaaše vъnъ iz grada* Mar. Mk XI, 19 'gdy było późno, wychodził z miasta' (zd. czasowe); *izide předsъ vsěmi, jako divъaaхъ sę vsi i slavěхъ boga* Mar. Mk II, 12 'odszedł (wyszedł) przed wszystkimi, tak że się dziwili (zdumiewali) wszyscy i sławili Boga' (zd. skutkowe); *kto sъ jestъ, jako vētri i moře poslušajōtъ jego* Mar. Mt. VIII, 27 'kto jest ten, którego (że go) wiatry i morze słuchają (są mu posłuszne)' (zd. przydawkowe).

1. Zdania względne z *iže, jaže, ježe* ...

Są to przede wszystkim zdania przydawkowe, podmiotowe i dopełnieniowe, łączące się ze zdaniem nadrzędnym za pomocą zaimka względnego *iže, jaže, ježe* itd. (por. § 13, b, 3). Zaimek ten w większości języków słowiańskich wyszedł z użycia i został wyparty przez inne zaimki względne, por. pol. *który* oprócz *jaki, kto, co* itp., ros. *kotoryj* oprócz *kakoj, kto, što* itp.; tu warto dodać, że w języku czeskim obok innych zaimków względnych, jak *který, jaký, kdo, co*, występuje w połączeniach zdaniowych archaiczna forma (w języku pisanym) zaimka względnego *jenž* (m.), *jež* (f. i n.). A oto niektóre przykłady scs.:

vъnemlete otъ lъžūхъ prorokъ, iže priхoдeтъ kъ vama vъ odezdaхъ oубахъ Mar. Mt. VII, 15 'strzeżcie się fałszywych proroków, którzy przychodzą do was w odzieniu owczym' (zd. przydawkowe); *blāženъ jestъ* (domyślne: *sъ* 'ten'), *iže ne sblāznita sę o mně* Mar. Mt. XI, 6 'błogosławiony jest (domyślne: ten), który (kto) się ze mnie nie zgorszy' (zd. podmiotowe); *vъzemlēšī, jegože ne položъ i žъnešī, jegože ne sěvъ* Mar. Lk. XIX, 21 'bierzesz, czegoś nie położył (dosł. czegoś nie położywszy), i żniesz, czegoś nie posiał (czegoś nie posiawszy)' (zd. dopełnieniowe, przedmiot domyślny: *se* 'to').

Ćwiczenie 14

1. Tekst:

Zogr. Mt. VI: (3) тееъ же творащю милостыни. да не чюетъ шюнца твоѣ что творитъ десница твоѣ. Zogr. Mt. VIII: (1) съшедъшо же емоу съ горы въ слѣдъ его идъ народи мнози. Mar. Mk XV: (5) ꙗкоже к томуу ничесоже не отвѣшта. ꙗко дивити са пилатови. Mar. Mt. XVI: (15) вы же кого ма глѣте быти. por. Assem.: кого глѣтѣ ма члѣви сшита. Mar. Mt. XXI: (13) храмъ мой храмъ молитвѣ наречетъ са. Mar. Mk V: (30) кто прикоснѣ са ризѣхъ моихъ. Zogr. Mt. V: (17) не мните. ꙗко придѣ разоритъ закона ли пророкъ. не придѣ разоритъ. нъ исплнитъ.

2. Opisać konstrukcję dativus absolutus pod względem formy i funkcji składniowej w zdaniu złożonym; bliżej określić formę part. praes. act. i part. praet. act. oraz rzeczownika i zaimka w przytoczonych zdaniach: Zogr. Mt. VI, 3, Mt. VIII, 1, jak również w przykładach partii wykładowej (zob. § 31, h).

3. Określić konstrukcje celownika i biernika z bezokolicznikiem, tzw. dativus cum infinitivo i accusativus cum infinitivo, pod względem formy i funkcji w zdaniach z Mar. Mk XV, 5, Mt. XVI, 15 (zob. też § 31, i, j).

4. Opisać formę supinum, jego składnię rzędu z gen. dopełnienia oraz funkcję składniową w zdaniu z Zogr. Mt. V, 17 (zob. też przykłady w § 31, k i w ćwicz. 13 — przykład *počrěts*).

5. Opisać konstrukcję z celownikiem przynależnościowym (tzw. dat. poss.) i jej funkcję w zdaniu z Mar. Mt. XXI, 13 (zob. też § 31, e).

6. Opisać konstrukcję miejscownika bezprzyimkowego i jego funkcję składniową w przykładzie w zdaniu z Mar. Mk V, 30 (zob. § 31, g).

7. Podać i opisać inne charakterystyczne związki składniowe w zdaniu pojedynczym, jak szczególny wypadek składni zgody podmiotu z orzeczeniem, tzw. konstrukcję „ad sensum” (zob. § 31, b), składnię orzecznika (zob. § 31, c), konstrukcję podmiotu tzw. logicznego, czyli dopełnienia sprawcy w konstrukcji biernej zdania (zob. § 31, d), i konstrukcję podwójnego biernika (zob. § 31, f).

8. Podać charakterystykę niektórych połączeń zdaniowych: a) spójnikowych z *da, ašte, cě, doideže, domъdeže, jako* itp.; b) względnych z *iže* itd.; w tym celu rozpatrzyć przykłady: Zogr. Mt. VI, 3, Mt. V, 17, Mar. Mk 15, 5 i inne (zob. § 31, l, 1).

9. Porównać na wybranych przykładach budowę zdania pojedynczego i złożonego w języku scs. z odpowiednimi konstrukcjami w języku polskim i rosyjskim.

KONWERSATORIUM XV

Ćwiczenie 15

Powtórzenie wiadomości gramatycznych — pełna analiza językowa tekstu, ogólna charakterystyka — synteza, wniosek

1. Tekst: Mar. Lk. XV, 11 - 13:

a) Tekst nienormalizowany:

(11) ЧЛВКЪ ЕДИНЪ ИМЪ ДЪВА СНА. (12) И РЕЧЕ ЮНЪИ ЕЮ ОТЦЮ. ОТЧЕ ДАЖДЪ МИ ДОСТОИНЖЪ ЧАСТЪ ИМЪНИИ. И РАЗДѢЛИ ИМА ИМЪНИИ. (13) И НЕ ПО МЪНОСЪХЪ ДЪНЪХЪ СЪБЪРАВЪ ВСЕ МЪНИИ СЪНЪ ОТИДЕ НА СТРАНЪ ДАЛЕЧЕ. И ТОУ РАСТОЧИ ИМЪНИИ СВОЕ ЖИВЪ БЛАДЪНО.

b) Tekst normalizowany:

(11) ЧЛОВѢКЪ ЕДИНЪ ИМѢ ДВА СЫНА. (12) И РЕЧЕ ЮНѢИ ІЕЮ ОТЦЮ. ОТЧЕ ДАЖДЪ МИ ДОСТОИНЖЪ ЧАСТЪ ИМѢНИИ. И РАЗДѢЛИ ИМА ИМѢНИИ. (13) И НЕ ПО МЪНОСѢХЪ ДНѢХЪ СЪБЪРАВЪ ВСЕ МЪНИИ СЫНЪ ОТИДЕ НА СТРАНЪ ДАЛЕЧЕ. И ТОУ РАСТОЧИ ИМѢНИИ СВОЕ ЖИВЪ БЛАДНО.

c) Transliteracja (transkrypcja transliteracyjna):

(11) *člověk edině imě dva syna.* (12) *i reče juněi eju otcju. otče daždь mi dostoinjō čestь iměniě. i razdělil ima iměniě.* (13) *i ne po mnogžěchъ dьnechъ (lub: dьnechъ) sьbrava vse mьni snъ otide na stranō daleče. i tu rastoči iměniě svoje živы blqđano.*

d) Transkrypcja półfonetyczna (fonologiczna, ogólna):

(11) *člověka jedině imě dva syna.* (12) *i reče junějъ (juněi) jeju otčju. otče daždь mi dostoinjō čestь iměnija. i razdělil ima iměnije.* (13) *i ne po mnogžěchъ dьnechъ sьbrava vse mьniъ (mьni) synъ otide na stranō daleče. i tu rastoči iměnije svoje živы blqđano.*

e) Przekład polski (filologiczny):

(11) *Człowiek pewien miał dwóch synów.* (12) *I rzekł młodszy z nich ojcju: ojczu daj mi należną część mienia (majątku, majątności). I rozdzielił im mienie.* (13) *I po nielicznych dniach (za kilka dni, niedługo potem) zabrawszy wszystko młodszy syn odszedł do krainy daleko (do krainy dalekiej). I tam stracił (rostrwonil) mienie swoje żyjąc rozpuście.*

2. Analiza językowa:

U w a g a w s t ę p n a: należy dążyć do możliwie pełnego opisu wszystkich wyrazów i form wyrazowych występujących w tekście. Opis powinien być łączny (kompleksowy), tzn. po określeniu formy występującej w danym urywku podajemy najbliższe formy pokrewne; oprócz zjawisk fleksyjnych należy uwzględnić zjawiska słowotwórcze, fonetyczne, składniowe i słownikowo-semantyczne. Pouczająca niekiedy może być konfrontacja ze stanem w języku polskim i rosyjskim, a w miarę potrzeby także ze stanem w innych językach słowiańskich. W szeregu wypadków trzeba będzie dokonać rekonstrukcji postaci prasłowiańskiej.

Analizę językoznawczą tekstu można przeprowadzić albo według rodzaju zjawisk, albo według części mowy, objaśniając w obrębie nich dane zjawiska, albo wreszcie według wyrazów kolejno po sobie następujących, określając części mowy i występujące zjawiska językowe. W poprzednich ćwiczeniach był w zasadzie stosowany opis podporządkowany głównej tematyce gramatycznej. Poniższy schemat proponuje opis zjawisk językowych biorący za punkt wyjścia części mowy.

a) Rzeczowniki:

člověka — N sg. m., dekl. I, typ twardy; G sg. *člověka*. Ze względu na budowę morfologiczną i zmiany fonetyczne wyraz ten należy do trudniejszych w analizie. Na podstawie danych porównawczych (zob. F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, s. 123) trzeba przyjąć hipotetyczną postać ps. w trzech wariantach: *čelověka, *čulověka, *čelvěka. Pierwsza część tego złożonego wyrazu čel- ma związek z čeladь 'czeladź', a także z ps. *čelnъ || *čolnъ, por. pol. *człon, członek*, rus.-cs. *čelonъ*, ukr. *člon, čelen*, czes. *člen, článeč*. W związku z tym należy przyjąć palatalizację I w nagłosie: č ≤ k przed e lub ъ, tj. *čel- || *čvl- ≤ *kel- || *kvl-. Drugi człon złożenia čelověka wzgl. čulověka lub čelvěka, tj. -věka, łączy się często etymologicznie z lit. *vaikas* 'dziecko, młodzieniec', stprus. *waiks* 'sługa', co nie jest całkiem pewne. Godna uwagi jest forma rosyjska z pełnogłosem: *čelovek*.

syna — A du. m. dekl. II, por. kontekst liczebnika *dva*; tu forma *syna* zamiast spodziewanej *syny*, na wzór dekl. I, np. *dva brata*; podać dalsze objaśnienia z zakresu wzajemnych wpływów dekl. I i II.

otčju — zagadnienie fleksji i fonetyki (palatalizacji); pisownia -ju: *otčju* oznacza, że spółgłoska c była wymawiana miękko: c'; podać dalsze objaśnienia.

otče — połączyć z formą poprzednią; zagadnienie fleksji i palatalizacji.

čestь — A sg. f. dekl. IV, tem. -i-; N sg. *čestь*, G sg. *česti*; č ≤ k przed e, palat. I: *čestь* ≤ *kěsti.

iměnija — G sg. n. dekl. I, miękka; N sg. *iměnije*; starsza forma także *iměnije*, por. rozwój ь w i przed j.

iměnije — A sg. n., A = N, por. kontekst zdaniowy: *razdělil iměnije*.

po ... dьnechъ — L pl. m., dekl. V, tem. -n-; N sg. *dьnъ*, G sg. *dьne*; forma L związana z przyimkiem *po*; starsza forma ses. i ps. brzmiała *dьnъchъ*: e ≤ ъ; podać dalsze formy i objaśnić je.

synъ — por. wyżej *syna*.

na stranō — A sg. f. z przyimkiem *na*, dekl. III twarda; podać dalsze formy; objaśnić zjawisko przestawki, por. pol. *strona*, ros. *storona* 'strona, bok' i cerkiewizm *strana* 'kraj, kraina, strona świata'.

b) Zaimki:

jedinъ — zaimek nieokreślony 'jakiś, pewien'; sekundarna funkcja liczebnika *jedinъ*; w tekście *člověka jedinъ* 'pewien człowiek' na zasadzie składni zgody; podać dalsze formy.

jeju — G du. m. (w związku z kontekstem) zaimka wskazującego (anaforycznego), także na 3. os.; podać dalsze formy.

mi — D sg. zaimka 1. os.; N sg. *azъ*, podać dalsze formy.

ima (jima) — D du., por. wyżej *jeju*.

vse — A sg. n., por. kontekst: *sьbrava vse*; zaimek nieokreślony — uogólniający; podać inne formy, zasady odmiany i cechy fonetyczne (zjawisko palatalizacji III s' ≤ χ).

svoje — A sg. n., por. składnia zgody: *iměnije svoje*, zob. wyżej rzeczowniki; podać inne formy zaimka, cechy odmiany.

c) Przymiotniki:

juněi (junějъ) — N sg. m. compar. od *junъ* 'młody', odmiana niezłożona; G sg. *juněiša (junějša)*; podać formy r.n. i ż.; zwrócić uwagę na składnię compar. z gen.: *juněi jeju*, por. w języku polskim *młodszy z nich*.

dostoinjō — A sg. f., co wynika z kontekstu: *čestь dostoinjō*; odmiana złożona, por. N sg. f. *dostoinaja*; podać inne formy złożone i niezłożone.

mnogžěchъ — L pl. dla wszystkich trzech rodzajów, tu w kontekście dotyczy r.m.: *po mnogžěchъ dьnechъ*; odmiana niezłożona; podać inne formy; objaśnić zjawisko palatalizacji, por. N sg. m. *mnogъ* i inne ze spółgłoską g.

mьni — N sg. m. compar. od przymiotnika *malъ*; odmiana według tematu miękkiego: G sg. m. *mьniša*; podać inne formy. Warto zwrócić uwagę na to, że *mьni* ma znaczenie 'mniejszy' i 'młodszy'.

d) Liczebniki:

jedinъ — N sg. m., liczebnik główny, wtórnie także zaimek, zob. wyżej zaimki.

dva — N - A du. m., tu A du. por. kontekst *imě dva syna*; liczebnik główny mający odmianę tylko dualu; podać inne formy.

e) Czasowniki:

imě — 3. sg. aor. sygm. I od *iměti*, *imamь*, *imaši*; czasownik nieregularny; podać inne formy aorystu i praes.

reče — 3. sg. aor. asygm.; podać podstawowe formy i odmianę tego czasownika w praes. i aor.; objaśnić zjawiska fonetyczne.

daždь — 2. sg. imper. = 3. sg. od *dati*, *damь*, *dasi*, koniug. atematyczna, V (według T. Lehra-Splawińskiego III); podać odmianę, cechy fonetyczne.

razdéli — 3. sg. aor. sygm. I od *razděliti*, *razdělъ*, *-liši*, koniug. IV (w innym podziale II), tem. *-i-*; podać odmianę aor.; zauważyć trzeba, że imperf. tworzył się od czasownika niedokonanego *razdělati*, *-ajъ*, *-aješi* (iterativum); w przedrostku *raz-* zjawisko przestawki, por. pol. *roz-*, ros. *raz-* (cerkiewizm).

sъbravъ — part. praes. act. I, N sg. m. odmiana niezłożona w funkcji równoważnika zdania czasowego; podać formy podstawowe czasownika i inne formy part., jak również możliwe oboczności apofoniczne w rdzeniu *br-*: *ber-* : *bir-* : *bor-*; w tekście poświadczony przejście *ь* w *ъ* *sъbravъ* zam. *sъbravъ*; objaśnić warunki tego przejścia.

otide — 3. sg. aor. asygm. od *otiti*, *otidъ*, *otideši*, koniug. I, czasownik nieregularny; podać cechy tego czasownika; prefiks *ot-* przed samogłoską nie miał jeru, por. *otъ* przed spółgłoską nagłosu czasownika, np. *otъpustiti* itp.

rastoči — 3. sg. aor. sygm. I od *rastočiti*, *rastočъ*, *rastočiši*, koniug. IV (II), tem. *-i-*; podać inne formy aor. W przedrostku *ras-* zjawisko przestawki i ubezdźwięcznienia *ъ* w *ъ*, zob. wyżej *razdéli*. Poza tym objaśnić zjawiska fonetyczne palatalizacji, w związku z tym oboczności spółgłoskowych, a także apofonii rdzennych, np. *tek-* : *toč-* : *toč-* itd.

živы — part. praes. act., N sg. m.; G sg. *živōsta*; podstawowy czasownik: *žiti*, *živъ*, *živěti*, tem. *-e-*, koniug. I. Podać pozostałe formy part., objaśnić cechy fonetyczne: *ž* z *g* oraz *št* z *tj*.

f) Przysłówki, spójniki, partykuły:

daleče — przysłówek miejsca 'daleko'; *č* ≤ *k* przed *e*, palat. I, por. też scs. *daleko*.

tu — przysłówek na określenie miejsca dalszego w znaczeniu 'tam', por. *sъde* 'tu, tutaj' — określający miejsce bliższe.

blqđno — przysłówek odprzymiotnikowy, dawna forma N-A n., por. przymiotnik *blqđnъ*, *-ъna*, *-ъno*. W tekście przykład na przejście *ь* w *ъ* — asymilacja pod wpływem następującej sylaby z samogłoską tylną *o*.

i (czterokrotnie w tekście) — spójnik łączny współrzędny, bardzo częsty wskaźnik zespolenia i nawiązania w zdaniach współrzędnych, poza tym łączący równorzędne człony zdania pojedynczego.

ne — negacja 'nie' — partykuła przecząca.

g) Przyimki:

Zostały już podane wyżej i omówione łącznie z formami rzeczowników.

h) Ogólna charakterystyka (wnioski):

Biorąc pod uwagę objaśniony fragment tekstu scs., jak i dalszy jego ciąg z Zogr. (zob. *Wybór tekstów*, s. 174), możemy ogólnie ocenić jego charakterystyczne cechy językowe. Ze względu na treść przypowieści, będącej zarazem opowiadaniem pewnych zdarzeń rozgrywających się w przeszłości, mają zastosowanie konstrukcje zdaniowe

z użyciem w orzeczeniu form czasów przeszłych, jak aorysty i imperfectum, a także imiesłowowych równoważników zdania czasowego; dla różnicowania stylistycznego autor wprowadza także konstrukcję celownika niezależnego (tzw. *dativus absolutus*) w dalszym tekście w funkcji zdania czasowego (zob. zdanie 14 na s. 174).

Charakterystyczną formą w tego rodzaju tekstach przy cytowaniu wypowiedzi wprost (*oratio recta*) jest częsty zapowiednik *reče* 'rzekł, powiedział', np. w zdaniu 12 i w innych.

W połączeniach zdań opisujących kolejne wydarzenia często występuje połączenie lub nawiązanie za pomocą spójnika łącznego *i* (por. w urywku 4 zdania zaznaczające się od *i*).

Postacie morfologiczne i fonetyczne wyrazów w tekście prócz cech starszych ps., jak przestawki płynnych spółgłosek z samogłoską (tzw. *metateza*), palatalizacje spółgłosek tylnojęzykowych itp., odzwierciedlają także zmiany nowsze, przede wszystkim zmiany jerowe, tj. asymilację, wokalizację i zanik tych głosek.

Warto dla uzyskania pełniejszego obrazu zmian językowych ps. i scs. porównać dwa lub więcej tekstów paralelnych, wydobywając z nich cechy różniące — gramatyczne i leksykalne. I tak, np. w paralelnym tekście *Kodeksu Zografskiego* (zob. *Wybór tekstów*, s. 174) występują formy z opuszczeniem jerów, por. w zdaniu 13: *мнозѣхъ* i *все*, podczas gdy w *Kodeksie Mariańskim* zachowane są formy z jerami: *мнозѣхъ* i *все*. W Zogr. mamy także uproszczenie *з* na *ъ*: *мнозѣхъ*, w Mar. natomiast jest forma starsza *мнозѣхъ*. Nieściągnięta forma stopnia wyższego przymiotnika *мъни* występuje w Mar., a ściągnięta *мъни* — w Zogr. Odwrotnie, stan starszy odbija Zogr. w pisowni sufiksu *-ъje*, np. *имѣнъje*, stan nowszy — Mar.: *-ije*, a więc *имѣниje* (zdanie 12).

Z różnic leksykalnych wskazać możemy np. wyraz *jediny* w Mar., a *eters* w Zogr. (zdanie 11), *juněi* w Mar., *мъни* w Zogr. (zdanie 12); poza tym występuje *мъни* w obu zabytkach zgodnie (zdanie 13), prócz różnicy fonetycznej, o czym nadmieniliśmy wyżej.

UZUPEŁNIENIE WIADOMOŚCI Z GRAMATYKI

§ 32. Pochodzenie głosek scs. z ps. i pie. (podsumowanie)

a. Samogłoski

1) a:

a ≤ ps. a ≤ pie. ā, ō, np.: *mati* ≤ pie. **mātēr*, por. lac. *māter*, gr. *mātēr* i *mētēr*, sti. *mātā* (*mātar-*), lit. *mótė*, gen. *móters* 'kobieta'; *bratr̃* ≤ pie. **bhrāter-*, **bhrātro-*, por. lac. *frāter*, gr. *frātēr* i *frātōr*, sti. *bhrātar-*, lit. demin. *broterelis*, *brōlis*; *znati* ≤ pie. **gnō-*, por. lac. (*g*)*nōscō*, (*g*)*nōtus*, gr. *gignōskō*, *gnōtōs*, sti. *jñātās*, lit. *žinóti*; *dati*, *dar̃* ≤ pie. **dō-*, por. lac. *dare*, *dōnum*, gr. *dldōmi*, *dōron*, sti. *dādāmi*, lit. *diūdu*, stlit. *diūmi* ≤ **dōdmi*; warto zaznaczyć, że w językach bałtyckich w przeciwieństwie do słowiańskich dawne pie. ā, ō przeszły w o.

a po j, ċ, ž, š ≤ ps. ě ≤ pie. ē, np.: *jasti* ≤ ps. **jěsti* ≤ **jěditi* ≤ pie. **ēd-*, por. lac. *edō*, *edere*, lit. *ėdu*, *ėsti*; *kričati* ≤ ps. **kričēti* ≤ **krihēti* ≤ pie. **krihē-*; *běžati* ≤ ps. **běžēti* ≤ **bėgēti* ≤ pie. **bėgē-*; *slyšati* ≤ ps. **slyšēti* ≤ **slyhēti* ≤ pie. **slušē-*; *čas̃* ≤ ps. **čēs̃* ≤ **kēs̃* ≤ pie. **kēs-* (zob. §§ 12, b, 5 i 16, a, 1).

a w grupach *rat*, *lat*, *trat*, *ilat* ≤ ps. o ≤ pie. ā w grupach ps. *ort*, *olt*, *tort*, *olt*, np. *ramē* ≤ ps. **ormē*, *lakst̃* ≤ ps. **olkst̃*, *grad̃* ≤ ps. **gord̃*, *glava* ≤ ps. **golva* (zob. § 18).

Należy zaznaczyć, że istnieje nowsza hipoteza, według której w języku ps. w dobie przestawki nie było jeszcze o, tylko ā (por. Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, cz. I, Warszawa 1969, s. 36 n.). W związku z tym zamiast dotychczasowej symboliki dla grup przestawkowych używa się niekiedy symboliki odmiennej, mianowicie *ärt*, *ält*, *tärt* i *tält*, rzadziej *art*, *alt*, *tart*, *tält*. Kwestia jest dyskusyjna i niejednoznacznie rozwiązywana. W podręczniku niniejszym przyjęto stanowisko, że przestawka dokonała się w zasadzie po przejściu ps. ā w ō (po zmieszaniu się ā z ō).

a w grupie *aa* ≤ *ae* ≤ *aje* ≤ ps. *aje*, np. *dobraago* obok *dobrajego* ≤ ps. **dobra-jego*, *dēlaats* obok *dēlajets̃* ≤ ps. **dēlajets̃* (zob. § 16, a, 6).

2) o:

o ≤ ps. o ≤ pie. ō, ā, np. *oko* ≤ ps. **oko* ≤ pie. **ōk-*, por. lac. *oculus*; *nošt̃* ≤ ps. **nokt̃* ≤ pie. **nokti-s*, por. lac. *nox*, gen. sg. *noctis*, lit. *naktis*; *ost̃* ≤ ps. **os̃* ≤ **pie. āks-*, por. lac. *axis*, lit. *ašis*; w języku litewskim i pozostałych językach bałtyckich pie. ā, ō ≥ a;

o w grupie *ov* ≤ ps. *ov* ≤ pie. e-u (tzw. heterosylabiczny dyftong, w którym u należy do następnej sylaby), np.: *noṽ* ≤ ps. **noṽ* ≤ pie. **neuos*, por. lac. *novus* (starsze *novos*); *slovo* ≤ ps. **slovo* ≤ pie. **kleuos*; zaszła tu stara asymilacja e do o w następnej sylabie: pie. **neuos* ≥ wczps. **nouos* ≥ ps. i scs. *noṽ*; pie. **kleuos* ≥ wczps. **slovo* ≥ ps. i scs. *slovo*;

o ≤ ps. o ≤ pie. ō (tzw. szwa), np. *spor̃* ≤ ps. **spor̃* ≤ pie. **spharos*, por. sti. *sphirās*;

3) u:

u ≤ ps. u ≤ wczps. *ou* ≤ pie. *au*, *ou*, np.: *suχ̃* ≤ ps. **suχ̃* ≤ wczps. **sousū* ≤ pie. **sausos*, por. lit. *sausas*; *uχ̃o* ≤ ps. **uχ̃o* ≤ wczps. **ouso* ≤ pie. **aus-*, por. lac. *auris* ≤ *ausis*, lit. *ausis*; *tur̃* ≤ ps. **tur̃* ≤ wczps. **tourū* ≤ pie. **tauros*, por. lit. *taūras*, gr. *taūros*; gen. sg. *synu* ≤ ps. **synu* ≤ wczps. **sūnoū* ≤ pie. **sūnous*, por. lit. *sūnaūs*; *buditi* ≤ ps. **buditi* ≤ wczps. **bouditi* ≤ pie. **bhoudh-*, por. lit. *pa-si-baudyti*;

'u (u po spółgłoskach miękkich lub po j) ≤ ps. 'u, *ju* ≤ wczps. i pie. *eu*, np. *blusti* ≤ ps. **bjudti* ≤ wczps. **beyditi* ≤ pie. **bheydh-*, por. goc. *biudan* (zob. wyżej oboczną postać *buditi*); *lub̃* ≤ ps. **ljub̃* ≤ wczps. **leubū* ≤ pie. **leubhos*, por. sti. *leubhoh*, stwniem. *liob*;

u w grupie *uu* ≤ *uje* ≤ ps. *uje*, np. *dobruumu* ≤ *dobrujemu* ≤ ps. **dobrujemu* (zob. § 16, a, 6).

4) y:

y ≤ ps. y ≤ pie. ū, np.: *syñ* ≤ ps. **syñ* ≤ pie. **sūnūs*, por. lit. *sunūs*, sti. *sumiš*; *byti* ≤ ps. **byti* ≤ pie. **bhū-*, por. lit. *būti*;

y ≤ ps. y ≤ pie. -ās, -ōs, np. *vy* ≤ ps. **vy* ≤ pie. **uōs*, por. lac. *vos*; gen. sg. *rōky* ≤ ps. **rōky* ≤ pie. -ās, por. lit. *rañkos*;

y ≤ ps. y ≤ pie. -ons, -ans, np. acc. pl. m. *vľky* ≤ ps. **vľky* ≤ pie. **uľk^uons*; acc. pl. f. *sestry* ≤ ps. **sestry* ≤ pie. *-ans;

y ≤ ps. y ≤ pie. -uns, np. acc. pl. *syny* ≤ ps. **syny* ≤ pie. **sūnuns*, por. lit. *sūnus* ≤ **sununs*, goc. *sununs*;

y ≤ ps. y ≤ pie. -ōn, -on-t-s, np.: *kamy* ≤ ps. **kamy* ≤ pie. **kamōn* (prawdopodobnie), por. gr. *akmōn*; part. praes. act. m. i n. *vedy* ≤ ps. **vedy* ≤ pie. **uedo-nt-s*;

y ≤ ps. y ≤ ̃ przed j, np. *novy* obok *novyj̃* i arch. *novyj̃* ≤ ps. **novyj̃* (zob. § 16, a).

5) ě:

ě ≤ ps. ě₁ ≤ pie. ē, np. *věra* ≤ ps. **věra* ≤ pie. **uēr-*, por. lac. *verus*; *sěmę* ≤ ps. **sěmę* ≤ pie. **sēmen-*, por. lac. *sēmen*;

ě ≤ ps. ě₂ ≤ wczps. *oi* ≤ pie. *ōi*, *āi*, np. N-A-V du. f. *ženē* ≤ ps. **ženē* ≤ **ženoī* ≤ pie. **genāi*; L sg. m. *vľcē* ≤ ps. **vľcē* ≤ **vľkoī* ≤ pie. **uľk^uoi*; L pl. m. *vľcēχ̃s̃* ≤ ps. **vľcēχ̃s̃* ≤ **vľkoīχ̃ū* ≤ pie. **uľk^uoīsu*; 2. pl. imper. *berēte* ≤ ps. **berēte* ≤ **beroīte* ≤ pie. **bheroīte*;

ě ≤ ps. ě₂ ≤ wczps. *ai* ≤ pie. *ōi*, *āi*, np.: dat., loc. sg. f. *ženē* ≤ ps. **ženē* ≤ **ženaī* ≤ pie. **genāi*, por. lac. *terrae*, *Romae*;

ě w grupach *trēi*, *tlēt* ≤ ps. i pie. e w grupach *tert*, *telt*, np. *bręg̃* ≤ ps. **berg̃*, *mlēko* ≤ ps. **melko* (zob. § 18, a);

ě ≤ ps. ě ≤ z grup ee, ēa, ēje, np. *něsmь* ≤ ps. **něsmь* ≤ **ne esmь*; *viděše* obok *viděaše* ≤ ps. **viděaše*; loc. sg. m., n. *dobrěmь* ≤ ps. **dobrějemь*.

6) e:

e ≤ ps. e ≤ pie. ē, np. *berq* ≤ ps. **berq* ≤ pie. **bhērōm*, por. lac. *fero*, gr. *fero*; *jestь* ≤ ps. **jestь* obok **jestь* ≤ pie. **estī*, por. lac. *est*, lit. *esti*; V sg. m. *vlbče* ≤ ps. *vlče* ≤ **vlkē* ≤ pie. **ul̥k^he*;

e ≤ ps. e ≤ ps. o po j i spółgłoskach palatalnych, np. *polē* ≤ ps. **polje* ≤ **poljo*; *srudce* ≤ ps. **sfdbce* ≤ **sfdbco* ≤ **sfdbko*; instr. sg. '-emь' ≤ '-omь', np. *koiemь* ≤ ps. **konjemь* ≤ **konjomь*; gen. sg. pron. m. i n. *jego* ≤ ps. **jego* ≤ **jogo*.

7) i:

i ≤ ps. i₁ ≤ pie. i, np. *živь* ≤ ps. **živь* ≤ **givū* ≤ pie. **g^hiijos*, por. lac. *vivus* (starsze *vivos*), lit. *gyvas*;

i ≤ ps. i₁ ≤ pie. ei, ēi, np.: *piti* ≤ ps. **piti* ≤ wczps. **peiti* ≤ pie. *pei-*; *viti* ≤ ps. **viti* ≤ **veiti* ≤ pie. *uei-*; *viděti* ≤ ps. **viděti* ≤ **veidēti* ≤ pie. **ueid-*; *iti* ≤ ps. **iti* ≤ pie. **ēiti*; *zima* ≤ ps. **zima* ≤ **zejma* ≤ pie. **ghejmen-*, por. gr. *χείμα*;

i ≤ ps. i₁ ≤ pie. i+n, np. *žila* ≤ ps. **žila* ≤ pie. **ginsla*, por. lit. *gįsla*, *gįsła*, acc. pl. m. *gosti* ≤ ps. **gosti* ≤ pie. **ghostins*;

i ≤ ps. i ≤ wczps. i pie. -ēr — tzw. i t a c y z m, tj. przejście ē w i przed wygłosowym -r, np. *mati* ≤ ps. **mati* ≤ **mātēr*, por. lac. *māter*; *dšti* ≤ ps. **dšti* ≤ **dsgti* ≤ **dūgtēr* ≤ pie. **dhoghātēr*; dodać można, że zjawisko itacyzmu w różnych pozycjach wyrazu jest znane w języku średniogreckim;

i ≤ ps. i₂ ≤ wczps. ei po j ≤ oi po j, np. 2. pl. imper. *pišite* ≤ ps. **pišite* ≤ **pišjeite* ≤ pie. **pišjoite*; loc. pl. m. -iχъ, np. *koiiχъ* ≤ ps. **konjiχъ* ≤ **konjeiχъ* ≤ **-ioiχъ* ≤ pie. **-ioisu*;

i ≤ ps. i₂ ≤ wczps. oi ≤ pie. ōi, āi, np. *vlbci* ≤ ps. **vlci* ≤ **vlki* ≤ **vlkoj* ≤ pie. **ul̥k^hoi*; 2. i 3. sg. imper. *nesi* ≤ ps. **nesi* ≤ **nesoi* ≤ pie. **-oi-s*, **-oi-t*;

i ≤ ps. i₂ ≤ wczps. ai po j ≤ pie. āi, ōi po j, np. dat., loc. sg. f. *struji* ≤ ps. **struji* (sruji) ≤ **strujai* (srujai) ≤ pie. **-āi* itp.

i ≤ ps. i ≤ y po j i spółgłoskach palatalnych, np.: instr. pl. m. *kraji* ≤ ps. **kraji* ≤ **krajy*, por. *vlky*; *šiti* ≤ ps. **šiti* ≤ **šyti* ≤ pie. **šjūti*, por. lit. *siūti*, sti. *syuti*;

i ≤ ps. i ≤ b+j, np. *trije* obok *truje* ≤ ps. **truje*; *gostije* obok *gostje* ≤ ps. **gostje*; *pěšijь* obok *pěšjь* ≤ ps. **pěšjь* (zob. § 16, a);

i ≤ ps. j+b (z połączenia jb- w nagłosie), np. *igra* ≤ ps. **jьgra*, por. pol. *gra* || *igra*; *imamь*, *iměti* ≤ ps. **jьmamь*, **jьměti*; *idq* ≤ ps. **jьdq*.

8) q:

q ≤ ps. q ≤ wczps. on, om ≤ pie. ōn, ān, ōm, ām przed spółgłoską, ale nie wygłosową, np. *gqъ* ≤ ps. **gqъ* ≤ **gonsi* ≤ pie. **ghāns-*, por. lac. *anser* ≤ **hanser*, niem. *Gans*; *zqbъ* ≤ ps. **zqbъ* ≤ **zombū* ≤ **zombos* ≤ pie. **gombhos*, por. lit. *žam̃bas*; *pqtъ* ≤ ps. **pqtъ* ≤ **ponti* ≤ pie. **ponthi-*, por. lac. *pontis*, gen. *pontis*, sti. *ánthas* 'droga';

q ≤ ps. q ≤ wczps. -an, -am w wygłosie ≤ pie. -ān, ām, -ōn, -ōm, np.: acc. sg. f. *ženq* ≤ ps. **ženq* ≤ **genam* ≤ pie. **genām*, por. lac. *terram*; 1. sg. praes. *berq* ≤ ps. **berq* ≤ **berom* ≤ pie. **bherōm*;

q ≤ ps. q ≤ baltosłow. i pie. ŋ, ŋ przed spółgłoską, np.: *dqti* ≤ ps. **dqti* ≤ **dṃ-* ≤ pie. **dṃ-*; tu należy porównać oboczną postać *zm* przed samogłoską;

dṃq itp.; *zvqka* ≤ ps. **zvqka* ≤ **zvŋ-* ≤ pie. **zvŋ-*, por. obocznie *zvŋěti*, *zvŋěti*.

9) ę:

ę ≤ ps. ę ≤ wczps. en, em przed spółgłoską ≤ pie. en, em, np.: *pętz* ≤ ps. **pętz* ≤ **pentū* ≤ pie. **penk^htos*, por. lit. *peñktas*, gr. *pémptos*; *teleq*, gen. sg. *telete* ≤ ps. **teleq*, *telete* ≤ **-ent-e* ≤ pie. **-ent-es*;

ę ≤ ps. ę ≤ wczps. -en, -em w wygłosie ≤ pie. -ēn, -ēm, np.: *sěmę* ≤ ps. **sěmę* ≤ **sěmen* ≤ pie. **sěmēn*, por. lac. *semen*, *seminis*; acc. sg. pron. *mę* ≤ ps. **mę* ≤ **mēm* ≤ pie. **mēm*;

ę ≤ ps. ę ≤ pie. in przed spółgłoską, np. 3. pl. *praes. -ętz: nosętz* ≤ ps. **nosętz* ≤ pie. **nosint-*; w temacie part. praes. act.: *nosęšt-* ≤ ps. **nosęšt-* ≤ pie. **nosintšt-*; w wyrazach zapożyczonych, np. *kanęžъ* ≤ ps. **kanęžъ* ≤ **kanęžъ* ≤ goc. *kuning-*; *pěnežъ* ≤ ps. **pěnežъ* ≤ **pěnežъ* ≤ stgerm. *penning-* itp.;

ę ≤ ps. ę ≤ wczps. -ens po j ≤ -ons po j ≤ pie. -ans, -ons po j, np.: acc. pl. m. *kraję* ≤ ps. **kraję* ≤ **krajens* ≤ **krajons* ≤ pie. **kražons*; acc. pl. f. *struję* 'strumienie' ≤ ps. **struję* (sruję) ≤ **strujens* (srujens) ≤ **strujons* (srujons) ≤ pie. **-jans*, por. wyżej -y ≤ -ons, -ans w tematach twardych;

ę ≤ ps. ę ≤ pie. ŋ, ŋ przed spółgłoską, np.: *desętz* ≤ ps. **desętz* ≤ pie. **dekm̃t-*, por. lit. *dešĩmtas*; *pamętz* ≤ ps. **pamętz* ≤ pie. **-m̃tis*, por. lac. *mens*, *mentis*, lit. *at-m̃intis*; *pęti* ≤ ps. **pęti* ≤ pie. **pŋ-*, por. oboczną formę z -m̃-: *pŋq*; *tęti* ≤ ps. *tęti* ≤ pie. **tŋ-*, por. *tŋq*; *vyžęti* 'wyżać, wyzimać, wygnieść' ≤ ps. **vyžęti* ≤ pie. **gŋ-*, por. oboczną postać *vyžęm̃q*.

10) ɔ:

ɔ ≤ ps. ɔ ≤ wczps. i pie. ū, np.: *synъ* ≤ ps. **synъ* ≤ **sünū* ≤ pie. *sünūs*, por. lit. *sunūs*; *mъχъ* ≤ ps. **mъχъ* ≤ **mūχū* ≤ **mūsū* ≤ pie. **mūs-*, por. lac. *muscus*; gen. sg. f. *svekrove* ≤ ps. **svekrove* ≤ **svekrūue* ≤ pie. **suekrūues*, por. N. sg. *svekry* ≤ pie. **suekrū-s* itp.

ɔ ≤ ps. ɔ ≤ wczps. i pie. -ōs, -ōm w wygłosie; tu najpierw ō przeszło w ū, które następnie dało ɔ, a spółgłoska wygłosowa znikła zgodnie z prawem otwartej sylaby, np.: N sg. m. *vlbka* ≤ ps. **vlka* ≤ **vlkū* ≤ pie. **ul̥k^hos*, por. lit. *vil̃kas*, lac. *lupus*, stłac. *lupos*, gr. *lýkos*; acc. sg. m. *vlbka* ≤ ps. **vlka* ≤ **vlkū* ≤ pie. **ul̥k^hom*, por. lit. *vil̃kams*, lac. *lupum*, stłac. *lupom*, gr. *lýkon*; 1. sg. aor. *rekъ* ≤ ps. **rekъ* ≤ **rekū* ≤ pie. **rekōm* itp.; part. praet. act. I, nom. sg. m. *vedъ* ≤ ps. **vedъ* ≤ **vedū* ≤ pie. **vedūs* itp.

ɔ w grupie *zm* przed samogłoską ≤ ps. *zm* ≤ pie. ŋ, np. *dṃq* ≤ ps. **dṃq* ≤ pie. **dṃ-*, por. lit. *dumiū*, inf. w scs. i ps. *dqti* (zob. wyżej o pochodzeniu *q*);

ɔ ≤ ps. ɔ ≤ pie. ŋ (wyjątkowo), np. *sato* ≤ ps. **sato* ≤ **sūto* ≤ pie. **kŋtom*, por. stir. *satəm*, lac. *centum* itp.

11) ɔ:

ɔ ≤ ps. ɔ ≤ wczps. i pie. i, np. *gostъ* ≤ ps. **gostъ* ≤ **gostī* ≤ pie. **ghostis*, por. lac. *hostis* 'wróg, nieprzyjaciel' itp.;

ɔ ≤ ps. ɔ ≤ pie. ē zredukowanego, np. *rъci* ≤ ps. **rъci* ≤ **rīki* ≤ **rēki* ≤ **rī-* *koi* || **rъkoi* ≤ pie. **rēkoi-* itp.;

ɔ ≤ ps. ɔ ≤ pie. e przed j, np.: nom. pl. m. *gostje*, późniejsze *gostije* (por. wyżej

o pochodzeniu *i*) ≤ pie. **ghostejes*; *trije* (*trije*) ≤ ps. **traje* ≤ pie. **trejes*; *vijq* (*vijq*) ≤ ps. **vijq* ≤ pie. *uēiōm* itp.;

↳ ≤ ps. ↳ w połączeniach -*im*-, -*in*- przed samogłoską ≤ pie. *īp*, *ū*, np. *vyšimq* ≤ pie. **gīp*-, por. oboczną formę *vyžeti*; *pinq* ≤ pie. **pīp*-, por. *pēti* (zob. wyżej o pochodzeniu *e*); *minēti* 'myśleć, mniemać' ≤ pie. **mīp*-, por. *pamēt* ≤ pie. **mpītis* itp.

↳ ≤ ps. ↳ ≤ pie. -*ip* (-*in*) w wygłosie — najpierw przez zmianę w -*im* (-*in*), np. acc. sg. part. praes. act. m. *berqšt* ≤ ps. **berqtj* ≤ pie. **bherontip*, por. lac. *ferentem* itp.;

↳ ≤ ps. ↳ w połączeniu -*ir*-, -*il*- wewnątrz wyrazu przed samogłoską ≤ pie. *ī*, *l*, np. *mirq* (inf. *mrēti* ≤ **merti*) ≤ pie. **mīr*-, por. lit. *mirštu*, *mišti*; *birati* (1. sg. praes. *berq*) ≤ pie. **bīr*-, *stolati* (1. sg. praes. *stelq* ≤ *steljq*) ≤ pie. **stl*- itp.;

↳ ≤ ps. ↳ ≤ *z* po *j* i spółgłoskach palatalnych, np.: *kraj* ≤ ps. **kraj* ≤ **kraj* ≤ pie. **krajos*, por. *vjks* itp.; *otyc* ≤ ps. **otyc* ≤ **otyc* ≤ **otyc* ≤ **otikū* ≤ pie. **otikos*; ps. **jugo* (scs. *igo* lub *jigo*) ≤ **jugo* ≤ **jugo* ≤ pie. **iugum* itp.

12) *ī*, *ī*, *l*, *l*:

ī, *ī* ≤ ps. *ī*, *ī* ≤ pie. *ī*, np. *gralo* ≤ ps. **grdlo* ≤ pie. **g^uīr*-; *sāmrūt* ≤ **sāmīūt* ≤ pie. **mrī*- (zob. § 20);

l, *l* ≤ ps. *l*, *l* ≤ pie. *l*, np. *slānce* ≤ ps. **slūnce* ≤ pie. **slū*-; *vlāks* ≤ ps. **vjks* ≤ pie. **vjks* (zob. § 20).

Rozszczepieniu pie. sonantów w ps. na odmianki twarde i miękkie odpowiada w językach bałtyckich rozszczepienie na grupy *ūr*, *īr*, *ūl*, *īl* (zob. § 20). Być może, co jest sprawą dyskusyjną, podobne grupy istniały jakiś czas w epoce ps., po rozbiu jedności bałto-słowiańskiej.

b. Spółgłoski

1) *p*, *b*:

p, *b* ≤ ps. *p*, *b* ≤ pie. *p*, *b*, *p^h*, *b^h* (w ps. zanik przydechu); przed *t*, *d*, *n*, *v* spółgłoski wargowe zanikały (zob. uproszczenia grup § 30).

2) *t*, *d*:

t, *d* ≤ ps. *t*, *d* ≤ pie. *t*, *d*, *th*, *dh* (w ps. zanik przydechu); o różnych zmianach w zakresie tych spółgłosek — palatalizacji, dysymilacji, zaniku była już poprzednio mowa (zob. §§ 16, 30).

3) *k*, *g*:

k, *g* ≤ ps. *k*, *g* ≤ pie. *k*, *g*, *kh*, *gh*, *k^h*, *g^h*, *k^hh*, *g^hh* (w ps. zanik przydechu i labialności); stare pie. palatalne *k*, *g* przeszły w ps. *s*, *z* (zob. niżej p. 5 i 6); w ps. i później w językach słowiańskich *k*, *g* utrzymały się tylko przed samogłoskami tylnymi, o ile nie zaszły zmiany analogiczne; *k* znika w grupie *kχ* (zob. § 30).

4) *χ*:

χ ≤ ps. *χ* ≤ pie. *s* po *i*, *u*, *r*, *k* przed samogłoską; chodzi tu o *s* pierwotne, a nie pochodzące z *k* (zob. dalej). O tej zmianie wspominaliśmy krótko w związku z formą aorystu sygmatycznego I (zob. §§ 22, c). Tutaj podamy pewne uzupełnienia w ujęciu systemowym z uwzględnieniem genezy i tła porównawczego.

Zmianę ps. *s* w *χ*, która zaszła prawdopodobnie w połowie I tysiąclecia p.n.e., możemy schematycznie zapisać następująco:

$$i, u, r, k (g) + s + A \geq i, u, r, k (g) + \chi + A$$

Litera *A* jest tu symbolem jakiegokolwiek samogłoski. Przed spółgłoską przejścia *s* w *χ* nie było, co widać w formach 2. pl., 2. i 3. du. aorystu sygm. I (zob. § 22, c). Praktycznie w języku ps. *s* przechodziło po: *i* ≤ *i*, *eī*, *oi*, *ai*; *u* ≤ *ū*; *ē* ≤ *oi*, *ai*; *y* ≤ *ū*; *u* ≤ *ai*, *ou*; *z* ≤ *ū*. Z biegiem czasu prawo przejścia *s* w *χ* rozszerzyło się i objęło także *s* po pozostałych samogłoskach, tj. po *ē* ≤ *ē*, *e*, *o*, *a*, *q*, *e*. Najdłużej *s* utrzymywało się jeszcze w języku scs. po *e*. Regularnie *s* zachowało się po innych spółgłoskach niż *r*, *k* (*g*), praktycznie po *p*, *b*, *t*, *d*, *s*, *z*. Spółgłoski te następnie zniknęły, ale *s*, mimo że się znalazło znowu w położeniu po samogłosce, już nie przeszło w *χ*, por. 1. sg. aor. *basz* ≤ **badsz* ≤ **bōdsz* itp. Podobne uproszczenie występuje w grupie *kχ* ≤ *ks*; spółgłoska zwarta *k* znika (zob. § 30). Nowe *χ* powstałe z dawnego *s* podlega zmianom palatalizacyjnym, zarówno przed samogłoskami szeregu przedniego, jak też przed *j*. A oto kilka przykładów na przejście *s* w *χ* poza już znanymi formami aor. sygm. I (zob. 22, c):

scs. i ps. *tiχs* ≤ pie. **teis*-, por. lit. *teisūs*; scs. i ps. *vetχs* ≤ pie. **uetis*-, por. lac. *vetus*, lit. *vētūšas*; scs. i ps. *duχs* ≤ pie. **dhou*-, por. lit. pl. *daūs*; scs. i ps. loc. pl. m. *synχs* ≤ pie. **sūnoy-sū*, por. sti. *sunūsū*; scs. i ps. *vjčēχs* ≤ pie. **vjks* *koj-sū*; scs. i ps. *vrχs* ≤ pie. **urs*-, por. lit. *viršūs* itp.

W pewnej ilości wypadków w nagłosie i w śródgłosie pochodzenie scs. i ps. *χ* nie jest jasne, np. *χoditi*, *χotēti* || *χatēti*, *soχa* itp.

5) *s*:

s ≤ ps. *s* ≤ pie. *s*, np. *sēmę* ≤ pie. **sēmēn* itp.;

s ≤ ps. *s* ≤ pie. *k*, *kh*, np. *sato* ≤ pie. **kyntom*, por. stir. (awestyjskie) *satam*, sti. *šatam*, lit. *šimtas*; zachowane stare *k* po stwardnieniu znajdujemy w lac. *centum* (tj. stare *kentum*), gr. (*he*)*katón*, goc. *hund* (*klund*), por. niem. *hundert* itp. Tu należy zwrócić uwagę, że według cechy przejścia pie. *k* w *s* (*k*, *s*) lub stwardnienia i zachowania *k* dzieli się niekiedy języki ie. na tzw. *s a t e m o w e* (od wyrazu stir. *satem*) i *k e n t u m o w e* (od lac. *kentum*). Podobne zjawisko dotyczy też przejścia *g*, *gh* ≥ w *z* lub zachowania twardego *g* (zob. niżej). Do pierwszej z grup należą języki bałto-słowiańskie, indoirańskie, tracko-ormiańskie, iliryjskie (albański), do drugiej natomiast — italo-celtyckie, grecki, germańskie, luwi-hetyckie i tocharskie (o dialektach ie. zob. § 3);

s ≤ ps. *s* w wyniku dysymilacji w grupach *tt*, *dt* (zob. § 30);

s' (*s* zmiękczone) ≤ ps. dialektycznego *s'* ≤ ps. *χ'* w wyniku II i III palatalizacji (zob. § 12, c, d).

6) *z*:

z ≤ ps. *z* ≤ pie. *z*, np. *mozg* ≤ pie. **mozgh*-, por. awest. *mazga*-;

z ≤ ps. *z* ≤ pie. *g* (*gh*) na tej samej zasadzie co przejście *k* (*kh*) w *s* (por. wyżej), np. *znati* ≤ pie. **gnō*-, por. lac. *gnōscō*, lit. *žinoti*; *zima* ≤ pie. **gheim*-, por. lit. *žiemā*, lac. *hiems*, gr. *χēma* itp.;

z' ≤ ps. *z'* w wyniku uproszczenia (cecha dialektyczna), np. *nozē* obok *nozē* (zob. § 12, c).

7) c, ɟ:

c ≤ ps. c ≤ k, ɟ ≤ ps. ɟ ≤ g — w wyniku II i III palatalizacji (zob. § 12, c, d).

8) č, ž, š:

č, ž, š ≤ ps. č, ž, š ≤ k, g, ɣ w wyniku palatalizacji I przez samogłoski przednie, j i sonanty miękkie (zob. § 12, b);

š ≤ ps. š ≤ sj; ž ≤ ps. ž ≤ zj (zob. § 16, b);

š w grupie št ≤ ps. kt, tj, stj, skj, šč, sč, zč (zob. § 16, b, c, § 30);

ž w grupie žd ≤ ps. dj, zdj, zgj, žž, žž, zž (zob. § 16, b, § 30).

9) v:

v ≤ ps. v ≤ pie. u (głoska bilabialna) w nagłosie i w połączeniach dyftongicznych au, ou przed samogłoską (por. wyżej au, ou ≥ u przed spółgłoską, § 32, a, 3), np.: scs. i ps. vėdėti ≤ pie. *uoīd-; scs. i ps. novs ≤ pie. *neuos; scs. i ps. plovq ≤ pie. *plovom, por. pluti ≤ pie. *plouti; scs. i ps. byvati ≤ pie. *bhūua-; part. praet. act. I w scs. i ps. znawš ≤ pie. *ǵnōūš; gen. sg. f. scs. i ps. svekršve ≤ pie. *suekrūš, por. N sg. svekry ≤ pie. *suekrūs itp.

v- ≤ ps. v-, tzw. v protetyczne w nagłosie przed -a i -y (z pie. -ū i -ū), np. vtorā 'drugi, wtóry' ≤ ps. *vstorā ≤ pie. *ūtor-, por. łac. uter, uterque; scs. i ps. vydra ≤ pie. *ūdra, por. lit. ūdra; vyknuṭi (por. navyknuṭi) ≤ ps. *vyknuṭi ≤ pie. *ūk-, por. pol. nawyknać, przywyknąć, nawyk i oboczny wyraz nauka.

10) m, n, ŋ:

m ≤ ps. m ≤ pie. m, np. mati ≤ pie. *mātēr; damš ≤ ps. *damš ≤ *dadmi ≤ pie. *dōdmi;

n ≤ ps. n przed j (zob. § 16, b);

n ≤ ps. n ≤ pie. n, np. nebo ≤ pie. *nebhos, por. sti. nābhas, łac. nebula 'mgła, obłok'; novs ≤ pie. *neuos; gen. sg. m. kamene ≤ pie. *kamenes itp.;

ŋ ≤ ps. ŋ przed j (zob. § 16, b).

11) r, ř, l, ř, j:

r ≤ ps. r ≤ pie. r, np. scs. i ps. berq ≤ pie. *bherōm; scs. ramę ≤ ps. *ormę ≤ pie. *ärm- itp.;

ř ≤ ps. ř przed j (zob. § 16, b);

l ≤ ps. l ≤ pie. l, np. scs. i ps. lēvs ≤ pie. *laiuos, por. łac. laevus; scs. i ps. męgla ≤ pie. *mighla, por. lit. miglā itp.;

ř ≤ ps. ř przed j (zob. § 16, b);

ř tzw. wstawne (epentetyczne) ≤ ps. ř w grupach pj, bj, vj, mj (zob. jw.);

j ≤ ps. j ≤ pie. j (i) — pochodzenia starszego, np. scs. i ps. junš 'młody' ≤ pie. *jouno-, por. łac. iuvenis; scs. i ps. trije, treje ≤ pie. *trejes, por. gr. treīs, sti. tráyās; scs. i ps. vjř, vřj ≤ pie. *uejo-, por. lit. vejū, sti. váyami itp.;

j ps. j (i) ≤ i przed samogłoską, co jest właściwe tematom czasowników na -i- (koniug. IV), np.: scs. i ps. pros-i-ti, pros-i-ši i inne formy, ale proš-q ≤ *pros-j-q (pros-i-q) ≤ *pros-i-om itp.; scs. vraštš (N sg. m., n. part. praet. act. I) ≤ scs. *vratš ≤ ps. *vort-i-š ≤ *vort-i-us (por. § 23, b, 1b);

j- ≤ ps. j- w nagłosie — nowszego pochodzenia — przed samogłoskami szeregu przedniego e, e, ě, i, v, czyli tzw. j protetyczne (dostawione, dodane, por. wyżej v-protetyczne), np. scs. jela ≤ ps. *jedla ≤ pie. *edhla, por. pol. jodla; scs. jamš ≤ ps. *jēmš ≤ *jēdmš ≤ pie. *ēd-mš, por. pol. jem, łac. edō; scs. i ps. jetro 'wątroba' ≤ pie.

*entro-, por. sti. antram; scs. imq obok jimq, jmq ≤ ps. jimq, jmq ≤ *imq (= imq), por. lit. imu, pol. po-jmę; w późniejszym okresie trafia się także sporadycznie j- protetyczne przed samogłoskami szeregu tylnego a, u, np. ako, aviti obok jako, javiti oraz užē, utro obok juže, jutro; formy te odbijają cechy dialektyczne słowiańskie.

Głoska j może w określonych warunkach zniknąć (zob. §§ 12, b i 16).

§ 33. Syntetyczne ujęcie rozwoju systemu fonologicznego

Za najważniejsze zmiany (innowacje) w ramach ps. systemu fonologicznego przejętego potem w najogólniejszych ramach przez język scs. należy uznać: 1) zmianę opozycji iloczynowej wokalizmu przez opozycję jakościową; 2) otwieranie sylab; 3) powstanie korelacji palatalności (opozycja twardości i miękkości) głosek. W obrębie tych najbardziej szeroko pojętych tendencji dokonało się szereg zmian jednostkowych, przekształcających dawny system pie. i bałto-słowiański w nowszy, który w zasadzie zastajemy w epoce cyrylometodejskiej, odtwarzanej z kolei na podstawie odpisów scs. Trzeba tu jednak przypomnieć zastrzeżenie, iż nie możemy całkowicie utożsamiać scs. systemu głosowego z systemem ps. (por. w związku z tym §§ 3 i 7). Scharakteryzujemy w syntetyczny sposób najważniejsze zmiany.

1) Praindoeuropejski a następnie bałto-słowiański system wokaliczny obejmował następujące fonemy długie i krótkie: ā — ǎ, ō — ǒ; ē — ě, ū — ŭ, ī — i. Zmiana ps. polegała na zniesieniu opozycji iloczynowej i wykształceniu systemu bogatszego pod względem barwy (jakości) samogłosek. Ustaliły się następujące samogłoski: āǎō (po zmieszaniu) ≥ a; ǎǒō ≥ o; i ≥ i; i ≥ v; ū ≥ v; ē ≥ ě; ě ≥ e. Zmieszaniu pod względem iloczasu uległy także dyftongi, np. āūōū ≥ au, āūōū ≥ ou itp. Nieco później długie ū przeszło w y: ū ≥ y, co pozostaje w związku i we współzależności z monoftongizacją dyftongów au, ou, które dały nowe u w ramach szeroko pojętego prawa otwierania sylab (zob. dalej); z tą tendencją związane jest powstanie samogłosek nosowych e, q (zob. dalej). W ramach nowego systemu wokalicznego zaznaczyła się, podobnie jak w obrębie spółgłosek, korelacja miękkości (zob. niżej): każdej samogłosce tylnej w zasadzie odpowiadała samogłoska szeregu przedniego.

2) W ramach tendencji (prawa) otwierania sylab zaszły w języku ps. ważne zmiany, o których przynajmniej skrótowo trzeba przypomnieć.

a) Zostały usunięte na końcu wyrazów spółgłoski -t, -d, -s, -r, -n, -m, w związku z czym każdy wyraz kończył się na samogłoskę, np.: 2. sg. aor. *neses ≥ nese, 3. sg. aor. *neset ≥ nese; *slouos ≥ *slovo ≥ slovo; gen. sg. *uľk^uod ≥ *uľka ≥ *vľka; *mater ≥ mati itp. W wielu formach na końcu powstały jery po zaniku spółgłosek: v ≤ i, v ≤ ŭ, ō (po zmianie w ŭ), np.: *ghostis ≥ *gostī ≥ gostš, *sūnūs ≥ *sūnū ≥ *synš, *uľk^uos ≥ *uľkū ≥ vľkš itp.

b) Usunięte zostały spółgłoski zamykające sylaby wewnątrz wyrazu przed spółgłoską następną, np. *dadsī ≥ dasi, *sūpnōš ≥ *sūpnū ≥ *səpnš ≥ sanš, *penktōš ≥ *pentū ≥ pētš itp.

c) Zaszła monoftongizacja dyftongów, czyli usunięcie elementów niezgłoskotwórczych u, i w wygłosie i przed spółgłoską, a w związku z tym powstanie nowych jakościowo samogłosek, por.: eī ≥ i; oi, ai ≥ ě, i; ou, au ≥ u, np. *uejti ≥ viti,

*kajna > *kēna (późniejsze cēna), *ronkai > *ronkē (później *rōkē i rōcē), *uľk^hoi > *uľki (później uľci), *sausos > *sauχos > suχs, *dousoi > *douχoi > *duχi (później dusi) itp.

d) Powstanie samogłosek nosowych z grup *en, em, in, an, am*, zarówno w wygłosie, jak i w śródgłosie przed spółgłoskami. Nastąpiła tu likwidacja elementu nosowego spółgłoskowego i zastąpienie go przez rezonans nosowy danej samogłoski. Symbolicznie można to wyrazić następująco: *eN > ɛ* (*N* — symbol spółgłoski nosowej), *iN > ɛ*, *oN, aN* przed spółgłoską i *-oN, -aN* w wygłosie > *ɔ*, np. *penk^htos > *pentū > pētō*, **mēm > mē*, **dous-ja-nš > *douχ-jo-nš > *douχ-je-nš > *duχ-je-nš > dušę*; **kon-io-nš > *kon-je-nš > konjē > koñę*, **pontis > *ponti > pqtš*; *nosi-nt- > nos-ęł-s*, **kuning- > *kñęgš* (później *kñęgš*), **bherōm > *berōm > berq*, **ronkām > rōkq* itp.

e) W okresie późnopraskłowiańskim dokonały się przestawki płynnych spółgłosek z samogłoskami, co pociągnęło nowy układ niektórych sylab, np. **gārdās > *gordos > *gordš > scs. gradš*, pol. *gród* itp., **ārdlo > *ordlo > scs. *radlo > ralo*, pol. *radło* itp.

W związku z prawem otwartej sylaby trzeba podkreślić, że jedynie spółgłoski płynne *r, l* mogły zamykać sylabę przed spółgłoską, pełniąc taką funkcję jak samogłoski. W związku z tym przyjmuje się, że dawny element wokaliczny osłabił, a nawet zanikł w grupach praskłowiańskich *ir, il, ūr, ūl* z pie. *r, l* (por. w związku z tym § 32, a, 12). Hipotetyczną wartość ma tu więc rekonstrukcja typu **uľk^hos > *uľk^hos* obok **uľkos > *uľkš > uľkš* itp.

3) Ps. system konsonantyczny wzbogacił się głównie dzięki procesom palatalizacyjnym. Przed samogłoskami szeregu przedniego następowało lekkie zmiękczenie. Zasadnicze znaczenie ma tu palatalizacja przez *j*, jak również palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych, dzięki czemu powstały nowe spółgłoski, jak *č, ž, š, c, š* || *z, s' || š*, por.: **zemja > zēma*, **uolja > vola*, **suētja > *suēta > *svēta* (później w scs. *svēšta*), **medja > *meda* (późniejsze *mešda*); **dousja > *douχja > *douša > *douša > duša*; **uľk^he > *uľkē > vlče*, **bhage > bože*, **douse > *douχe > *douše > duše*; **uľk^hoi > *uľki > uľci*, **bhagoi > *bogoi > *boği > boži* || *bozi*, **dousoi > *douχoi > *douχi > dusi* itp.

4) System spółgłoskowy w języku ps. wzbogacił się ponadto o *χ*, które dość wcześnie powstało z pie. *s* po *i, u, r, k* (zob. § 32, b, 4). To *χ* podlegało oczywiście zmianom palatalizacyjnym, o czym wyżej wspominaliśmy.

Trzeba również wskazać na zmianę dawnego pie. elementu *u*, tj. *u* niezgłoskotwórczego, który w połączeniach dyftongicznych przed samogłoską lub w nagłosie przeszedł w spółgłoskę dwuwargową szczelinową *v*, np. **sūneues > *synoues > synove*, **znauūs > znauv*, **uoiđēti > vėđēti*, **uľk^hos > *uľkos > uľkš* itp.

5) W języku scs. w porównaniu z ps. nastąpiły znacznie większe przekształcenia w systemie spółgłoskowym aniżeli w samogłoskowym. Przede wszystkim wskazać trzeba na stopniową dyspalatalizację spółgłosek. Występuje też rozszczepienie i dysymilacja ps. grup *šč, žš* w *št, šd* oprócz powstałych nowszych grup: *št* z *ht*, *tj* i *šd* z *dj*, dalej uproszczenie grup *tl, dl* w *l*, którą to cechę język scs. dzieli z pozostałymi językami południowo- i wschodniosłowiańskimi. Częściowo język scs. tracił wytworzone jeszcze w epoce ps. tzw. *l* wstawne (epentetyczne) po spółgłoskach wargowych.

6) Trudno jest określić skutki ps. zmian intonacyjno-akcentuacyjnych w języku scs.; chodzi głównie o powstanie intonacji nowoakutowej ze starej cyrkumfleksowej i nowocyrkumfleksowej z dawnej akutowej w określonych warunkach oraz o przesunięcia miejsca akcentu. Zagadnienia te trzeba rozpatrywać na szerszym tle słowiańskim, z uwzględnieniem danych głównie z języków: serbochorwackiego, rosyjskiego i czeskiego.

§ 34. Wzory deklinacji rzeczowników

a. Deklinacja I

Rodzaj męski

	<i>rabš</i>	<i>vľkš</i>	<i>mōžš</i>	<i>otšcš</i>
sg.				
N	<i>rabš</i>	<i>vľkš</i>	<i>mōžš</i>	<i>otšcš</i>
G	<i>raba</i>	<i>vľka</i>	<i>mōža</i>	<i>otšca</i>
D	<i>rabu</i>	<i>vľku</i>	<i>mōžu</i>	<i>otšcu</i>
A	<i>rabš</i>	<i>vľkš</i>	<i>mōžš</i>	<i>otšcš</i>
I	<i>rabomš</i>	<i>vľkomš</i>	<i>mōžemš</i>	<i>otšcemš</i>
L	<i>rabē</i>	<i>vľcē</i>	<i>mōži</i>	<i>otšci</i>
V	<i>rabe</i>	<i>vľče</i>	<i>mōžu</i>	<i>otšče</i>
pl.				
N-V	<i>rabi</i>	<i>vľci</i>	<i>mōži</i>	<i>otšci</i>
G	<i>rabš</i>	<i>vľkš</i>	<i>mōžš</i>	<i>otšcš</i>
D	<i>rabomš</i>	<i>vľkomš</i>	<i>mōžemš</i>	<i>otšcemš</i>
A	<i>raby</i>	<i>vľky</i>	<i>mōžę</i>	<i>otšcę</i>
I	<i>raby</i>	<i>vľky</i>	<i>mōži</i>	<i>otšci</i>
L	<i>rabēχš</i>	<i>vľcēχš</i>	<i>mōžiχš</i>	<i>otšciχš</i>
du.				
N-A-V	<i>raba</i>	<i>vľka</i>	<i>mōža</i>	<i>otšca</i>
G-L	<i>rabu</i>	<i>vľku</i>	<i>mōžu</i>	<i>otšcu</i>
D-I	<i>raboma</i>	<i>vľkoma</i>	<i>mōžema</i>	<i>otšcema</i>

Rodzaj nijaki

	<i>lěto</i>	<i>igo</i>	<i>poľe</i>	<i>srědce</i>
sg.				
N-A-V	<i>lěto</i>	<i>igo</i>	<i>poľe</i>	<i>srědce</i>
G	<i>lěta</i>	<i>iga</i>	<i>poľa</i>	<i>srědca</i>
D	<i>lětu</i>	<i>igu</i>	<i>poľu</i>	<i>srědцу</i>
I	<i>lětomъ</i>	<i>igomъ</i>	<i>poľemъ</i>	<i>srědцемъ</i>
L	<i>lětě</i>	<i>izě</i>	<i>poľi</i>	<i>srědci</i>
pl.				
N-A-V	<i>lěta</i>	<i>iga</i>	<i>poľa</i>	<i>srědca</i>
G	<i>lěta</i>	<i>igъ</i>	<i>poľъ</i>	<i>srědcbъ</i>
D	<i>lětomъ</i>	<i>igomъ</i>	<i>poľemъ</i>	<i>srědcbemъ</i>
I	<i>lěty</i>	<i>igy</i>	<i>poľi</i>	<i>srědci</i>
L	<i>lětěχъ</i>	<i>izěχъ</i>	<i>poľiχъ</i>	<i>srědciχъ</i>
du.				
N-A-V	<i>lětě</i>	<i>izě</i>	<i>poľi</i>	<i>srědci</i>
G-L	<i>lětu</i>	<i>igu</i>	<i>poľu</i>	<i>srědцу</i>
D-I	<i>lětoma</i>	<i>igoma</i>	<i>poľema</i>	<i>srědcbema</i>

b. Deklinacija II

	sg.	pl.	du.
N	<i>synъ</i>	<i>synove</i>	<i>syny</i>
G	<i>synu</i>	<i>synovъ</i>	<i>synovu</i>
D	<i>synovi</i>	<i>synomъ</i>	<i>synoma</i>
A	<i>synъ</i>	<i>syny</i>	<i>syny</i>
I	<i>synomъ</i>	<i>synomi</i>	<i>synoma</i>
L	<i>synu</i>	<i>synъχъ</i>	<i>synovu</i>
V	<i>synu</i>	<i>synove</i>	<i>syny</i>

c. Deklinacija III

	<i>žena</i>	<i>roķa</i>	<i>sluga (m.)</i>	<i>duša</i>	<i>bogyňi</i>	<i>sqdъji (m.)</i>
sg.						
N	<i>žena</i>	<i>roķa</i>	<i>sluga</i>	<i>duša</i>	<i>bogyňi</i>	<i>sqdъji (-iji, -ii)</i>
G	<i>ženy</i>	<i>roķy</i>	<i>slugy</i>	<i>dušę</i>	<i>bogyňę</i>	<i>sqdъję</i>
D	<i>ženě</i>	<i>roķčę</i>	<i>služę</i>	<i>duši</i>	<i>gogyňi</i>	<i>sqdъji</i>
A	<i>ženq</i>	<i>roķq</i>	<i>slugq</i>	<i>dušq</i>	<i>bogyňq</i>	<i>sqdъjq</i>
I	<i>ženojq</i>	<i>roķojq</i>	<i>slugojq</i>	<i>dušejq</i>	<i>bogyňejq</i>	<i>sqdъjejq</i>
L	<i>ženě</i>	<i>roķčę</i>	<i>služę</i>	<i>duši</i>	<i>bogyňi</i>	<i>sqdъji</i>
V	<i>žěno</i>	<i>roķo</i>	<i>slugo</i>	<i>duše</i>	<i>bogyňe</i>	<i>sqdъji</i>
pl.						
N-A-V	<i>ženy</i>	<i>roķy</i>	<i>slugy</i>	<i>dušę</i>	<i>bogyňę</i>	<i>sqdъję</i>
G	<i>ženъ</i>	<i>roķъ</i>	<i>slugъ</i>	<i>dušъ</i>	<i>bogyňъ</i>	<i>sqdъjъ (-ii)</i>
D	<i>ženamъ</i>	<i>roķamъ</i>	<i>slugamъ</i>	<i>dušamъ</i>	<i>bogyňamъ</i>	<i>sqdъjamъ</i>
I	<i>ženami</i>	<i>roķami</i>	<i>slugami</i>	<i>dušami</i>	<i>bogyňami</i>	<i>sqdъjami</i>
L	<i>ženaχъ</i>	<i>roķaχъ</i>	<i>slugaχъ</i>	<i>dušaχъ</i>	<i>bogyňaχъ</i>	<i>sqdъjaχъ</i>
du.						
N-A-V	<i>ženě</i>	<i>roķčę</i>	<i>služę</i>	<i>duši</i>	<i>bogyňi</i>	<i>sqdъji</i>
G-L	<i>ženu</i>	<i>roķu</i>	<i>slugu</i>	<i>dušu</i>	<i>bogyňu</i>	<i>sqdъju</i>
D-I	<i>ženama</i>	<i>roķama</i>	<i>slugama</i>	<i>dušama</i>	<i>bogyňama</i>	<i>sqdъjama</i>

d. Deklinacija IV

	<i>kostъ (f.)</i>	<i>poťъ (m.)</i>
sg.		
N-A	<i>kostъ</i>	<i>poťъ</i>
G-D-L-V	<i>kosti</i>	<i>poťi</i>
I	<i>kostję (-iję)</i>	<i>poťemъ</i>
pl.		
N-V	<i>kosti</i>	<i>poťje (-ije)</i>
G	<i>kostjъ (-ii)</i>	<i>poťjъ (-ii)</i>
D	<i>kostъmъ</i>	<i>poťemъ</i>

kostь (f.)		pq̄tь (m.)
pl.		
A	<i>kosti</i>	<i>pq̄ti</i>
I	<i>kostymi</i>	<i>pq̄tymi</i>
L	<i>kostьχъ</i>	<i>pq̄tьχъ</i>
du.		
N-A-V	<i>kosti</i>	<i>pq̄ti</i>
G-L	<i>kostьju (-iju)</i>	<i>pq̄tьju (-iju)</i>
D-I	<i>kostьma</i>	<i>pq̄tьma</i>

e. Deklinacja V

	<i>kamy</i> (m.)	<i>imę</i> (n.)	<i>źrěbę</i> (n.)	<i>nebo</i> (n.)	<i>mati</i> (f.)	<i>svekry</i> (f.)
sg.						
N-V	<i>kamy</i>	<i>imę</i>	<i>źrěbę</i>	<i>nebo</i>	<i>mati</i>	<i>svekry</i>
G	<i>kamene</i>	<i>imene</i>	<i>źrěbęte</i>	<i>nebesę</i>	<i>matere</i>	<i>svekręve</i>
D	<i>kameni</i>	<i>imeni</i>	<i>źrěbęti</i>	<i>nebesi</i>	<i>materi</i>	<i>svekręvi</i>
A	<i>камень</i>	<i>имę</i>	<i>źrěbę</i>	<i>nebo</i>	<i>materь</i>	<i>svekręvь</i>
I	<i>каменьтъ</i>	<i>именьтъ</i>	<i>źrěbęтъ</i>	<i>nebesьтъ</i>	<i>materьje (-iję)</i>	<i>svekręvьje (-iję)</i>
L	<i>kamene</i>	<i>imene</i>	<i>źrěbęte</i>	<i>nebesę</i>	<i>materi</i>	<i>svekręve</i>
pl.						
N-V	<i>kamene</i>	<i>imena</i>	<i>źrěbęta</i>	<i>nebesa</i>	<i>materi</i>	<i>svekręvi</i>
G	<i>каменьъ</i>	<i>именьъ</i>	<i>źrěbęтъъ</i>	<i>nebesъъ</i>	<i>materъъ</i>	<i>svekręvъъ</i>
D	<i>каменьтъ</i>	<i>именьтъ</i>	<i>źrěbęтътъ</i>	<i>nebesьтъ</i>	<i>materьтъ</i>	<i>svekręvamъ</i>
A	<i>kameni</i>	<i>imena</i>	<i>źrěbęta</i>	<i>nebesa</i>	<i>materi</i>	<i>svekręvi</i>
I	<i>каменьти</i>	<i>имену</i>	<i>źrěbęту</i>	<i>nebesy</i>	<i>materьми</i>	<i>svekręvamи</i>
L	<i>каменьχъ</i>	<i>именьχъ</i>	<i>źrěbęтъχъ</i>	<i>nebesьχъ</i>	<i>materьχъ</i>	<i>svekręvaχъ</i>
du.						
N-A-V	<i>kameni</i>	<i>imeně</i>	<i>źrěbęte</i>	<i>nebesě</i>	<i>materi</i>	<i>svekręvi</i>
G-L	<i>kamenu</i>	<i>imenu</i>	<i>źrěbętu</i>	<i>nebesu</i>	<i>materu</i>	<i>svekręvu</i>
D-I	<i>каменьта</i>	<i>именьта</i>	<i>źrěbęтъта</i>	<i>nebesьта</i>	<i>materьта</i>	<i>svekręvama</i>

f. Uwagi uzupełniające o formach

W związku z podziałem deklinacji rzeczowników według dawnych tematów (zob. § 9) i odmianą poszczególnych wzorów nasuwają się pewne dodatkowe uwagi dotyczące genezy, zarówno części tematycznej, jak też końcówek fleksyjnych.

1) Przytoczmy najpierw kilka przykładów przesunięcia granic tematu i końcówki w formach N i A sg. w ramach deklinacji I - IV, czyli dawnych tematów samogłoskowych. Schemat zmiany morfologicznej można by zapisać następująco: dawny temat samogłoskowy + końcówka spółgłoskowa ≥ nowszy temat spółgłoskowy + nowsza końcówka samogłoskowa:

	pie. i wczps.	ps. i scs.
sg. N	* <i>ul̥kō-s</i> ≥	<i>ul̥k-ъ</i>
A	* <i>ul̥kō-m</i> ≥	<i>ul̥k-ъ</i>
N	* <i>mongiō-s</i> ≥	<i>mŋž-ъ</i>
A	* <i>mongiō-m</i> ≥	<i>mŋž-ъ</i>
N	* <i>sūnī-s</i> ≥	<i>syn-ъ</i>
A	* <i>sūnī-m</i> ≥	<i>syn-ъ</i>
N	* <i>genā</i> ≥	<i>žen-a</i>
A	* <i>genā-m</i> ≥	<i>žen-ę</i>
N	* <i>dousiā</i> ≥	<i>duš-a</i>
A	* <i>dousiā-m</i> ≥	<i>duš-ę</i>
N	* <i>potī-s</i> ≥	<i>pot-ъ</i>
A	* <i>potī-m</i> ≥	<i>pot-ъ</i>

Przykłady powyższe wskazują, że zgodnie z prawem otwartej sylaby (por. §§ 7, d, 33, 2) końcówki spółgłoskowe w języku ps. zaginęły; z kolei rolę końcówek przejęły wygłosowe samogłoski tematyczne: -ō, -ī, które po spółgłosce twardej przeszły w -ъ; -ō po tematycznym -i- przeszło w -ъ, a następnie w -ъ; zakończenie -ā-m przekształciło się w samogłoskę nosową -ę (zob. w związku z tym § 32, a, 8). Nowy temat fleksyjny spółgłoskowy mógł podlegać różnym zmianom fonetycznym, jeżeli tylko zaistniały odpowiednie do tego warunki.

2) W rzeczownikach ze starym tematem spółgłoskowym, widocznym w języku scs., poczynając od formy dopełniacza, zmianom uległy zasadniczo tylko końcówki fleksyjne, między innymi zanikły w nich dawne końcowe spółgłoski, np.:

	pie. i wczps.	ps. i scs.
sg. N	* <i>mātēr</i> ≥	<i>mat-i</i>
G	* <i>mātēr-es</i> ≥	<i>mater-e</i>
D	* <i>mātēr-eī</i> ≥	<i>mater-i</i>
A	* <i>mātēr-ŋī</i> ≥	<i>mater-ъ itp.</i>

3) Z kolei przypatrzmy się poszczególnym końcówkom we wszystkich deklinacjach, wskazując przy tym na ślady dawnych tematów samogłoskowych i spółgłoskowych.

a) W dekl. I dawna tematyczna samogłoska -o- w typie twardym oraz -e- pochodzące z '-o- (-io-) w typie miękkim jest widoczna w następujących formach: I sg. -omь ≤ -o-mь ≤ -o-mi, -emь ≤ '-e-mь ≤ '-o-mi (-io-mi); D pl. -omъ ≤ -o-mos,

-em̃ ≤ -e-m̃ ≤ 'o-mos (-jo-mos); D-I du. -oma ≤ -o-ma, -ema ≤ -e-ma ≤ 'o-ma (-jo-ma). Jak widać, po zmianach fonetycznych i przesunięciach morfologicznych samogłoska -o- lub -e- stała się elementem końcówki. W pozostałych przypadkach samogłoski tematycznej nie widać, ponieważ wraz z dawnymi końcówkami uległa różnym przekształceniom, stając się bądź to końcówką, bądź to elementem końcówki (por. wyżej uwagi pod 1). Zwróćmy uwagę na następujące formy:

N sg. m. -o ≤ -ō-s, -o ≤ 'ō-s (-iō-s); G sg. -a ≤ -ō-d; A sg. -o ≤ -ō-m (-ō-n), -o ≤ -iō-m (-iō-n); L sg. -ē ≤ -o-i, -i ≤ 'e-i ≤ 'o-i (-iō-i); V sg. -e ≤ -e; w tematach miękkich V sg. -u nie wiąże się bezpośrednio z pie. -e, lecz zostało przeniesione z dawnych tematów -u. N pl. -i ≤ o-i; A pl. -y ≤ -o-us, 'e ≤ 'iō-us; L pl. -ēχ̃ ≤ -o-i-sū, 'iχ̃ ≤ -ie-i-sū ≤ -iō-i-sū; N-A du. -a ≤ -ō; G-L du. -u ≤ -o-ū.

Niejasnego pochodzenia są w r.m.: D sg. -u (w pie. było -oi); G pl. -o, -o; w pie. było tu -ō-m (-ō-n); być może, długa samogłoska uległa skróceniu i przeszła w samogłoskę jerową, co byłoby zjawiskiem wyjątkowym; I pl. -y; w pie. było -ois.

U rzeczowników r.n. większość końcówek jest zgodna z końcówkami r.m. i wykazuje takie samo pochodzenie, z wyjątkiem następujących przypadków: N-A-V sg. -o, -e (w tematach miękkich po przegłosie o ≥ e), gdzie końcówka jest prawdopodobnie przeniesiona z deklinacji zaimka to ≤ *tōd; trudno ją bowiem wyjaśnić rozwojem z pie. -ōm (-ōn), które powinno dać -o (w miękkich tematach -o, por. r.m.); N-A-V pl. -a ≤ pie. -ā; N-A-V-du. -ē ≤ -o-i, -i ≤ -ie-i ≤ -iō-i.

b) W dekl. II dawne tematyczne -ū- występuje w kilku końcówkach w postaci -o, -o, por.: N sg. -o ≤ -ū-s, A sg. -o ≤ -ū-m, L sg. -om̃ ≤ -ū-mi, I pl. -omi ≤ -ū-mis, L pl. -oχ̃ ≤ -ū-χū ≤ -ū-sū, D-I du. -oma ≤ -ū-ma. W pozostałych przypadkach występują stare postacie oboczne do -ū-, a więc -ou-, -eu- i -ū-, co widać w ps. i scs. kontyuantach w postaci -u, -ovi, -ovs, -ovu, -y, por.: G sg. -u ≤ -ou-s, L sg. -u ≤ -ou, V sg. -u ≤ -ou; D sg. -ovi ≤ -ou-ai, N pl. -ove ≤ -ou-es, G pl. -ovs ≤ -ou-om (?), G-L du. -ovu ≤ -ou-ou, A pl. -y ≤ -ū-us, N-A-V du. -y ≤ -ū.

c) W dekl. III tematyczne -a- widoczne jest w scs. formach: N sg. -a ≤ -ā, D pl. -am̃ ≤ -ā-mū ≤ -ā-mōs, L pl. -aχ̃ ≤ -ā-χū ≤ -ā-sū, D-I du. -ama ≤ -ā-ma. W typie odmiany twardej w D sg. L sg., N-A-V du. końcówka -ē pochodzi z -a-i, -o-i. W miękkim typie 'i ≤ 'e-i ≤ -ie-i ≤ -iō-i, -ia-i, por. rōc-ē, ale duš-i itp.

W pozostałych przypadkach końcówki mają następujące pochodzenie: G sg. -y (typ twardy) ≤ -ons ≤ -āns; -e (typ miękki) ≤ -iens ≤ -ions; A sg. -o ≤ -ām, I sg. -ojo ≤ -a-i-an, -ejo ≤ -ie-i-an ≤ -ia-i-an; N-A pl. -y ≤ -ons, -e ≤ -iens ≤ -ions; G-L du. -u ≤ -a-ū.

d) W dekl. IV tematyczne -i- występuje w postaci -o, -o- w następujących przypadkach: N sg. -o ≤ -i-s, A sg. -o ≤ -i-m, I sg. m. -om̃ ≤ -i-mi, D pl. -om̃ ≤ -i-mos, I pl. -omi ≤ -i-mis, L pl. -oχ̃ ≤ -i-χū ≤ -i-sū, D-I du. -oma ≤ -i-ma. W kilku formach występuje postać -i ≤ -i lub -ei (-ēi), por.: A pl. -i ≤ -ins, N-A-D du. -i ≤ -i, G sg. -i ≤ -ei-s, D sg. -i ≤ -ei (-iei), L sg. -i ≤ -ei, V sg. -i ≤ -ei. Prócz tego w następnych końcówkach pojawił się element -ij- (-ij-) z dawnego -ei-: N pl. m. -ije ≤ -ei-es, G pl. -ijb ≤ -ei-om, G-L du. -iju ≤ -ei-ou. Kończąca I sg. f. -ijq (-ijq) jest prawdopodobnie wtórnego pochodzenia; mogła ona powstać, podobnie jak -ojo, -ejo w tematach -a-, -ia-, według wzoru zaimków tojo, fejo (zob. § 35, b).

e) W deklinacji V obejmującej dawne tematy spółgłoskowe rozszerzone zachowały się tylko niektóre końcówki odpowiadające pie. odmianie tematów spółgłoskowych. Należały tu: N sg. m. -y ≤ -āns, -ōns; N sg. n. -e ≤ -en, -ent; N sg. f. -i ≤ -ēr; N sg. f. -y ≤ -ūs (pie. temat samogłoskowy na -ū-); G sg. wszystkich typów -e ≤ -es; D sg. wszystkich typów -i ≤ -ei, A sg. m. i f. -o ≤ -ō; L sg. m., n. i f. (w tematach -ov-) -e, którego pochodzenie jest niejasne; N pl. m. -e ≤ -es; G pl. wszystkich typów -o, podobnie jak w innych tematach (por. w I i III dekl. -o, -o, w II dekl. -ov-o, w IV dekl. -ij-b), jest niezbyt jasnego pochodzenia. Prawdopodobnie zaszło tu skrócenie pie. -ōm w -ōm, co mogło dać z kolei -o; G-L du. wszystkich typów -u ≤ -ou. Pozostałe końcówki zostały zapożyczone z innych deklinacji (por. o tym bliżej § 11, c, d, e).

Ze stanowiska genetycznego należy jeszcze zwrócić uwagę na charakterystyczne przekształcenie dawnego pie. typu o temacie -ū- na typ spółgłoskowy -ov-. Stało się to we wczes. epoce, kiedy -ū- w położeniu przed końcówkami samogłoskowymi rozwinęło się w ūū, co z kolei przeszło w -ov-, por. N sg. *suekrūs ≥ *suekrū ≥ svekry, ale G sg. *suekrū-es ≥ *suekrū-e ≥ *suekrū-e ≥ svekrv-e itp.

§ 35. Wzory deklinacji zaimków

a. Zaimki nierodzajowe

	sg.		pl.		du.	
	az̃	ty	my	vy	vě	va
N	az̃	ty	my	vy	vě	va
G	menē	tebe	nas̃	vas̃	naju	vaju
D	mānē, m̃nē, mi	tebē, ti	nam̃	vam̃	nama	vama
A	menē, mē	tebe, tē	nas̃, ny	vas̃, vy	na	va
I	m̃nojo	toboj̃	nami	vami	nama	vama
L	m̃nē, m̃nē	tebē	nas̃	vas̃	naju	vaju

	se	kto	čto
	sg.		
N	—	kto	čto
G	sebe	kogo	česo, čso (čego)
D	sebē, si	komu	česomu, čsomu (čemu)
A	sebe, se	kogo	čto
I	soboj̃	čem̃	čim̃
L	sebē	kom̃	čem̃

U w a g a: Formy pl. i du. nie istnieją.

b. Zaimki rodzajowe

		<i>tə</i>	* <i>jə, onə</i>	<i>sə</i>	<i>kyjə</i>	<i>vəsbə</i>
sg.						
N	m.	<i>tə</i>	* <i>jə, onə</i>	<i>sə</i>	<i>kyjə</i>	<i>vəsbə</i>
	f.	<i>ta</i>	* <i>ja, ona</i>	<i>si</i>	<i>kaja</i>	<i>vəsa (vəsjə)</i>
	n.	<i>to</i>	* <i>je, ono</i>	<i>se</i>	<i>koje</i>	<i>vəse</i>
G	m.n.	<i>togo</i>	<i>jego</i>	<i>sego</i>	<i>kojego</i>	<i>vəsego</i>
	f.	<i>toje</i>	<i>jeje</i>	<i>seje</i>	<i>kojeje</i>	<i>vəseje</i>
D	m.n.	<i>tomu</i>	<i>jemu</i>	<i>semu</i>	<i>kojemu</i>	<i>vəsemu</i>
	f.	<i>toji</i>	<i>jeji</i>	<i>seji</i>	<i>kojeji</i>	<i>vəseji</i>
A	m.	<i>tə</i>	<i>jə (ji, i)</i>	<i>sə</i>	<i>kyjə</i>	<i>vəsbə</i>
	f.	<i>tə</i>	<i>jə</i>	<i>səjə (sijə)</i>	<i>kyjə, kojə</i>	<i>vəsbə</i>
	n.	<i>to</i>	<i>je</i>	<i>se</i>	<i>koje</i>	<i>vəse</i>
I	m.n.	<i>təmb</i>	<i>jimb</i>	<i>simb</i>	<i>kyjimb</i>	<i>vəsbəmb</i>
	f.	<i>tojə</i>	<i>jejə</i>	<i>sejə</i>	<i>kojejə</i>	<i>vəsejə</i>
L	m.n.	<i>tomb</i>	<i>jemb</i>	<i>semb</i>	<i>kojemb</i>	<i>vəsbəmb</i>
	f.	<i>toji</i>	<i>jeji</i>	<i>seji</i>	<i>kojeji</i>	<i>vəseji</i>
pl.						
N	m.	<i>ti</i>	* <i>ji, oni</i>	<i>si, siji</i>	<i>ciji</i>	<i>vəsi</i>
	f.	<i>ty</i>	* <i>jə, ony</i>	<i>səjə, sijə</i>	<i>kyjə</i>	<i>vəsbə</i>
	n.	<i>ta</i>	* <i>ja, ona</i>	<i>si</i>	<i>kaja</i>	<i>vəsa</i>
G	m.f.n.	<i>təχə</i>	<i>jiχə, iχə</i>	<i>siχə</i>	<i>kyjiχə</i>	<i>vəsbəχə</i>
D	m.f.n.	<i>təmb</i>	<i>jimb, imə</i>	<i>simb</i>	<i>kyjimb</i>	<i>vəsbəmb</i>
A	m.f.	<i>ty</i>	<i>jə</i>	<i>səjə, sijə</i>	<i>kyjə</i>	<i>vəsbə</i>
	n.	<i>ta</i>	<i>ja</i>	<i>si</i>	<i>kaja</i>	<i>vəsa</i>
I	m.f.n.	<i>təmi</i>	<i>jimi, imi</i>	<i>simi</i>	<i>kyjimi</i>	<i>vəsbəmi</i>
L	m.f.n.	<i>təχə</i>	<i>jiχə, iχə</i>	<i>siχə</i>	<i>kyjiχə</i>	<i>vəsbəχə</i>

		<i>tə</i>	* <i>jə, onə</i>	<i>sə</i>	<i>kyjə</i>	<i>vəsbə</i>
du.						
N-A	m.	<i>ta</i>	<i>ja, ona</i>	<i>səja, sija</i>	<i>cəji</i>	—
	f.n.	<i>tə</i>	<i>ji, onə</i>	<i>si, siji</i>	—	—
G-L	m.f.n.	<i>toju</i>	<i>jeju</i>	<i>seju</i>	—	—
D-I	m.f.n.	<i>təma</i>	<i>jima, ima</i>	<i>sima</i>	—	—

c. Uwagi uzupełniające do form zaimków

1) Zaimek 1. os. *azə* || *jazə* pozostaje w związku z pie. **eghom*, por. łac. i gr. *ego*, sti. *ahám*, awest. *azem*, lit. *eš*, *aš*. Pozostałe formy oparte są na innym rdzeniu z elementem nagłosowym *m-* lub *n-* (*me-*, *mo-*, *no-*), por.: G i A sg. *mene* ≤ **mene*, D *mi* ≤ **moi*, A *mə* ≤ **mēm*; N pl. *my* ≤ **mōs*, A *ny* ≤ **nōs*, por. łac. *nos*, G *nasə* ≤ **nō-sōm*, D *namə* ≤ **nō-mos*, I *nami* ≤ **nō-mis*, L *nasə* ≤ **nō-sū*. Formy D i L sg. *mənə*, *mənə* oraz I *mənojə* mają końcówki identyczne z końcówkami tych przypadków w III dekl. rzeczowników (por. § 34, c); pochodzenie samogłosek zredukowanych *ə* lub *ɨ* w zgłoskach rdzennych nie jest jasne.

W odmianie zaimka 2. os. forma N sg. *ty* ≤ **tū*, por. łac. *tu*, G i A *tebe* ≤ **teye*, ze zmianą *v* z *ɥ* na *b*, por. lit. *tave*, sti. *táva*; D *ti* (enklityczny) ≤ **toi*, por. gr. *toi*; A sg. *tə* ≤ **tūēm*, z utratą *v* z *ɥ*. D i L *tebə* oraz I *tobojə* mają końcówki z dekl. III rzeczowników. Forma 2. os. pl. ma w N przeniesioną z A formę *vy* ≤ *uōs*, por. łac. *vos*. Formy innych przypadków utworzone zostały na podstawie rdzenia **uō-* w ten sam sposób co u zaimka 1. os. pl.

Zaimek 1. os. du. ma w N formę *və* ≤ **uē*, A *na* ≤ **nō*; na podstawie tego samego tematu (rdzenia) *nō-* są utworzone formy G-L *naju* ≤ **nō-joys* i D-I *nama* ≤ **nō-ma*. Zaimek 2. os. w du. ma wszystkie formy utworzone na podstawie rdzenia *uō-* w sposób zupełnie zgodny z zaimkiem 1. os. du.

Formy zaimka zwrotnego bez N i tylko w l.poj. pozostają do pie. w takim samym stosunku jak formy zaimka 2. os. sg., a więc: G i A *sebe* ≤ **seye*, D *si* ≤ **soi*, A *sə* ≤ **sūēm*; D, L *sebə* oraz I *sobojə* mają formy zgodne z końcówkami dekl. III rzeczowników.

2) W odmianie zaimka twar-dotematowego *tə*, *ta*, *to* odnajdujemy następujące tematy: m. i n. *to-*, *tə-* ≤ *toi-* oraz ż. *ta-*, *toi-*, *tə* ≤ *taj-*.

Zaimek miękdotematowy *jə*, *ji* polega na pie. postaci **i-*s, por. łac. *is*, lit. *jis*. Dalsza odmiana w ps. i scs. oparta jest na tematach pie. *žo-*, *ža-* i przebiega podobnie jak odmiana *tə*, *ta*, *to* z tą tylko różnicą, że w położeniu po *ž* (*j*) odnośne samogłoski tylne musiały przejść w przednie (zob. § 16, a, 4), por. G sg. m., n. *togo*, ale *jego*, G sg. f. *toje*, ale *jeje* itd.

W zaimku pytajnym *kəto*, *čəto* po odrzuceniu partykuły *-to* pozostałe rdzenie zaimkowe *kə-* i *čə-* wywodzą się z pie. *k^ho-* i *k^hi-*.

§ 36. Wzory deklinacji przymiotników

a. Odmiana twarda

niezłożona			złożona			
m.	f.	n.	m.	f.	n.	
sg.						
N-V	<i>dobry</i>	<i>dobra</i>	<i>dobro</i>	<i>dobryś</i>	<i>dobraja</i>	<i>dobroje</i>
G	<i>dobra</i>	<i>dobry</i>	= m.	<i>dobrajego</i>	<i>dobryje</i>	= m.
D	<i>dobru</i>	<i>dobrze</i>	= m.	<i>dobrajemu</i>	<i>dobrzeji</i>	= m.
A	= N	<i>dobry</i>	= N	= N	<i>dobryje</i>	= N
I	<i>dobromy</i>	<i>dobryje</i>	= m.	<i>dobrymi</i>	<i>dobryje</i> (<i>dobryje</i>)	= m.
L	<i>dobrze</i>	<i>dobrze</i>	= m.	<i>dobrymi</i>	<i>dobryje</i>	= m.
pl.						
N-V	<i>dobry</i>	<i>dobry</i>	<i>dobra</i>	<i>dobry</i>	<i>dobry</i>	<i>dobraja</i>
G	<i>dobry</i>	= m.	= m.	<i>dobrych</i>	= m.	= m.
D	<i>dobrymi</i>	<i>dobrymi</i>	= m.	<i>dobrymi</i>	= m.	= m.
A	<i>dobry</i>	= m.	= N	<i>dobry</i>	= m.	= N
I	<i>dobry</i>	<i>dobrymi</i>	= m.	<i>dobrymi</i>	= m.	= m.
L	<i>dobrych</i>	<i>dobrach</i>	= m.	<i>dobrych</i>	= m.	= m.
du.						
N-A-V	<i>dobra</i>	<i>dobrze</i>	<i>dobrze</i>	<i>dobraja</i>	<i>dobry</i>	<i>dobry</i>
G-L	<i>dobru</i>	= m.	= m.	<i>dobraju</i>	= m.	= m.
D-I	<i>dobrymi</i>	<i>dobra</i>	= m.	<i>dobrymi</i>	= m.	= m.

b. Odmiana miękka

niezłożona			złożona			
m.	f.	n.	m.	f.	n.	
sg.						
N-V	<i>piękny</i>	<i>piękna</i>	<i>pięknie</i>	<i>piękny</i>	<i>piękna</i>	<i>pięknie</i>
G	<i>piękna</i>	<i>piękny</i>	= m.	<i>pięknej</i>	<i>piękne</i>	= m.
D	<i>pięknie</i>	<i>pięknie</i>	= m.	<i>pięknej</i>	<i>pięknej</i>	= m.

niezłożona			złożona			
m.	f.	n.	m.	f.	n.	
sg.						
A	= N	<i>piękny</i>	= N	= N	<i>pięknej</i>	= N
I	<i>pięknemu</i>	<i>pięknej</i>	= m.	<i>pięknemu</i>	<i>pięknej</i> (<i>pięknej</i>)	= m.
L	<i>pięknie</i>	= m.	= m.	<i>pięknemu</i> (<i>pięknemu</i>)	<i>pięknej</i>	= m.
pl.						
N-V	<i>piękny</i>	<i>piękny</i>	<i>piękna</i>	<i>piękny</i>	<i>piękny</i>	<i>piękna</i>
G	<i>piękny</i>	= m.	= m.	<i>pięknych</i>	= m.	= m.
D	<i>pięknemu</i>	<i>pięknemu</i>	= m.	<i>pięknemu</i>	= m.	= m.
A	<i>piękny</i>	= m.	= N	<i>piękny</i>	= m.	= N
I	<i>piękny</i>	<i>pięknymi</i>	= m.	<i>pięknymi</i>	= m.	= m.
L	<i>pięknymi</i>	<i>pięknymi</i>	= m.	<i>pięknymi</i>	= m.	= m.
du.						
N-A-V	<i>piękna</i>	<i>piękny</i>	= f.	<i>pięknymi</i>	<i>pięknymi</i>	= f.
G-L	<i>pięknemu</i>	= m.	= m.	<i>pięknemu</i>	= m.	= m.
D-I	<i>pięknymi</i>	<i>pięknymi</i>	= m.	<i>pięknymi</i>	= m.	= m.

c. Comparativus

odmiana niezłożona			odmiana złożona			
m.	f.	n.	m.	f.	n.	
sg.						
N-V	<i>droższy</i>	<i>droższy</i>	<i>droższe</i>	<i>droższy</i>	<i>droższy</i>	<i>droższe</i>
G	<i>droższy</i>	<i>droższy</i>	= m.	<i>droższego</i>	<i>droższe</i>	= m.
D	<i>droższemu</i>	<i>droższemu</i>	= m.	<i>droższemu</i>	<i>droższemu</i>	= m.
A	= N	<i>droższy</i>	= N	= N	<i>droższego</i>	= N
I	<i>droższemu</i>	<i>droższemu</i>	= m.	<i>droższymi</i>	<i>droższe</i>	= m.
L	<i>droższymi</i>	<i>droższymi</i>	= m.	<i>droższymi</i> (<i>droższymi</i>)	<i>droższymi</i>	= m.

odmiana niezłożona			odmiana złożona			
m.	f.	n.	m.	f.	n.	
pl.						
N-V	<i>drażbse</i>	<i>drażbse</i>	<i>drażbša</i>	<i>drażbseji</i>	<i>drażbseje</i>	<i>drażbsaja</i>
G	<i>drażbš</i>	= m.	= m.	<i>drażbšiji</i>	= m.	= m.
D	<i>drażbšem</i>	<i>drażbšam</i>	= m.	<i>drażbšijim</i>	= m.	= m.
A	<i>drażbše</i>	= N	= N	<i>drażbšeje</i>	= N	= N
I	<i>drażbši</i>	<i>drażbšami</i>	= m.	<i>drażbšijimi</i>	= m.	= m.
L	<i>drażbši</i>	<i>drażbša</i>	= m.	<i>drażbšiji</i>	= m.	= m.
du.						
N-A-V	<i>drażbša</i>	<i>drażbši</i>	= f.	<i>drażbsaja</i>	<i>drażbšiji</i>	= f.
G-L	<i>drażbšu</i>	= m.	= m.	<i>drażbšuju</i>	= m.	= m.
D-I	<i>drażbšema</i>	<i>drażbšama</i>	= m.	<i>drażbšijima</i>	= m.	= m.

§ 37. Wzory odmian imiesłowów

a. Part. praes. act.

odmiana niezłożona			odmiana złożona			
m.	f.	n.	m.	f.	n.	
sg.						
N-V	<i>vedy</i>	<i>vedošti</i>	<i>vedy</i>	<i>vedyjš</i>	<i>vedoštija</i>	<i>vedošteje</i>
G	<i>vedošta</i>	<i>vedošte</i>	= m.	<i>vedoštajego</i>	<i>vedošteje</i>	= m.
D	<i>vedoštu</i>	<i>vedošti</i>	= m.	<i>vedoštujemu</i>	<i>vedoštiji</i>	= m.
A	<i>vedoštš</i>	<i>vedoštq</i>	<i>vedošte</i>	<i>vedoštšj</i>	<i>vedoštqj</i>	= N
I	<i>vedoštšem</i>	<i>vedoštejq</i>	= m.	<i>vedoštšijim</i>	<i>vedoštejq</i>	= m.
L	<i>vedošti</i>	= m.	= m.	<i>vedoštšijim</i> (<i>vedoštšijem</i>)	<i>vedoštiji</i>	= m.
pl.						
N-V	<i>vedošte</i>	<i>vedošte</i>	<i>vedošta</i>	<i>vedošteji</i>	<i>vedošteje</i>	<i>vedoštaja</i>
G	<i>vedoštš</i>	= m.	= m.	<i>vedoštšiji</i>	= m.	= m.
D	<i>vedoštšem</i>	<i>vedoštšam</i>	= m.	<i>vedoštšijim</i>	= m.	= m.
A	<i>vedošte</i>	= N	= N	<i>vedošteje</i>	= N	= N
I	<i>vedošti</i>	<i>vedoštšami</i>	= m.	<i>vedoštšijimi</i>	= m.	= m.
L	<i>vedoštšiji</i>	<i>vedoštša</i>	= m.	= G	= G	= G

odmiana niezłożona			odmiana złożona			
m.	f.	n.	m.	f.	n.	
du.						
N-A-V	<i>vedošta</i>	<i>vedošti</i>	= f.	<i>vedoštaja</i>	<i>vedoštiji</i>	= f.
G-L	<i>vedoštu</i>	= m.	= m.	<i>vedoštuju</i>	= m.	= m.
D-I	<i>vedoštšema</i>	<i>vedoštšama</i>	= m.	<i>vedoštšijima</i>	= m.	= m.

b. Part. praet. act. I

odmiana niezłożona			odmiana złożona			
m.	f.	n.	m.	f.	n.	
sg.						
N-V	<i>vedš</i>	<i>vedšši</i>	<i>vedš</i>	<i>vedšj</i>	<i>vedššija</i>	<i>vedššeje</i>
G	<i>vedšša</i>	<i>vedšše</i>	= m.	<i>vedššajego</i>	<i>vedššeje</i>	= m.
D	<i>vedššu</i>	<i>vedšši</i>	= m.	<i>vedššujemu</i>	<i>vedššiji</i>	= m.
A	<i>vedšš</i>	<i>vedššq</i>	<i>vedšše</i>	<i>vedššj</i>	<i>vedššqj</i>	= N
I	<i>vedšššem</i>	<i>vedššejq</i>	= m.	<i>vedššijim</i>	<i>vedššejq</i>	= m.
L	<i>vedšši</i>	= m.	= m.	<i>vedššijim</i>	<i>vedššiji</i>	= m.
pl.						
N-V	<i>vedšše</i>	<i>vedšše</i>	<i>vedšša</i>	<i>vedššeji</i>	<i>vedššeje</i>	<i>vedššaja</i>
G	<i>vedšš</i>	= m.	= m.	<i>vedššiji</i>	= m.	= m.
D	<i>vedšššem</i>	<i>vedšššam</i>	= m.	<i>vedšššijim</i>	= m.	= m.
A	<i>vedšše</i>	= m.	= N.	<i>vedššeje</i>	= N.	= N
I	<i>vedššši</i>	<i>vedšššami</i>	= m.	<i>vedšššijimi</i>	= m.	= m.
L	<i>vedšššiji</i>	<i>vedššša</i>	= m.	<i>vedšššiji</i>	= m.	= m.
du.						
N-V-A	<i>vedšša</i>	<i>vedšši</i>	= f.	<i>vedššaja</i>	<i>vedššiji</i>	= f.
G-L	<i>vedššu</i>	= m.	= m.	<i>vedššuju</i>	= m.	= m.
D-I	<i>vedšššema</i>	<i>vedšššama</i>	= m.	<i>vedšššijima</i>	= m.	= m.

c. Uwagi uzupełniające o imiesłowach

1) Przyrostek part. praes. act. w języku scs. *-qšt-* lub *-ęšt-* wywodzi się z ps. postaci *-qtj-*, *-ęlj-*, które z kolei trzeba wywieść z wczps. i pie. sufiksu *-nt-* rozszerzonego o tematyczne *-jo-*; pierwotnie part. mające temat spółgłoskowy przeszło więc do tematów samogłoskowych. Występująca w paradygmacie samogłoska nosowa *-ę* powstała z połączenia *jo-nt-* w I, II i V koniug.; warunki do powstania samogłoski przedniej *-ę* z *-jent-* \leq *-jont-* były w koniug. III, a do powstania *-ę* z *-int-* w koniug. IV. Należy tu dodać, że w imiesłowach u czasowników z III koniug. wprowadzono w odmianie samogłoskę *-ę* na wzór koniug. I; tylko w N sg. m. i n. zachowało się *-ę*. W imiesłowach od czasowników IV koniug. natomiast utrzymuje się *ę* w całej odmianie.

Pochodzenie N sg. m. i n. jest następujące: *-y* \leq *-ō-nt-s* (koniug. I, II, V), *-ę* \leq *-je-nt-s* \leq *ī-o-nt-s* (koniug. III), *-ę* \leq *-i-nt-s* (koniug. IV). Ślad starej końcówki *-e* według odmiany spółgłoskowej zachował się w N pl. m.; por. *nesqšte* \leq **nesontže* \leq **nesontžes* \leq **nesontes* itp. Wszystkie inne formy mają końcówki zgodne z deklinacją tematów *-jo-* i *-ja-*, por. G sg. *nesqšta* \leq **nesontža*, D sg. *nesqštu* \leq **nesontju* itd. (zob. § 23, a).

2) W budowie i odmianie part. praet. act. I zaszły złożone procesy przekształceń dawnych ps. i pie. form. Charakterystyczne elementy sufiksalne *-zš-*, *-bš-*, *-vš-* powstały z dawnego ps. i pie. sufiksu *-us*. W epoce ps. zaszły następujące zmiany: a) *s* w położeniu po *ř* przeszło w *χ* (por. § 32, b, 4); b) *š* po spółgłosce przeszło w *-z-*, a *-š-* po samogłosce otrzymało protetyczny element labialny *u*; całość *uš* dała z kolei *-vš-*: *-Auš* \geq *-Auš* \geq *Auš*; c) *-χ-* pod wpływem samogłoski przedniej lub *-j-* (*-i-*) w odnośnych formach przeszło w *-š-*. Zmiany powyższe można zilustrować na wybranych przykładach N i G sg. m. i n. według tematów inf. na spółgłoskę i samogłoskę:

N sg. **nes-ūs* \geq *neso*; G sg. **nes-ūs-ī-a* \geq **nes-ūχ-ī-a* \geq *neso-šš-a*;

N sg. **χvalī-ūs* \geq **χvalī-ō* \geq **χvalī-ō* \geq *χval'ē*; G sg. **χvalī-ūs-ī-a* \geq **χvalī-ūχ-ī-a* \geq **χvalī-šš-a* \geq **χvalī-šš-a* \geq *χval'-bš-a*;

N sg. **zna-ūs* \geq **zna-ūš* \geq *zna-vo*; G sg. **zna-ūs-ī-a* \geq **zna-ūχ-ī-a* \geq **zna-ūš-ī-a* \geq *zna-vo-š-a*.

Cała odmiana part. praet. act. I polegała na odmianie dekl. rzeczowników o tematach *-jo-* i *-ja-* (zob. § 23, b). Tylko w N pl. m. i n. zachowała się starsza końcówka *-e* według dawnej deklinacji spółgłoskowej, por. *nesoš-e* obok *nesoš-i*, *znavoš-e* obok *znavoš-i*.

§ 38. Wzory odmian liczebników

a. Odmiana liczebnika *dvoa*, *dvoē*, *oba*, *obē* (tylko dualis)

	m.	f., n.
N-A	<i>dvoa</i> , <i>oba</i>	<i>dvoē</i> , <i>obē</i>
G-L	<i>dvoju</i> , <i>oboju</i>	
D-I	<i>dvoēma</i> , <i>obēma</i>	

b. Odmiana liczebnika *trije*, *tri*, *četyre*, *četyri* (tylko pluralis)

	m.	f., n.
N	<i>trije</i> (<i>trije</i>), <i>četyre</i>	<i>tri</i> , <i>četyre</i>
G	<i>trijē</i> (<i>trii</i>), <i>četyra</i> , <i>četyrē</i>	
D	<i>trijmā</i> , <i>četyrymā</i>	
A	<i>tri</i> , <i>četyri</i>	
I	<i>trjmi</i> , <i>četyrymi</i>	
L	<i>trjχō</i> , <i>četyryχō</i>	

c. Odmiana liczebnika *desetē*

sg. N	<i>desetē</i>	pl. N	<i>desetē</i> , <i>desēti</i>	du. N-A	<i>desēti</i> , <i>desētē</i>
G	<i>desēti</i> , <i>desēte</i>	G	<i>desētō</i>	G-L	<i>desētū</i>
D	<i>desēti</i>	D	<i>desētōmā</i>	D-I	<i>desētōma</i>
A	<i>desētō</i>	A	<i>desēti</i>		
I	<i>desētōjō</i> (<i>-ijō</i>)	I	<i>desētū</i>		
L	<i>desētē</i> , <i>desēti</i>	L	<i>desētōχō</i>		

§ 39. Wzory odmian czasowników (koniugacje)

a. Koniugacja I

			<i>vesti</i> , <i>vedō</i> , <i>vedēši</i>		
	<i>praes.</i>	<i>imper.</i>	<i>imper.</i>		aor.
	<i>Singularis</i>			asygm.	sygm. I sygm. II
1. sg.	<i>vedō</i>		<i>vedēaχō</i>	<i>vedō</i>	<i>vēsō</i> <i>vedoχō</i>
2.	<i>vedēši</i>	<i>vedi</i>	<i>vedēaše</i>	<i>vede</i>	<i>vede</i> <i>vede</i>
3. <i>pluralis</i>	<i>vedetē</i>	<i>vedi</i>	<i>vedēaše</i>	<i>vede</i>	<i>vede</i> <i>vede</i>
1. pl.	<i>vedemō</i>	<i>vedēmō</i>	<i>vedēaχomō</i>	<i>vedomō</i>	<i>vēsomō</i> <i>vedoχomō</i>
2.	<i>vedete</i>	<i>vedēte</i>	<i>vedēašete</i>	<i>vedete</i>	<i>vēste</i> <i>vedoste</i>
3. <i>dualis</i>	<i>vedōtē</i>		<i>vedēaχō</i>	<i>vedō</i>	<i>vēsē</i> <i>vedošē</i>
1. du.	<i>vedevē</i>	<i>vedēvē</i>	<i>vedēaχovē</i>	<i>vedovē</i>	<i>vēsovē</i> <i>vedoχovē</i>
2.	<i>vedeta</i>	<i>vedēta</i>	<i>vedēašeta</i>	<i>vedeta</i>	<i>vēšta</i> <i>vedosta</i>
3.	<i>vedete</i>		<i>vedēašete</i>	<i>vedete</i>	<i>vēste</i> <i>vedoste</i>
part. praes. act.	<i>vedy</i>	gen. <i>vedōšta</i>		part. praet. act. I	<i>vedō</i>
part. praes. pass.	<i>vedomō</i>			part. praet. act. II	<i>velō</i> \leq <i>*vedlō</i>
				part. praet. pass.	<i>vedenō</i>
				inf.	<i>vesti</i> , sup. <i>vestō</i>

nesti, nesq, neseši

	praes.	imper.	imperf.	aor.		
				asygm.	sygm. I	sygm. II
1. sg.	<i>nesq</i>		<i>nesēax̃</i>	<i>nes̃</i>	<i>nēs̃</i>	<i>nesox̃</i>
2.	<i>neseši</i>	<i>nesi</i>	<i>nesēaše</i>	<i>nese</i>	<i>nese</i>	<i>nese</i>
3.	<i>neset̃</i>	<i>nesi</i>	<i>nesēaše</i>	<i>nese</i>	<i>nese</i>	<i>nese</i>
1. pl.	<i>nesem̃</i>	<i>nesēm̃</i>	<i>nesēaxom̃</i>	<i>nesom̃</i>	<i>nēsom̃</i>	<i>nesoxom̃</i>
2.	<i>nesete</i>	<i>nesēte</i>	<i>nesēašete</i>	<i>nesete</i>	<i>nēste</i>	<i>nesoste</i>
3.	<i>nesqt̃</i>		<i>nesēaxq</i>	<i>nesq</i>	<i>nēsę</i>	<i>nesoșę</i>
1. du.	<i>neseṽē</i>	<i>nesēṽē</i>	<i>nesēaxoṽē</i>	<i>nesoṽē</i>	<i>nēsoṽē</i>	<i>nesoxoṽē</i>
2.	<i>neseta</i>	<i>nesēta</i>	<i>nesēașeta</i>	<i>neseta</i>	<i>nēsta</i>	<i>nesosta</i>
3.	<i>nesete</i>		<i>nesēașete</i>	<i>nesete</i>	<i>nēste</i>	<i>nesoste</i>

part. praes. act. *nesy*, gen. *nesq̃šta*
 part. praes. pass. *nesom̃*
 part. praet. act. I *nes̃*
 part. praet. act. II *nesl̃*
 part. praet. pass. *neseñ*
 inf. *nesti*, sup. *nest̃*

bosti, bodq, bodeši

	praes.	imper.	imperf.	aor.		
				asygm.	sygm. I	sygm. II
1. sg.	<i>bodq</i>		<i>bodēax̃</i>	<i>bod̃</i>	<i>bas̃</i>	<i>bodox̃</i>
2.	<i>bodeši</i>	<i>bodi</i>	<i>bodēaše</i>	<i>bode</i>	<i>bode</i>	<i>bode</i>
3.	<i>bodet̃</i>	<i>bodī</i>	<i>bodēaše</i>	<i>bode</i>	<i>bode</i>	<i>bode</i>
1. pl.	<i>bodem̃</i>	<i>bodēm̃</i>	<i>bodēaxom̃</i>	<i>bodom̃</i>	<i>basom̃</i>	<i>bodoxom̃</i>
2.	<i>bodete</i>	<i>bodēte</i>	<i>bodēașete</i>	<i>bodete</i>	<i>baste</i>	<i>bodoste</i>
3.	<i>bodqt̃</i>		<i>bodēaxq</i>	<i>bodq</i>	<i>bașę</i>	<i>bodoșę</i>
1. du.	<i>bodeṽē</i>	<i>bodēṽē</i>	<i>bodēaxoṽē</i>	<i>bodoṽē</i>	<i>basoṽē</i>	<i>bodoxoṽē</i>
2.	<i>bodeta</i>	<i>bodēta</i>	<i>bodēașeta</i>	<i>bodeta</i>	<i>bast̃a</i>	<i>bodosta</i>
3.	<i>bodete</i>		<i>bodēașete</i>	<i>bodete</i>	<i>baste</i>	<i>bodoste</i>

part. praes. act. *body*, gen. *bodq̃šta*
 part. praes. pass. *bodom̃*
 part. praet. act. I *bod̃*
 part. praet. act. II *bol̃* (≤ ps. **bodl̃*)
 part. praet. pass. *bodeñ*
 infin. *bosti*, supin. *bost̃*

greti, grebq, grebeši

	praes.	imper.	imperf.	aor.		
				asygm.	sygm. I	sygm. II
1. sg.	<i>grebq</i>		<i>grebēax̃</i>	<i>greb̃</i>	<i>grēs̃</i>	<i>grebox̃</i>
2.	<i>grebeši</i>	<i>grebi</i>	<i>grebēaše</i>	<i>grebe</i>	<i>grebe</i>	<i>grebe</i>
3.	<i>grebet̃</i>	<i>grebi</i>	<i>grebēaše</i>	<i>grebe</i>	<i>grebe</i>	<i>grebe</i>
1. pl.	<i>grebem̃</i>	<i>grebēm̃</i>	<i>grebēaxom̃</i>	<i>grebom̃</i>	<i>grēsom̃</i>	<i>greboxom̃</i>
2.	<i>grebete</i>	<i>grebēte</i>	<i>grebēașete</i>	<i>grebete</i>	<i>grēste</i>	<i>greboste</i>
3.	<i>grebqt̃</i>		<i>grebēaxq</i>	<i>grebq</i>	<i>grēsę</i>	<i>greboșę</i>
1. du.	<i>grebeṽē</i>	<i>grebēṽē</i>	<i>grebēaxoṽē</i>	<i>greboṽē</i>	<i>grēsoṽē</i>	<i>greboxoṽē</i>
2.	<i>grebeta</i>	<i>grebēta</i>	<i>grebēașeta</i>	<i>grebeta</i>	<i>grēsta</i>	<i>grebosta</i>
3.	<i>grebete</i>		<i>grebēașete</i>	<i>grebete</i>	<i>grēste</i>	<i>greboste</i>

part. praes. act. *greby*, gen. *grebq̃šta*
 part. praes. pass. *grebom̃*
 part. praeter. act. I *greb̃*
 part. praeter. act. II *grebl̃*
 part. praeter. pass. *grebeñ*
 infin. *greti*, supin. *gret̃*

rești, rekq, rečeši

	praes.	imper.	imperf.	aor.		
				asygm.	sygm. I	sygm. II
1. sg.	<i>rekq</i>		<i>reč̃ax̃</i>	<i>rek̃</i>	<i>rēx̃</i>	<i>rekox̃</i>
2.	<i>rečesi</i>	<i>r̃ci</i>	<i>reč̃aše</i>	<i>reče</i>	<i>reče</i>	<i>reče</i>
3.	<i>rečet̃</i>	<i>r̃ci</i>	<i>reč̃aše</i>	<i>reče</i>	<i>reče</i>	<i>reče</i>
1. pl.	<i>rečem̃</i>	<i>r̃cēm̃</i>	<i>reč̃axom̃</i>	<i>rekom̃</i>	<i>rēxom̃</i>	<i>rekoxom̃</i>
2.	<i>rečete</i>	<i>r̃cēte</i>	<i>reč̃așete</i>	<i>rečete</i>	<i>rēste</i>	<i>rekoste</i>
3.	<i>rekqt̃</i>		<i>reč̃axq</i>	<i>rekq</i>	<i>rēșę</i>	<i>rekoșę</i>
1. du.	<i>rečeṽē</i>	<i>r̃cēṽē</i>	<i>reč̃axoṽē</i>	<i>rekoṽē</i>	<i>rēxoṽē</i>	<i>rekoxoṽē</i>
2.	<i>rečeta</i>	<i>r̃cēta</i>	<i>reč̃așeta</i>	<i>rečeta</i>	<i>rēsta</i>	<i>rekosta</i>
3.	<i>rečete</i>		<i>reč̃așete</i>	<i>rečete</i>	<i>rēste</i>	<i>rekoste</i>

part. praes. act. *rek̃y*, gen. *rekq̃šta*
 part. praes. pass. *rekom̃*
 part. praeter. act. I *rek̃*
 part. praeter. act. II *rekl̃*
 part. praeter. pass. *rečeñ*
 infin. *rești*, supin. *rešt̃*

byrati, berq, bereši

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I
1. sg.	<i>berq</i>		<i>byraax̄</i>	<i>byrax̄</i>
2.	<i>bereši</i>	<i>beri</i>	<i>byraaše</i>	<i>byra</i>
3.	<i>beret̄s</i>	<i>beri</i>	<i>byraaše</i>	<i>byra</i>
1. pl.	<i>berem̄s</i>	<i>berēm̄s</i>	<i>byraaxom̄s</i>	<i>byraxom̄s</i>
2.	<i>berete</i>	<i>berēte</i>	<i>byraašete</i>	<i>byraste</i>
3.	<i>berqt̄s</i>		<i>byraaxq</i>	<i>byraše</i>
1. du.	<i>berev̄ē</i>	<i>berēv̄ē</i>	<i>byraaxov̄ē</i>	<i>byraxov̄ē</i>
2.	<i>bereta</i>	<i>berēta</i>	<i>byraašeta</i>	<i>byrasta</i>
3.	<i>berete</i>		<i>byraašete</i>	<i>byraste</i>

part. praes. act. *bery*, gen. *berq̄šta* part. praeter. act. I *byran̄s*
 part. praes. pass. *berom̄s* part. praeter. act. II *byral̄s*
 part. praeter. pass. *byran̄s*

infin. *byrati*, supin. *byrats*

b. Koniugacija II

dvignqti, dvignq, dvigneši

	praes.	imper.	imperf.	aor.		
				asygm.	sygm. I	sygm. II
1. sg.	<i>dvignq</i>		<i>dvignēax̄</i>	<i>dvign̄s</i>	<i>dvignq̄x̄</i>	<i>dvigox̄s</i>
2.	<i>dvigneši</i>	<i>dvigni</i>	<i>dvignēaše</i>	<i>dvižē</i>	<i>dvignq</i>	<i>dvižē</i>
3.	<i>dvignet̄s</i>	<i>dvigni</i>	<i>dvignēaše</i>	<i>dvižē</i>	<i>dvignq</i>	<i>dvižē</i>
1. pl.	<i>dvignem̄s</i>	<i>dvignēm̄s</i>	<i>dvignēaxom̄s</i>	<i>dvigom̄s</i>	<i>dvignq̄xom̄s</i>	<i>dvigoxom̄s</i>
2.	<i>dvignete</i>	<i>dvignēte</i>	<i>dvignēašete</i>	<i>dvižete</i>	<i>dvignq̄ste</i>	<i>dvigoste</i>
3.	<i>dvignqt̄s</i>		<i>dvignēaxq</i>	<i>dvigq</i>	<i>dvignq̄šē</i>	<i>dvigošē</i>
1. du.	<i>dvigneṽē</i>	<i>dvignēṽē</i>	<i>dvignēaxov̄ē</i>	<i>dvigov̄ē</i>	<i>dvignq̄xov̄ē</i>	<i>dvigoxov̄ē</i>
2.	<i>dvigneta</i>	<i>dvignēta</i>	<i>dvignēašeta</i>	<i>dvižeta</i>	<i>dvignq̄šta</i>	<i>dvigosta</i>
3.	<i>dvignete</i>		<i>dvignēašete</i>	<i>dvižete</i>	<i>dvignq̄ste</i>	<i>dvigoste</i>

part. praes. act. *dvigny*, gen. *dvignq̄šta* part. praet. act. I *dvign̄s dvignov̄s*
 part. praes. pass. *dvignom̄s* part. praet. act. II *dvign̄s dvignql̄s*
 part. praet. pass. *dvižēn̄s dvignovēn̄s*

infin. *dvignqti*, supin. *dvignqt̄s*

c. Koniugacija III

znati, znajq, znaješi

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I
1. sg.	<i>znajq</i>		<i>znaax̄</i>	<i>znax̄</i>
2.	<i>znaješi</i>	<i>znaji</i>	<i>znaaše</i>	<i>zna</i>
3.	<i>znajet̄s</i>	<i>znaji</i>	<i>znaaše</i>	<i>zna</i>
1. pl.	<i>znajem̄s</i>	<i>znajim̄s</i>	<i>znaaxom̄s</i>	<i>znaxom̄s</i>
2.	<i>znajete</i>	<i>znajite</i>	<i>znaašete</i>	<i>znaste</i>
3.	<i>znajqt̄s</i>		<i>znaaxq</i>	<i>znašē</i>
1. du.	<i>znajev̄ē</i>	<i>znajiv̄ē</i>	<i>znaaxov̄ē</i>	<i>znaxov̄ē</i>
2.	<i>znajeta</i>	<i>znajita</i>	<i>znaašeta</i>	<i>znasta</i>
3.	<i>znajete</i>		<i>znaašete</i>	<i>znaste</i>

part. praes. act. *znajē*, gen. *znajq̄šta* part. praet. act. I *znax̄n̄s*
 part. praes. pass. *znajem̄s* part. praet. act. II *znal̄s*
 part. praet. pass. *znax̄n̄s*

inf. *znati*, sup. *znats*

glagolati, glagoljē, glagolješi

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I
1. sg.	<i>glagol̄q</i>		<i>glagolaāx̄</i>	<i>glagolax̄s</i>
2.	<i>glagolēši</i>	<i>glagoli</i>	<i>glagolaaše</i>	<i>glagola</i>
3.	<i>glagolēt̄s</i>	<i>glagoli</i>	<i>glagolaaše</i>	<i>glagola</i>
1. pl.	<i>glagolem̄s</i>	<i>glagolim̄s</i>	<i>glagolaāxom̄s</i>	<i>glagolaxom̄s</i>
2.	<i>glagolēte</i>	<i>glagolite</i>	<i>glagolaašete</i>	<i>glagolaste</i>
3.	<i>glagolqt̄s</i>		<i>glagolaāxq</i>	<i>glagolašē</i>
1. du.	<i>glagolēṽē</i>	<i>glagoliv̄ē</i>	<i>glagolaāxov̄ē</i>	<i>glagolaxov̄ē</i>
2.	<i>glagolēta</i>	<i>glagolita</i>	<i>glagolaašeta</i>	<i>glagolasta</i>
3.	<i>glagolēte</i>		<i>glagolaašete</i>	<i>glagolaste</i>

part. praes. act. *glagolē*, gen. *glagol̄q̄šta* part. praet. act. I *glagolax̄n̄s*
 part. praes. pass. *glagolem̄s* part. praet. act. II *glagolal̄s*
 part. praet. pass. *glagolan̄s*

inf. *glagolati*, sup. *glagolats*

klati, koljē, kolješi

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I	
1. sg.	<i>koljē</i>		<i>kol'aaχē</i>	<i>klaxē</i>	
2.	<i>kolješi</i>	<i>kol'i</i>	<i>kol'aaše</i>	<i>kla</i>	
3.	<i>koljetē</i>	<i>kol'i</i>	<i>kol'aaše</i>	<i>kla</i>	
1. pl.	<i>kol'emē</i>	<i>kol'imē</i>	<i>kol'aaχomē</i>	<i>klaxomē</i>	
2.	<i>koljete</i>	<i>kol'ite</i>	<i>kol'aašete</i>	<i>klaste</i>	
3.	<i>koljētē</i>		<i>kol'aaχjē</i>	<i>klāšjē</i>	
1. du.	<i>kol'evē</i>	<i>kol'ivē</i>	<i>kol'aaχovē</i>	<i>klaxovē</i>	
2.	<i>koljeta</i>	<i>kol'ita</i>	<i>kol'aašeta</i>	<i>klasta</i>	
3.	<i>koljete</i>		<i>kol'aašete</i>	<i>klaste</i>	
part. praes. act.	<i>kol'ē</i> , gen. <i>kol'jēšta</i>		part. praet. act. I <i>klavē</i>		
part. praes. pass.	<i>kol'emē</i>		part. praet. act. II <i>klalē</i>		
			part. praet. pass. <i>kol'enē</i> , <i>klanē</i>		
	inf. <i>klati</i> , sup. <i>klatē</i>				

metati, meštj, mešteši

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I	
1. sg.	<i>meštj</i>		<i>meštaaχē</i>	<i>metaaχē</i>	<i>metaaχē</i>
2.	<i>mešteši</i>	<i>mešti</i>	<i>meštaaše</i>	<i>metaaše</i>	<i>meta</i>
3.	<i>meštetē</i>	<i>mešti</i>	<i>meštaaše</i>	<i>metaaše</i>	<i>meta</i>
1. pl.	<i>meštemē</i>	<i>meštimē</i>	<i>meštamē</i>	<i>meštaaχomē</i>	<i>metaaχomē</i>
2.	<i>meštete</i>	<i>meštite</i>	<i>meštate</i>	<i>meštaašete</i>	<i>metaašete</i>
3.	<i>meštjētē</i>		<i>meštaaχjē</i>	<i>metaaχjē</i>	<i>metašjē</i>
1. du.	<i>meštevē</i>	<i>meštivē</i>	<i>meštavē</i>	<i>meštaaχovē</i>	<i>metaaχovē</i>
2.	<i>mešteta</i>	<i>meštita</i>	<i>meštata</i>	<i>meštaašeta</i>	<i>metaašeta</i>
3.	<i>meštete</i>		<i>meštaašete</i>	<i>metaašete</i>	<i>metaste</i>
part. praes. act.	<i>meštē</i> , gen. <i>meštjēšta</i>		part. praeter. act. I <i>metavē</i>		
part. praes. pass.	<i>meštemē</i>		part. praeter. act. II <i>metalē</i>		
			part. praeter. pass. <i>metanē</i>		
	infin. <i>metati</i> , supin. <i>metatē</i>				

d. Koniugacija IV

moliti, moljē, moliši

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I	
1. sg.	<i>moljē</i>		<i>mol'aaχē</i>	<i>molixē</i>	
2.	<i>moliši</i>	<i>mol'i</i>	<i>mol'aaše</i>	<i>moli</i>	
3.	<i>molitē</i>	<i>mol'i</i>	<i>mol'aaše</i>	<i>moli</i>	
1. pl.	<i>molimē</i>	<i>mol'imē</i>	<i>mol'aaχomē</i>	<i>molixomē</i>	
2.	<i>molite</i>	<i>mol'ite</i>	<i>mol'aašete</i>	<i>moliste</i>	
3.	<i>moljētē</i>		<i>mol'aaχjē</i>	<i>molixjē</i>	
1. du.	<i>molivē</i>	<i>mol'ivē</i>	<i>mol'aaχovē</i>	<i>molixovē</i>	
2.	<i>molita</i>	<i>mol'ita</i>	<i>mol'aašeta</i>	<i>molista</i>	
3.	<i>molite</i>		<i>mol'aašete</i>	<i>moliste</i>	
part. praes. act.	<i>molē</i> , gen. <i>moljēšta</i>		part. praet. act. I <i>mol'ē</i> , <i>mol'ivē</i>		
part. praes. pass.	<i>molimē</i>		part. praet. act. II <i>molilē</i>		
			part. praet. pass. <i>mol'enē</i>		
	inf. <i>moliti</i> , sup. <i>molitē</i>				

svētiti, svēštj, svētiši

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I	
1. sg.	<i>svēštj</i>		<i>svēštaaχē</i>	<i>svētiχē</i>	
2.	<i>svētiši</i>	<i>svēti</i>	<i>svēštaaše</i>	<i>svēti</i>	
3.	<i>svētītē</i>	<i>svēti</i>	<i>svēštaaše</i>	<i>svēti</i>	
1. pl.	<i>svētimē</i>	<i>svētimē</i>	<i>svēštaaχomē</i>	<i>svētiχomē</i>	
2.	<i>svētite</i>	<i>svētite</i>	<i>svēštaašete</i>	<i>svētiste</i>	
3.	<i>svētjētē</i>		<i>svēštaaχjē</i>	<i>svētixjē</i>	
1. du.	<i>svētivē</i>	<i>svētivē</i>	<i>svēštaaχovē</i>	<i>svētiχovē</i>	
2.	<i>svētita</i>	<i>svētita</i>	<i>svēštaašeta</i>	<i>svētixta</i>	
3.	<i>svētite</i>		<i>svēštaašete</i>	<i>svētiste</i>	
part. praes. act.	<i>svēte</i> , gen. <i>svētešta</i>		part. praeter. act. I <i>svēstē</i> , <i>svētivē</i>		
part. praes. pass.	<i>svētimē</i>		part. praeter. act. II <i>svētīlē</i>		
			part. praeter. pass. <i>svēstēnē</i>		
	infin. <i>svētiti</i> , supin. <i>svētītē</i>				

sěděti, sěždq, sědiši

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I
1. sg.	<i>sěždq</i>		<i>sěděaxo</i>	<i>sěděxo</i>
2.	<i>sědiši</i>	<i>sědi</i>	<i>sěděaše</i>	<i>sědě</i>
3.	<i>sědito</i>	<i>sědi</i>	<i>sěděaše</i>	<i>sědě</i>
1. pl.	<i>sědimo</i>	<i>sědimo</i>	<i>sěděaxoma</i>	<i>sěděxoma</i>
2.	<i>sědite</i>	<i>sědite</i>	<i>sěděašete</i>	<i>sěděste</i>
3.	<i>sědeto</i>		<i>sěděaxo</i>	<i>sěděše</i>
1. du.	<i>sědivě</i>	<i>sědivě</i>	<i>sěděaxově</i>	<i>sěděxově</i>
2.	<i>sědita</i>	<i>sědita</i>	<i>sěděašeta</i>	<i>sěděsta</i>
3.	<i>sědite</i>		<i>sěděašete</i>	<i>sěděste</i>
part. praes. act.	<i>sěde, gen. sědešta</i>		part. praet. act. I	<i>sěděvo</i>
			part. praet. act. II	<i>sědělo</i>
	inf. <i>sěděti</i> , sup. <i>sědětō</i>			

slyšati, slyšq, slyšiši

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I
1. sg.	<i>slyšq</i>		<i>slyšaaxo</i>	<i>slyšaxo</i>
2.	<i>slyšiši</i>	<i>slyši</i>	<i>slyšaaše</i>	<i>slyša</i>
3.	<i>slyšito</i>	<i>slyši</i>	<i>slyšaaše</i>	<i>slyša</i>
1. pl.	<i>slyšimo</i>	<i>slyšimo</i>	<i>slyšaaxoma</i>	<i>slyšaxoma</i>
2.	<i>slyšite</i>	<i>slyšite</i>	<i>slyšaašete</i>	<i>slyšaste</i>
3.	<i>slyšetō</i>		<i>slyšaaxo</i>	<i>slyšaše</i>
1. du.	<i>slyšivě</i>	<i>slyšivě</i>	<i>slyšaaxově</i>	<i>slyšaxově</i>
2.	<i>slyšita</i>	<i>slyšita</i>	<i>slyšaašeta</i>	<i>slyšaste</i>
3.	<i>slyšite</i>		<i>slyšaašete</i>	<i>slyšaste</i>
part. praes. act.	<i>slyše, gen. slyšešta</i>		part. praet. act. I	<i>slyšavo</i>
part. praes. pass.	<i>slyšimo</i>		part. praet. act. II	<i>slyšalo</i>
			part. praet. pass.	<i>slyšano</i>
	inf. <i>slyšati</i> , sup. <i>slyšatō</i>			

e. Koniugacja V (czasowniki atomatyczne)

byti, jesmь, jesi

	praes.	fut.	imper.	imperf.	aor. sygm. I
1. sg.	<i>jesmь</i>	<i>bqdq</i>		<i>běaxo</i>	<i>běxo byxo</i>
2.	<i>jesi</i>	<i>bqdeši</i>	<i>bqdi</i>	<i>běaše</i>	<i>bě by, bysto</i>
3.	<i>jesto</i>	<i>bqdeto</i>	<i>bqdi</i>	<i>běaše</i>	<i>bě by, bysto</i>
1. pl.	<i>jesmo</i>	<i>bqdemo</i>	<i>bqděmo</i>	<i>běaxoma</i>	<i>běxoma byxoma</i>
2.	<i>jeste</i>	<i>bqdete</i>	<i>bqděte</i>	<i>běašete</i>	<i>běste byste</i>
3.	<i>sqto</i>	<i>bqdeto</i>		<i>běaxo</i>	<i>běše byše</i>
1. du.	<i>jesově</i>	<i>bqdevě</i>	<i>bqděvě</i>	<i>běaxově</i>	<i>běxově byxově</i>
2.	<i>jesta</i>	<i>bqdeta</i>	<i>bqděta</i>	<i>běašeta</i>	<i>běsta bysta</i>
3.	<i>jeste</i>	<i>bqdete</i>		<i>běašete</i>	<i>běste byste</i>
part. praes. act.	<i>sy, gen. sqšta</i>		part. praeter. act. I	<i>byvo</i>	
			part. praeter. act. II	<i>bylo</i>	
			part. praeter. pass.	<i>bzveno</i>	
				(np. <i>za-bzveno</i>)	
	infin. <i>byti</i> , supin. <i>byto</i>				

jasti, jamь, jasi

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I	
1. sg.	<i>jamь</i>		<i>jaděaxo</i>	<i>jaso</i>	
2.	<i>jasi</i>	<i>jaždь</i>	<i>jaděaše</i>	<i>jasto</i>	
3.	<i>jasto</i>	<i>jaždь</i>	<i>jaděaše</i>	<i>jasto</i>	
1. pl.	<i>jamь</i>	<i>jadimo</i>	<i>jaděaxoma</i>	<i>jasoma</i>	
2.	<i>jaste</i>	<i>jadite</i>	<i>jaděašete</i>	<i>jaste</i>	
3.	<i>jadeto</i>		<i>jaděaxo</i>	<i>jaše</i>	
1. du.	<i>javě</i>	<i>jadivě</i>	<i>jaděaxově</i>	<i>jasově</i>	
2.	<i>jasta</i>	<i>jadita</i>	<i>jaděašeta</i>	<i>jasta</i>	
3.	<i>jaste</i>		<i>jaděašete</i>	<i>jaste</i>	
part. praes. act.	<i>jady, gen. jadošta</i>		part. praeter. act. I	<i>jadvo</i>	
			part. praeter. act. II	<i>jadlo</i>	
			part. praeter. pass.	<i>jadeno</i>	
	infin. <i>jasti</i> , supin. <i>jasto</i>				

věděti, věmъ, věsi

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I
1. sg.	věmъ, vědě		věděaxъ	věděxъ
2.	věsi	věždъ	věděaše	vědě
3.	věstъ	věždъ	věděaše	vědě
1. pl.	věmъ	vědimъ	věděaxomъ	věděxomъ
2.	věste	vědite	věděašete	věděste
3.	vědetъ		věděaxo	věděse
1. du.	věvě	vědivě	věděaxově	věděxově
2.	věsta	vědita	věděašeta	věděsta
3.	věste		věděašete	věděste

part. praes. act. vědy, věde, gen. vědqšta, vědešta
 part. praes. pass. vědomъ, vědimъ
 part. praet. act. I věděvъ
 part. praet. act. II vědělъ
 part. praet. pass. věděnъ
 infin. věděti, supin. vědětъ

dati, damъ, dasi

	praes.	imper.	imperf.	aor. sygm. I
1. sg.	damъ		daděaxъ	daχъ
2.	dasi	daždъ	daděaše	da, dastъ
3.	dastъ	daždъ	daděaše	da, dastъ
1. pl.	damъ	dadimъ	daděaxomъ	daχomъ
2.	daste	dadite	daděašete	daste
3.	dadetъ		daděaxo	daše
1. du.	davě	dadivě	daděaxově	daχově
2.	dasta	dadita	daděašeta	dasta
3.	daste		daděašete	daste

part. praes. act. dady, gen. dadqšta
 part. praet. act. I davъ
 part. praet. act. II dalъ
 part. praet. pass. danъ
 infin. dati, supin. datъ

f. Czasowniki nieregularne

iti, idq, ideši

	praes.	imper.	imperf.	aor.
				asygm. sygm. II
1. sg.	idq		iděaxъ	idъ idoχъ
2.	ideši	idi	iděaše	ide ide
3.	idetъ	idi	iděaše	ide ide
1. pl.	idemъ	idēmъ	iděaxomъ	idomъ idoχomъ
2.	idete	iděte	iděašete	idete idoste
3.	idqtъ		iděaxo	idq idoše
1. du.	idevě	iděvě	iděaxově	idově idoχově
2.	ideta	iděta	iděašeta	ideta idosta
3.	idete		iděašete	idete idoste

part. praes. act. idy, gen. idqšta
 part. praet. act. I řbdъ
 part. praet. act. II řblъ
 infin. iti, supin. itъ

jaxati, jadq, jadeši

	praes.	imper.	imperf.	aor.
				asygm. sygm. II
1. sg.	jadq		jaděaxъ	jadъ jadoχъ
2.	jadeši	jadi	jaděaše	jade jade
3.	jadetъ	jadi	jaděaše	jade jade
1. pl.	jademъ	jadēmъ	jaděaxomъ	jadomъ jadoχomъ
2.	jadete	jaděte	jaděašete	jadete jadoste
3.	jadqtъ		jaděaxo	jadq jadoše
1. du.	jadevě	jaděvě	jaděaxově	jadově jadoχově
2.	jadeta	jaděta	jaděašeta	jadeta jadosta
3.	jadete		jaděašete	jadete jadoste

part. praes. act. jady, gen. jadqšta
 part. praet. act. I javъ, jaxavъ
 part. praet. act. II jalъ
 inf. jaxati, sup. jaxatъ

iměti, imamъ, imaši

			praes.		
1. sg. <i>imamъ</i>	1. pl. <i>imamъ</i>	1. du. <i>imavě</i>			
2. <i>imaši</i>	2. <i>imate</i>	2. <i>imata</i>			
3. <i>imatъ</i>	3. <i>imqtъ</i>	3. <i>imate</i>			

part. praes. act. *imy*, gen. *imqšta*

obok tego praes. *imějo, iměješi*; inne formy według tego typu.

inf. *iměti*, sup. *iměts*

χοτέτι, χοστq, χοστεσι

			praes.			imper.		
1. sg. <i>χοστq</i>	1. pl. <i>χοstemъ</i>	1. du. <i>χοstevě</i>						
2. <i>χοsteši</i>	2. <i>χοstete</i>	2. <i>χοsteta</i>			2. sg. <i>χοsti</i>			
3. <i>χοstetъ</i>	3. <i>χοtetъ</i>	3. <i>χοstete</i>			3. <i>χοsti</i> itd.			

part. praes. act. *χοte*, gen. *χοtešta*

Wszystkie inne formy tworzy się od tematu *χοte-* || *χste-*, np. inf. *χοτέτι* || *χsteτι*, sup. *χοτέts* || *χstets* itd.

сѣпати, сѣплjо, сѣпиши

Praes., imper. i part. praes. act. urabia się od tematu *сѣpi-* według koniug. IV: praes. *сѣплjо, сѣпиши* itd., imper. *сѣпи* itd., part. praes. act. *сѣпe*; inne formy tworzy się od tematu *сѣpa-*: imperf. *сѣпааχъ*, aor. *сѣпаχъ*, part. praet. act. I *сѣпавъ*, II *сѣпалъ*, inf. *сѣпати*, sup. *сѣпатъ*.

děti, deždq, deždeši

			praes.			imper.		
1. sg. <i>deždq</i>	1. pl. <i>deždemъ</i>	1. du. <i>deždevě</i>						
2. <i>deždeši</i>	2. <i>deždete</i>	2. <i>deždeta</i>	2. sg. <i>deždi</i>					
3. <i>deždetъ</i>	3. <i>deždqtъ</i>	3. <i>deždete</i>	3. <i>deždi</i> itd.					

part. praes. act. *deždę*, gen. *deždqšta*

part. praes. pass. *deždemъ*

inf. *děti*, sup. *děts*

Oprócz powyższych tworzy się też praes. *dějo, děješi* itd. według koniug. III; od tego urabia się wszystkie inne formy.

viděti, viždq, vidiši

inf. *viděti* — odmienia się według koniug. IV, lecz imper. ma tak jak w koniug. V: 2. i 3. sg. *viždъ*, 1. pl. *vidimъ*, 2. pl. *vidite*, 1. du. *vidivě*, 2. du. *vidita*.

g. Uwagi uzupełniające do form czasownikowych

1) Ps. i scs. końcówki form praes. odpowiadają zasadniczo pie. zakończeniom (końcówkom tzw. prymarnym) czasów głównych (praes., fut., perf.). W stosunku do stanu pie. zaszły w ps. odpowiednie przekształcenia form, wywołane bądź to zmianami fonetycznymi i morfologicznymi, bądź też analogią.

Końcówka 1. sg. czasowników tematycznych *-q* sprowadza się do dawnego ps. i pie. *-ō-m*, co odpowiada formie 1. sg. czasowników o temacie *-o* || *e-* (por. gr. *fērō* i łac. *ferō*), rozszerzonej przez końcówkę *-m*, właściwą pierwotnie tzw. czasom historycznym (aor., imperf., por. §§ 21 - 22).

W 1. sg. końcówka czasowników atematycznych *-mъ* pochodzi z *-mī*, które było właściwe odnośnym czasownikom, por. scs. *jesmъ*, sti. *dsmi*, gr. *eimi* ≤ pie. **es-mī*.

Końcówka 2. sg. *-ši* uogólniła się u wszystkich czasowników tematycznych drogą analogii do *-si* czasowników atematycznych. Za starszą trzeba tu uznać końcówkę *-šъ* jako regularny kontynuans pie. *-si*. W obrębie czasowników z tematem *-i-* spółgłoska *-s-* przeszła w *-χ-* (por. § 32, b, 4), które z kolei przed *-b* ≤ *-i* zmieniło się w *-š-*; schematycznie zmianę tę w opisanych warunkach można przedstawić następująco: *-i-si* ≥ *-i-χi* ≥ *-i-šъ*. Z czasem postać *-šъ* (późniejsze *-ši* na wzór *-si*) rozszerzyła się także na czasowniki z tematycznym *-e-*, *-ne-*, *-je-*, np. *-e-si* ≥ *-e-šъ* ≥ *-e-ši*.

Końcówka *-si* z długim *-i* końcowym powstała z pie. *-sai* w stronie zwrotnej (medialnej), por. gr. *feresai*, sti. *bharase* ≤ pie. **bheresai*.

Końcówka 3. sg. *-tъ* weszła wtórnie na miejsce właściwej końcówki *-tъ* kontynuującej pie. *-ti*, por. sti. *bharati* ≤ pie. **bhereti*. Ślady ps. *-tъ* spotykamy w języku rosyjskim, por. *jest*, stpol. *ješč*.

Końcówka 1. pl. *-mъ* ≤ pie. *-mos*, por. łac. *-mus* ≤ *-mos*, np. *agimus*. W 2. pl. *-te* ≤ pie. *-te*, por. gr. *ferete* ≤ **bherete*. W końcówce 3. pl. *-qtъ* mieści się dawna samogłoska tematyczna *-o-* oraz pie. końcówka *-nti*; zamiast regularnego kontynuantu *-qtъ* wprowadzona później została postać *-qtъ*. Ślady wariantu końcówki z *ъ* na końcu, tj. *-qtъ*, zachowały się w staroruskim i dialektycznych formach rosyjskich na *-ul*, *-ul*, np. *nesul*, *pišul* itp. W koniugacji III, z tematem *-je-* końcówkę *-qtъ* zamiast spodziewanej zgodnie z rozwojem fonetycznym końcówki *-ęts* (*-jout* ≥ *-jent* ≥ *-e*, por. § 32, a, 9) wyjaśnia się analogią do koniugacji czasowników z tematem *-e-* || *-o-*, *-ne-* || *-no-*. Co się natomiast tyczy końcówki *-ęts* u czasowników z tematem praes. na *-i-*, to wywodzi się ona z pie. *-i-nt*; podobna końcówka *-ęts* u czasowników atematycznych powstała z pie. *-yt-*, por. scs. *dadęts*, sti. *dādati* ≤ **dad-nti*.

Końcówka 1. du. *-vě* powstała pod wpływem N sg. zaimka osobowego 1. os. *vě* (zob. § 35, a, c) na miejscu pie. *-uēs*, por. sti. *bhāravas* itp. Końcówka 2. du. *-ta* ≤ pie. *-ta*, por. lit. *ēsta*, scs. *jestā* ≤ **esta*; końcówka 3. du. *-te* ≤ pie. *-tes*, por. sti. *bhāratas*, scs. *berete* ≤ **bheretes*.

2) Formy aor. asygm. były tworzone przez dodanie do rdzenia sufiksu *-e-* || *-o-* (tzw. spójki tematycznej) i końcówek wtórnych (historycznych czasów). W zakończeniach rekonstruowanych znajdujemy zatem postać równą tematowi praes. *-e-* || *-o-*:

sg.	pl.	du.
1. <i>-ā</i> ≤ <i>-a-m</i>	1. <i>-o-mā</i> ≤ <i>-o-mos</i>	1. <i>-o-vē</i> ≤ <i>-o-ues</i>
2. <i>-e</i> ≤ <i>-e-s</i>	2. <i>-e-te</i> ≤ <i>-e-te</i>	2. <i>-e-ta</i> ≤ <i>-e-ta</i>
3. <i>-e</i> ≤ <i>-e-t</i>	3. <i>-q</i> ≤ <i>-o-nt</i>	3. <i>-e-te</i> ≤ <i>-e-tes</i>

3) Proces tworzenia i przekształceń aor. sygm. I zilustrujemy na następujących przykładach:

1. sg.: *bas-ā* ≤ **bad-s-ū* ≤ **bōd-s-o-m*, por. inf. *bos-ti* ≤ **bod-ti*; *rěχā* ≤ *rěk-χā* ≤ **rěk-s-ū* ≤ **rěk-s-o-m*, por. *rěšti* ≤ **rěk-ti*; *moli-χā* ≤ **modli-χā* ≤ **modli-s-ū* ≤ **modli-s-o-m*; por. *moliti* ≤ **modliti*;

2. sg.: *bod-e* ≤ **bod-e-s* — forma asygm. zam. sygm. **bad-s-s* ≤ **bōd-s-s*; *rěč-e* ≤ **rěk-e-s* — forma asygm. zam. sygm. **rěk-s-s* ≤ **rěk-s-s*; *mol-i* ≤ **modl-i* ≤ **modli-s-s*;

3. sg.: *bod-e* ≤ **bod-e-t* — forma asygm. zam. sygm. **bad-s-t* ≤ **bōd-s-t*; *rěč-e* ≤ **rěk-e-t* — forma asygm. zam. sygm. **rěk-s-t* ≤ **rěk-s-t*; *mol-i* ≤ **modl-i* ≤ **modl-i-s-t*.

1. pl.: *bas-omā* ≤ **bad-s-o-mā* ≤ **bōd-s-o-mos*; *rěχ-omā* ≤ **rěk-χ-o-mā* ≤ **rěk-s-o-mā* ≤ **rěk-s-o-mos*; *moli-χ-omā* ≤ **modli-χ-omā* ≤ **modli-s-o-mā* ≤ **modli-s-o-mos*;

2. pl.: *bas-te* ≤ **bad-s-te* ≤ **bōd-s-te*; *rěs-te* ≤ **rěk-s-te* ≤ **rěk-s-te*; *molis-te* ≤ **modli-s-te* ≤ **modli-s-te*;

3. pl.: *bas-ē* ≤ **bad-s-ē* ≤ **bōd-s-ūt*; *rěš-ē* ≤ **rěk-χ-ē* ≤ **rěk-χ-ē* ≤ **rěk-s-ūt*; *molis-ē* ≤ **modli-ē* ≤ **modli-ē* ≤ **modli-s-ē* ≤ **modli-s-ūt*;

1. du.: *bas-ovē* ≤ **bad-s-o-vē* ≤ **bōd-s-o-ues*; *rěχ-ovē* ≤ **rěk-χ-o-vē* ≤ **rěk-s-o-vē* ≤ **rěk-s-o-ues*; *moli-χ-ovē* ≤ **modli-χ-ovē* ≤ **modli-s-o-vē* ≤ **modli-s-o-ues*;

2. du.: *bas-ta* ≤ **bad-s-ta* ≤ **bōd-s-ta*; *rěs-ta* ≤ **rěk-s-ta* ≤ **rěk-s-ta*; *molis-ta* ≤ **modli-s-ta* ≤ **modli-s-ta*;

3. du.: *bas-te* ≤ **bad-s-te* ≤ **bōd-s-te* ≤ **bōd-s-tes*; *rěs-te* ≤ **rěk-s-te* ≤ **rěk-s-tes*; *molis-te* ≤ **modli-s-te* ≤ **modli-s-tes*.

§ 40. Wiadomości uzupełniające o budowie morfemowej i słotwórczej wyrazów

a. Rdzeń, oboczności rdzenne, zatarcie granicy rdzenia, podwojenie rdzenia

Obok rdzeni nie wykazujących zmian wewnętrznych znajdujemy w języku scs. częste wypadki rdzeni obocznych. Oboczności (alternacje) rdzenne, podobnie jak oboczności w tematach i końcówkach wyrazowych, mają charakter zarówno fonetyczny, jak i morfologiczny. Sporo alternacji wywodzi się z różnych okresów języka ps., a nawet pie.; inne natomiast alternacje wytworzyły się już na gruncie samego języka scs. (por. §§ 15 - 16, 28 - 29), np. *rek-q* : *rok-ā* (apofonia), *otec-ō* : *otc-a* (wokalizacja

i zanik jeru), *bog-ā* : *boš-e* : *boš-i* (alternacja spółgłoskowa w wyniku palatalizacji) itp.

Na skutek różnych zmian fonetycznych może dojść na granicy rdzenia z sufiksem lub prefiksem do zatarcia wyrazistości słotwórczej i morfemowej wyrazu, czyli do tzw. węzła morfologicznego, i do oboczności specjalnego typu, np.: *rek-q* : *re-š-ti* ≤ **rek-ti*, *pad-q* : *pas-ti* ≤ **pad-ti*, *maš-a-ti* : *maš-q* ≤ **maš-j-q*, *maš-a-ti* : *maš-lo* ≤ **maš-slo*, *vlad-a-ti* ≤ **vold-a-ti* : *vlas-tb* ≤ **vlad-tb* ≤ **vold-tb*, *věd-ētā* : *vě-mb* ≤ **věd-mb*, *χot-ē-ti* : *χošt-q* ≤ **χot-j-q*, *greb-q* : *gre-ti* ≤ **greb-ti*, *vlěk-q* ≤ **velk-q* : *o-blěk-q* ≤ **ob-vlěk-q* ≤ **ob-velk-q*, *čist-i-ti* : *i-štit-i-ti* ≤ *ix-čist-i-ti* itp.

W kilku wypadkach oboczność specjalnego typu jest rezultatem istnienia w pie. i wczps. tzw. infiksu nosowego, por.: *sēs-ti* ≤ **sēd-ti* : *sēd-q* ≤ **se-n-d-ōm*, *obrēs-ti* ≤ **obrēt-ti* : *obrēšt-q* ≤ **obrēt-j-q* ≤ **ob-re-n-t-i-ōm*, *leš-ti* ≤ **leg-ti* : *lēg-q* ≤ **le-n-g-ōm*; występują tu zatem pary oboczności scs. i ps. *ě* : *ē* i *e* : *ē* (starsze *ē* : *en* i *e* : *en*).

W niektórych wyrazach trafia się podwojenie, czyli tzw. reduplikacja, rdzenia. Podwojenie może być zupełne lub częściowe, obejmujące tylko pewne elementy rdzenne, np.: *gla-gol-ā* ≤ ps. **gol-gol-ā* (pierwsza część w scs. ulega przestawce), por. *glas-ā* ≤ **gol-sā*; *ko-ko-tā* 'kogut', *ko-ko-šā* 'kura'; *da-d-ētā*, por. *da-ti*; *dežd-q* ≤ **ded-j-q* obok *dě-j-q*, inf. *dě-ti* 'czynić, stawiać, kłaść, dziać' itp.

b. Sufiksy, prefiksy

1) Sufiksy. Niektóre sufiksy tworzyły ograniczony tylko zasób wyrazów, inne natomiast były bardziej produktywne i dzięki nim powstało wiele formacji słotwórczych. Trzeba tu także wskazać na to, że ze stanowiska genetycznego spora ilość rzeczowników scs. odziedziczonych z języka ps. zawiera końcówkę morfemową jednozgłoskową (jednoelementową) w postaci samogłosek *-ā*, *-b*, *-a*, *'-a*, *-o*, *'-e*, które dochodzą wprost do rdzenia, por.: *vľbk-ā*, *med-ā*, *syn-ā*, *kraj-b*, *gost-b*, *žen-a*, *duš-a*, *lēt-o*, *pol'-e* itp. Pod względem morfologicznym są to już przyrostki fleksyjne, gdyż nastąpiło przesunięcie granic podziału morfologicznego na gruncie ps., np. *vľbk-ā* ≤ ps. **vľk-ā* ≤ **vľk-ū* ≤ pie. **vľk^h-ōs* itp.

W analizie słotwórczej i morfologicznej trzeba zwrócić uwagę na podstawowy (główny) element sufiksalny występujący w wyrazach. I tak, częsty element *-k-* lub *-c-* ≤ *-h-* zawierają takie sufiksy rzeczownikowe jak: *-kā*, *-kā*, *-ikā*, *-čcb*, *-čca*, *-čce*, *-ica*, *-ęcb*, np. *kamy-kā*, *izbyt-ākā* 'reszta, to co zbywa', *načēt-ākā* 'początek', *zlat-ikā* 'moneta złota', *star-čcb* 'starzec, starszy, przełożony', *ot-čcb*, *grad-čcb* 'miasteczko', *jad-čca* 'żarłok', *ubij-čca* 'zabójca, morderca', *ov-čca*, *děv-ica*, *desn-ica* 'prawica, prawa ręka', *srd-čce*, *slon-čce*, *měš-ęcb*, *zaj-ęcb* itp.

Z innych częstych sufiksów z elementami *-j-*, *-l-*, *-n-*, *-t-* (*-st-*) można wskazać na następujące: *-ija* (*-ija*), *-ije* (*-ije*), *-iji* (*-iji*, *-jib*), *-lo* ≤ **dlo*, *'-slo*, *-ina*, *-inā*, *-yni*, *-tb*, *-ostb*, *-telb*, np. w wyrazach: *bratrija* (*bratruja*), *kamenije* (*kamenuje*), *znamenije* (*-ije*), *ladiji* ≤ **oldiji* (*-iji*), *sędiji* (*-jij*), *ralo* ≤ **radlo* ≤ **ordlo*, *veslo* ≤ **vez-slo*, *istina* 'prawda', *tišina* 'cisza', *gospodina*, *gospodynini*, *smrčtb*, *vlastb* ≤ **vladtb* ≤ **voldtb* 'władza', *milostb*, *radostb*, *datelb* 'dawca', *učitelb* itp.

Wśród sufiksów przymiotnikowych znajdujemy elementy podstawowe *-j-*, *-k-*,

-n-, -t-, -v- itp., por. -jb, -bjb, -akb, -okb, -skb, -nb, -mb, -inb, -itb, -atb, -ovb, -evb, -ivb, -livb w takich wyrazach jak: *člověčb* ≤ **člověčjyb*, *božii* ≤ **bogujyb*, *ovučii*, *ovučb* ≤ **ovučjyb*, **ovučjyb*, *gladakb*, *krěpāk* 'krzepki, mocny', *qzāk* 'wąski', *glqbokb*, *širokb*, *člověčubskb*, *nebesubskb*, *plnb* = *plnb*, *črbnb* = *črbnb*, *věrbnb*, *věčbmb*, *zvėrbnb*, *vojevodinb*, *imenitb* 'sławny', *bogatb*, *isusovb*, *vračevb*, *milostivb*, *lėnivb*, *mlčalb* 'milczący' itp.

Wskazać należy również na to, że w języku scs., podobnie jak w innych językach słowiańskich, oprócz licznych przyrostków prostych istniały mniej liczne przyrostki rozszerzone i złożone, powstałe bądź to w wyniku zatarcia i przesunięć granicy między pnem i formantem (tzw. perintegracja i absorpcja morfologiczna), bądź też w wyniku skrzyżowania się (kontaminacji) dwóch przyrostków, por. *-telb* obok *-itelb* ≤ *-i-* (tematowe) + *-telb*, *-unikb* ≤ *-unb* + *-ikb*, *-ustvujb* (*-ustvijb*) ≤ *-ustvo* + *-ujb*, *-ėnimb*, *-janimb* ≤ *-ėnb*, *-janb* + *-imb*, *-ovubskb* ≤ *-ovb* + *-uskb*, *-ovitb* ≤ *-ovb* + *-itb* itp. A oto przykłady wyrazowe: *da-telb*, *uči-telb*, *špasp-itelb*, *pogreb-itelb*, *grěš-unikb*, *knūž-unikb*, *česar-ustvujb* (*-ustvijb*), por. *česar-ustvo*, *gražd-animb* ≤ **gord-janimb*, *Riml-animb* ≤ *Rim-janimb* 'Rzymianin', *Samar-ėnimb* 'Samarytanin', *Nazar-ėnimb* 'Nazareńczyk, Nazaretanin', *žid-ovubskb*, *ad-ovubskb* 'piekielny', por. *ad* 'piekło, otchłań' z gr. *Hades*, *dom-ovitb* 'człowiek domowy, gospodarz domu', *plod-ovitb* 'owocny', por. *plodb* 'owoc' itp.

2) **P r e f i k s y**. Stanowią one najczęściej formanty czasowników, w których spełniają funkcję wykładników aspektu (czasowniki dokonane i niedokonane), rodzaju i sposobu czynności lub stanu (czasowniki ciągłe, częstotliwe, jednokrotne, wielokrotne, sprawcze itp.).

A oto niektóre przykłady opozycji formacji bezprzedrostkowych i przedrostkowych: *nesti* : *do-nesti*, *pri-nesti*, *ot-nesti*, *iz-nesti*, *vb-nesti*, *vax-nesti*, *po-nesti*; *iti* : *do-iti*, *iz-iti*, *po-iti*, *pri-iti*, *ot-iti*, *pro-iti*, *prė-iti*, *raz-iti* sę, *san-iti* 'zejść', *san-iti* sę 'zejść się', *ob-iti* 'obejść', *vam-iti* itp.

Rzadziej prefiksy występują wśród rzeczowników, przymiotników i zaimków (tu w tej funkcji wyłącznie partykuły przeczące), np.: *bezakonijsb* ≤ *bez-zakonijsb* (*-jeb*) 'bezprawie', *pa-gubab* 'zguba', *pa-mėtib* 'pamięć, wspomnienie, pamiętka', *pa-mėtivb* 'pamiętkowy, pamiętny', *pra-dėdzb* 'pradziad', *pra-otėcb* 'praojciec, patriarcha', *pro-rokb*, *sz-vėtib* 'rada', *sz-sqđb* 'naczynie, konew', *sq-sėdzb* 'sąsiad', *sq-pėrb* 'przeciwnik', por. stpol. *sqpierz*, *ne-pravėdėnb* 'niesprawiedliwy', *ni-kstozė* 'nikt', *ni-čbtzozė* 'nic', *nė-kbtz* 'ktoś', *nė-čbtz* 'coś' itp.

c. Wyrazy złożone (composita)

Wyrazy złożone składają się zasadniczo z dwóch rdzeni, które jako całość mogą przybierać sufiksy, zarówno słotwórcze, jak i fleksyjne (tj. końcówki w ciągu odmiany), podobnie jak wyrazy oparte na jednym rdzeniu. Pewien zasób wyrazów złożonych, najczęściej rzeczowników, język scs. odziedziczył z języka ps. Poza tym zaświadczone są przede wszystkim wyrazy pochodzenia nowszego i wzorowane na formacjach słotwórczych z języka greckiego. Ze względu na budowę można w języku scs. wyróżnić następujące typy wyrazów złożonych:

1) **Z ł o ż e n i a** (najliczniejsze), w których pierwszy człon łączy się z drugim za pomocą elementu (tzw. spójki, interfiksu) *-o-* lub *-e-* (po *j* i spółgłoskach palatal-

nych), np.: *Bog-o-rodica*, por. pol. *Bogurodzica* i *Bogarodzica* (zrost); *vod-o-nosb* 'dzban'; *zəl-o-dėjyb* 'złoczyńca', por. pol. *złodziej*; *vin-o-gradb* 'winnica'; *voj-e-vodab* 'dowódca, prefekt', por. pol. *wojewoda*; *lic-e-mėrb* 'obludnik', por. stpol. *licemiernik*; *bog-o-lububcb* i *bog-o-lubivb* 'miłujący Boga'; *bog-o-slovitb* i *blag-o-slovitb* 'błogosławić', *blag-o-slovėnb* 'błogosławiony'; *dobr-o-tvoritb* 'czynić dobrze'; *dobr-o-čstivb* 'pobożny'; *sux-o-rqkb* 'suchoręki, sparaliżowany', por. pol. *jednoręki*; *zlat-o-ustb* 'zlotousty' itp.

2) **Z r o s t y** — wyrazy zawierające w pierwszej części człon w stałej formie fleksyjnej, np.: *Cėsarb-gradb* 'Carogród, Konstantynopol'; *bratub-ėdzb* 'bratanek'; *tri-kratyb* 'trzykroć'; *tri-dėnevėnb* 'trzydniowy' itp.

3) **Z e s t a w i e n i a** — formacje składające się przeważnie z dwóch stałych wyrazów oznaczających przedmiot jednostkowy (osobę, rzecz, pojęcie) i odmieniających się w zasadzie każdy z osobna, np. *Duxb Svėtib*, *Synb Božii*, *Ioanb Krėstiteb*, *dėvė sətė* '200', *tri sətā* '300' itp. Odbiciem ps. zestawień są także formy odmiany złożonej przymiotników typu *dobrj jyb* (*dobryjyb*), gen. *dobra-jego* (*dobraago*) itp. Można tu też wskazać na wtórny przysłówek *dėnb sb* 'dziś', wywodzący się z zestawienia *dėnb sb* 'dzień dzisiejszy, ten dzień'.

Scs. i ps. wyrazy złożone — złożenia i zrosty — mają nawiązania indoeuropejskie. W złożeniach właściwych spójkowe *-o-* (*-e-*) jest, genetycznie biorąc, dawnym przyrostkiem tematów *-o-*, *-jo-* (zob. o deklinacji § 9). Przyrostek ten mógł być uogólniony w wyrazach z innym pierwotnie tematem. W pie. wyrazach złożonych nie było w zasadzie różnicy między złożeniem i zrostem. Wyraz złożony powstawał po prostu z połączenia dwu samodzielnych wyrazów; tak jest wśród rzeczowników, przymiotników i liczebników złożonych. Z biegiem czasu dopiero w epoce ps. wyspecjalizowały się formacje tzw. złożzeń, zrostów i zestawień. Wiele formacji ma zapewne charakter mieszany i wymaga osobnego objaśnienia ze stanowiska znaczeniowego i strukturalnego.

WYBÓR TEKSTÓW

Kodeks Mariański

Mt. VI, 1-13: *Czystość zamiarów, Jalmużna, Modlitwa*¹ (S. Słoński, *Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich)*, 2. wyd. poprawione i uzupełnione, Warszawa 1952, s. 6-7. Kreski pionowe w tekstach pochodzą od wydawcy i oznaczają koniec wersów w rękopisie. Podwójna kreska oznacza koniec strony rękopisu).

(Mt. VI) (1) Вънемляте милостыя|на вашема не творити прѣдъ улькы | да видими бждете ими. аште ли же | ни мѣзды не имате. отъ отца вѣшого иже естъ на небсхъ. (2) егда оубо тво|риши милостыи. не въстраи прѣдъ собож. яко упокроти творятъ. въ | снѣмиштихъ и въ стѣгнахъ. да | прославятъ са отъ улькы. аминь | глѣж вамъ. въспринимаѣтъ мѣзды своѣ (3) Тебѣ же теорацию мило|стыи. да не уюеть шюнца твоѣ. | убо творить десница твоѣ. (4) да | вждеть милостыи твоѣ въ тѣ|ниа. и отцъ твои види въ тайна | вждастъ тебѣ акт. (5) | егда мо|лиши са не бжди яко и лицемѣри. яко любатъ на сонѣмиштихъ и въ | стѣгнахъ и на распятихъ стом|ште молити са. да вятъ са уловѣко мѣ. аминь глѣж вамъ. яко въспримаѣтъ мѣзды своѣ. (6) ты же егда | молиши са вѣиди въ клѣтъ твоѣ | и затвори двѣри твоѣ. помолн са | отцъ твоѣмоу въ тайна. | отцъ твои види въ тайна. вждастъ те|бѣ акт (7) Молаще же са не лихо глѣте. | якоже и измѣуѣници. мѣнѣтъ бо са | яко во мѣнозѣ глѣни своѣмоу ослышани бждѣтъ. (8) не подобите са оубо имъ. въ|стѣ бо отецъ вашъ ижеже трѣбоуете. прѣ|жде прошения вашего. (9) тако оубо моли|те вы са. Отыче нашъ иже си¹) на небсхъ | да свѣт³) са има твоѣ. (10) да придетъ цѣр|евствие твоѣ. да водеть⁴) воля твоѣ. яко | на небси и на земли. (11) хлѣбъ нашъ настѣ|вшаго дѣне. даждъ намъ дѣнесъ | (12) | отъпо(у)сти намъ длѣгы наша. яко и | мы отъпоштаемъ длѣжннко|мѣ нашимъ. (13) | не въведи насъ въ на|пастъ. нѣ избави ны отъ непри|зни. яко твоѣ естъ цѣр|евствие. | сила | и слава въ вѣкы аминь.

¹ Tytuły fragmentów Ewangelii pochodzą z *Biblii Tysiąclecia*, wyd. 2, popr., Poznań — Warszawa 1971.

² Zam. ЕСИ.

³ Zam. СВАТИТЬ.

⁴ Zam. БЖДЕТЬ.

Mt. XXI, 18-41: *Nieurodzajne drzewo figowe, Pytanie o władzę, Przypowieść o dwóch synach, Przypowieść o przewrotnych rolnikach* (S. Słoński, *Wybór ...*, s. 7-8).

(Mt. XXI) (18) Ютро же въ|зирашть са въ градъ възана. | (19) | оубо рѣкъ смоковнича единъ | при пѣти. приде къ неи. | ниуосоже | не обрѣте на неи. тѣкмо листвѣе | едино. | глѣ си. да николиже пло(да | отъ тебе) не вждеть въ вѣкъ. | абе и|сѣше смоковнича. (20) | видѣвшѣ оубо ни|ци днѣиши са глѣше. како абе оубо | смоковнича. (21) Отвѣщавъ же исъ реуе и|мѣ. аминь глѣж вамъ. аще имате въ|рѣ и не оубо мѣните са. не тѣкмо смоко|вничнѣе сътворите. нѣ аште и горѣ | сеи реуете двигни са. | въврѣси са | въ море вждеть. (22) | въсего егубо же въ|спросите въ молитвѣ вѣрѣщѣе приимете. (23) | егда приде [въ] въ цр|евѣ. при|стѣиши къ исмоу оубо ни. архиерей и | старѣи людѣстни глѣше. коуж вла|стни си твориши. | кто ти дастъ овла|стѣ си. (24) отвѣщавъ же исъ реуе и|мѣ. въпрошъ вы и азъ единого слоуе|се. еже аште реуете мѣне и азъ вамъ | рекъ. коуж вла|стни си твори. (25) крѣ|щение ноано отъ вѣдѣ ва. съ нѣсе ли | или отъ улькы. они же помѣшлѣхъ | въ себѣ глѣшѣте. (26) аште реуемъ съ не|бесе. по убо оубо не яса емоу вѣрѣ. | аште ли реуемъ [отъ] отъ улькы. бо|мѣ са народа. вси бо яко прѣа имѣ|тъ ноана. (27) отвѣщавъше же исъ | рѣша не вѣмъ. реуе имъ и тѣ. ни азъ | глѣж вамъ. коуж вла|стни си твори. (28) Убо же са мѣните вамъ. убо | етеръ имъ дѣе уаде. | пришедъ къ | прѣвоуоу реуе. убо иди дѣнесъ дѣ|лаи въ винограде моѣмоу. (29) онъ же отъ|вѣщавъ реуе не хоуж. послѣдъ же || расклавъ са иде. (30) | пристѣи къ древо|моу реуе такожде. онъ же отвѣщавъ реуе | азъ идѣ гн и не иде. (31) кы¹) отъ обоуж²) сътвори воуж отъуж. глѣш емоу прѣвѣ. | глѣ имъ ис аминь глѣж вамъ. яко мѣ|таре и любодѣнича вѣрѣжтъ вы. въ | цр|евствии бжнн. (32) приде бо ноанъ кр|стн|тель пѣтемъ праведноу. | не въ|сте емоу вѣрѣ. мѣтаре же и любодѣнича яса емоу вѣрѣ. вы же видѣвшѣ | и не расклате са послѣдъ вѣти емоу | вѣрѣ. (33) Инъ прѣтѣуж слышите. | улькы въ домовитѣ. иже насади ви|ноградъ. | оплотомъ | ограда. | иско|па въ немъ тоуило. | соудѣ въ не|мѣ стлѣпъ. | вѣдасты-и дѣлате|лемъ. и отиде. (34) егда же приближи са | вѣрма плодомъ. посла рабѣ своѣ. | нѣ дѣлателемъ. приати плоды | его. (35) емѣше же дѣлателе рабѣ его | ового виши ового же оубо ни. ового же | каменемъ побнша. (36) пакы посла и|ны рабѣ. мноужнша прѣвѣхъ. | | сътвориши имъ тожде. (37) послѣдъ же | посла къ нимъ снѣ скон глѣ. оубо мѣнѣтъ са снѣ моего. (38) дѣлателе же | егда оубо рѣша снѣ. рѣша въ себѣ. съ | естъ наследѣннѣ. придѣте оубо мѣ |. | оубо рѣши дѣстоуѣне его. (39) | е|мѣше и извѣса воуж из винограда. | | оубо ни и. (40) егда же оубо придетъ гнѣ || винограда. убо сътвори дѣлате|лемъ тѣмъ. (41) зѣлы зѣле поубитѣ | љ. и винограде прѣдѣтъ инѣмъ дѣла|телемъ. иже вждадѣтъ емоу пло|ды въ вѣрмени своѣ.

¹ Zam. КЪИ.

² Zam. ОБОУ.

J. XI, 1 - 11: *Wskrzeszenie Łazarza* (S. Słóński, *Wybór ...*, s. 20 - 22).

Mar.

(1) Бѣ же етеръ | кола лазарь отъ витанина. | градъца марина. | марты | сестры ея. (2) Бѣ же мариѣ. | помазавшиѣ гѣ муромъ. | отъръши носъ его власы | своими. еяже братъ лазарь || болѣаше. (3) посласте же се|стрѣ его къ нѣмоу глѣшати | гѣ се егоже ты ѡубиши болитъ. (4) слышавъ же ис реус. | си болѣзнь нѣсть къ смъртѣ|ти. нѣ къ слави бѣи. да прославитъ сѧ снѣ бѣи ея | (5) ѡблѣаше же ис. мартѣ. | сестрѣ ея. | лазарѣ. | (6) егда же оцслыша яко болитъ | тогда же прѣбывъ. на нѣ|мѣже бѣ нѣсть дѣла дѣни. | (7) по томъ же глѣ оуеникомъ. | идѣмъ въ подеж пакы. | (8) глѣша емоу оуеници равни | нѣиѣ искахъ тебе каменемъ повити ноден. | | пакы ли идѣши тамо. | (9) отъвѣшта ис. не дѣва ли на десѣте уасѧ есте въ дѣни. | аште кто ходитъ въ дѣне. | не потъкнетъ сѧ. яко свѣтъ мира сего видитъ. (10) Аште | ли кто ходитъ ноштинѣ потъ|кнетъ сѧ. яко свѣта нѣ|сть о нѣмъ.

(11) си реус. | по се|мъ глѣ. лазарь драгъ нашъ | оцъне. нѣ идѣ да възвѣ|ждѣ и.

Zogr.

(1) Бѣ же единъ бола лазарь. отъ витани|на градъца марина. | марты се|стры ея. (2) бѣ же мариѣ помазавшиѣ гѣ муромъ. | отъръши носъ власы | своими. еяже братъ л(за)рь болѣаше. | (3) посласте же сестрѣ его къ нѣмоу глѣшати. гѣ се егоже ѡубиши болитъ. | (4) слышавъ же ис реус. си болѣзнь | нѣсть къ смъртѣи нѣ о слави бѣи. | да прославитъ сѧ снѣ бѣи ея. (5) ѡблѣаше же ис мартѣ и сестрѣ ея и | лазарѣ. (6) егда же оцслыша яко бола тѣ. тѣгда же прѣбывъ на немъ|же бѣ нѣсть дѣла дѣни. (7) по томъ|же глѣ оуеникомъ. идѣмъ въ подеж пакы. (8) глѣша емоу оуеници е|го оуенело. нѣиѣ искахъ тебе || каменемъ повити ноден. | пакы | ли идѣши тамо. (9) отъвѣшта ис. не дѣ|вет ли на десѣте годиниѣ есте въ дѣни. | аште кто ходитъ въ дѣне не потъкнетъ сѧ. яко свѣтъ мира сего видитъ. | (10) аште ли кто ходитъ ноштинѣ. потъ|кнетъ сѧ. яко нѣсть свѣта о немъ. |

(11) си реус и по семь глѣ имъ. лазарь | драгъ нашъ оцъне. нѣ идѣ да възвѣ|ждѣ и.

Mt. V, 1 - 12: *Kazanie na górze: Osiem błogosławieństw* (wg wyd. V. s. 2 - 3).

V. I оузьрѣвъ же народы възнѣ де на горѣ. | бѣко сѣде при стѣпиша къ нѣмоу оученици е|го. 2 | открьвъ оуста скоу оучааше. на глѣ:
3 Блаженни ништни дѣхомъ. бѣко 10 тѣхъ естѣ црсто небское: 4 блаженни плачущи. бѣко ти оу|тѣшатъ сѧ: 5 блаженни кротци. бѣко ти наследятъ землѣ. 6 блаженни алчущи | жа| 15 ждущи правды ради. бѣко ти насытатъ сѧ: 7 блаженни многостивни. бѣко ти по|миловани бждутъ: 8 блаженни чистни срѣдцемъ. бѣко ти 20 бѣ оузьратъ: 9 блаженни съ|мирѣбущи. бѣко ти сноке бѣи нарекутъ сѧ: 10 блаженни изгнани правды ради. бѣко тѣ

5

хъ естѣ црство небское: 11 блаженни есте егда поносятъ вамъ. | | иждѣнжтѣ въ. | рекжтѣ. въсккъ зѣлъ глѣ на въ. лѣжжшге мене ради: 12 Радоуйте сѧ | веселите сѧ. бѣко мѣзда ва|ша многа естѣ на небесехъ: тако бо изгнана пророкы. | же бѣша прѣжде васъ. 13 въ

Mt. VII, 1-17: *Powściągliwość w sądzeniu. Obluda, Wytrwalość w modlitwie, Złota zasada, Ciężka brama, Ostrzeżenie przed fałszywymi apostołami* (S. Słoński, *Wybór ...*, s. 1-2).

(Mt. VII) (1) Не осжада|ите. да не осжадени бѣ|дете. (2) имь же бо сѣдомь | сѣдите. сѣдате вамъ. | і въ нѣх же мѣрѣ мѣрите. | възмѣратъ вамъ. (3) уѣто | же видиши сѣуѣцъ іѣ¹) е|сть въ оуѣ брата твоего. | а брѣвна²) еже естъ въ оуѣ || твоємъ не уюсши. (4) ли како ре|уеши братаꝝ своемоꝝ. остави | і мѣрѣ сѣуѣцъ іѣ оуесе | твоего. і се брѣвно въ оуѣ | твоємъ (5) лицемѣре. ізѣи | прѣкѣ брѣвно іѣ оуесе | твоего і тогда оцѣриши | ізати і сѣуѣцъ. іѣ оуе|се брата твоего. (6) Не дадите | стѣго псомъ. ни помѣтите бисеръ вашиѣхъ прѣдъ | свинѣи. да не поперѣ|тъ іѣхъ ногами своими. | і врашѣша са разстрѣ|гнѣтъ вы. (7) Просите. і дасть | са вамъ. иштѣте. і обра|штѣте. таѣцѣте і отвѣ|зѣте са вамъ. (8) всекъ бо|просамъ приемѣтъ. і иштаи обрѣтѣтъ. і та|къмш|тѣмꝝ отерѣзѣтъ са: кои | (9) ли кто естъ отъ васъ уѣнъ. | еже³) аште въспро|ситъ снѣ || твои хлѣбъ. еда каменъ | подасть емоꝝ. (10) ли аште ры|бѣ. подаси ли емоꝝ змиѣ. | (11) аште оубо вы амавѣни сѣ|ште. оцѣете длани блага даѣти уадоуѣ вашииѣ. | колѣи наѣе оуѣ вѣшь іѣ е|сть на нѣхъ. дасть благѣе | просаштнѣмъ о него: | (12) Вся оубо елико хоштете | да творатъ вамъ уѣи. та|ко і вы творите имъ. се бо | естъ законъ і пророци. (13) вни|дѣте жѣзѣми врата. | яко пространа врата. і широка пѣть. вѣводи въ па|гоцѣѣ. і мнози сѣтъ вѣ|ходашти имъ. (14) кола жѣзѣна врата і тѣснѣ пѣть. | вѣводи въ животи. і ма|ло іѣхъ естъ іже і обрѣтаѣ(тъ) | (15) Вѣнсмаѣте отъ лѣиѣнѣхъ | пророкѣ. іже приходатъ къ || вамъ въ одеждѣхъ овѣуѣхъ. | вѣнѣтрѣѣдѣ же сѣтъ | вѣлѣи хѣшѣ|ниѣи. (16) отъ | плодѣ іѣхъ познаете иа. | еда объемѣѣтъ отъ трѣ|ниѣхъ гроздѣи. ли отъ рѣпѣ | смокѣи. (17) тако всеко дрѣво | добро. плоды добры творитъ. а зѣло дрѣво плоды зѣ|лы творитъ.

¹ Zam. иже.

² Zam. брѣвна.

³ Zam. егоже.

Mt. VIII, 1-13: *Uzdrowienie trędowatego, Setnik z Kafarnaum* (S. Słoński, *Wybór ...*, s. 2-3.)

(Mt. VIII) (1) Съшедѣшно же емоꝝ съ горы. | въ сѣдѣ его іѣжъ народи | мнози. (2) і се пронаженъ при|стѣнѣ вѣлѣаше са емоꝝ і | глѣ. ги аште хоштѣши мо|жеши ма иштнѣити. (3) і | простѣръ рѣжѣ ис. коснѣ и | глѣ. хоштѣ иштнѣи са. | і леиѣ иштнѣи са отъ про|назы. (4) і реуе емоꝝ ис. блѣ|ди никомаже не повѣждѣ. | въ шѣдѣ понажи са архіереови || і неси дрѣ. іже повелѣ мо|си. въ сѣвѣдѣниѣ имъ: — | (5) Вѣшедѣшно же емоꝝ въ | кафе|рѣнаѣмъ. пристѣ|пи къ

іемоꝝ сѣтѣниѣ мо|лѣ и (6) і глѣ. ги. отрокъ мон | лежитъ въ домоꝝ ослабѣ|иѣи. іѣотъ яко страждѣ. (7) і глѣ | емоꝝ ис. азъ иришедѣ | сѣтѣнѣ и. (8) і отвѣштѣавъ | сѣтѣниѣ реуе емоꝝ. ги иѣ|смъ достонѣ да въ домоꝝ | мон внидеши. нѣ тѣкмо | рѣи слово. і иѣвѣзѣтъ отрокъ мон. (9) ібо азъ уѣнъ есмъ | подѣ владыкоѣмъ. имъ по|дѣ собоѣи воинѣ. і глѣ. | семоꝝ іди. і идетъ. і дро|гоꝝмоꝝ приди. і придетъ. | і рѣвоꝝ моемоꝝ сѣтвори се | і сѣтворитъ. (10) слышавѣ | же ис. дѣи са емоꝝ. і глѣ | граждѣшнѣи по іемъ. || аминъ? глѣ вамъ. ни въ іѣи | толѣкѣи вѣрѣи не обрѣтъ. | (11) глѣ же вамъ. яко мнози | отъ вѣстокъ. і западѣ. | придѣтъ і възглаго|лѣтъ сѣ акарѣомъ і исакѣомъ. і яковомъ. въ ірѣи несиѣ|мъ. (12) а снѣоѣе ірѣствѣи ізгѣ|нѣи бѣдѣтъ. въ тѣмъ | кромѣшнѣиѣмъ. тоꝝ бѣдѣтъ плаѣу і скрѣжѣтъ жѣ|вомъ: | (13) | реуе ис сѣтѣниѣоꝝ. іди якоже вѣрова бѣ|ди тебѣ. і иѣзѣв отрокъ | его въ тѣ уасѣ.

Mk VI, 14-29: *Sąd Heroda o Jezusie, Śmierć Jana Chrzciciela* (S. Słoński, *Wybór ...*, s. 3).

(Mk. VI) (14) і оцѣмша ірѣ | іродѣ. слѣѣхъ ісѣѣ. авѣ бо | вѣстѣ іма его. і глѣаше. | яко іоанъ крѣстѣи вѣста | отъ мрѣтѣѣхъ. і сего ра|ди силы дѣѣѣтъ са о немъ | (15) ни же глѣаѣжъ яко ілиѣ е|стѣ. ни же глѣаѣжъ яко пророкѣ естъ. яко²) едѣнѣ отъ пророкѣ: | (16) слышавѣ же іродѣ реуе. яко | егоже азъ. оцѣниѣѣхъ іоанна. | сѣ естѣ. тѣ вѣста отъ мрѣ|тѣѣхъ. (17) Тѣ бо іродѣ. по|сѣлавъ иѣтъ іоанна. і сѣва|зѣ і. въ тѣмниѣи. іродѣ|дѣ ради. жены филипа | брата своего. яко ожени са | сѣ. (18) Глѣаше бо іоанъ іродѣи. яко не достоитъ тебѣ. | иѣти жены филипа бра|та своего. (19) іродѣ же глѣ|валше са на іѣ. і хотѣаше | і оѣити. і не можааше. (20) іродѣ бо боѣше са іоанна. вѣдѣи мѣжа правѣдѣна і | стѣ. і хрѣиѣаше і. і по|сѣлаша его мѣного тво|рѣаше. і въ сласть его | слѣшаше. (21) і приклоуѣ|ши са дѣи потрѣѣноꝝ. || егда іродѣ рождѣствоꝝ сво|емоꝝ веуерѣ творѣаше. кѣ|наѣзѣмъ своимъ. і тѣсѣ|штѣникомъ. і старѣшина|мъ. галилѣискаѣмъ. (22) і възшѣ|дѣши дѣштери сѣи. іродѣдѣ. | і насаѣвши і оцѣждѣши | іродѣи. і възлѣжаштнѣмъ сѣ іимъ. реуе ірѣ дѣиѣи. емоꝝже аште хоштѣши | дамъ ти. (23) і каѣтъ са еи. | яко егоже аште просиши дамъ ти. | до полѣ ірѣиѣ моего. (24) она же | шѣдѣши реуе къ мрѣи своеи. | уесо прошѣ. она же реуе глѣ|вѣи іоанна крѣстѣиѣи. | (25) і възшѣ|дѣши аѣѣ сѣ тѣштѣ|ниѣмъ кѣ ірѣи. проси глѣ|шти. хоштѣ да ми дѣси о|сѣуѣнѣ на блѣудѣ глаѣѣ. | іоанна крѣстѣиѣи. (26) і при|скрѣѣниѣи вѣстѣ ірѣ за | каѣтѣи. і възлѣжаштнѣхъ || сѣ іимъ. не вѣсхотѣ отѣрѣ|шти са еи. (27) і аѣѣ посѣлавъ | ірѣи воина. повелѣи принѣсти | глаѣѣ его. (28) онъ же шѣдѣ оцѣ|киѣ і въ тѣмниѣи. і принѣ|се глаѣѣ его на блѣудѣ. і да|стѣ дѣиѣи. і дѣиѣи да|стѣ къ мрѣи своеи. (29) і слышавѣ|ше оцѣиѣи его. придоша і | възашѣ трѣпѣ его. і поло|жиша і въ грѣѣ. (30)

ѢШТЕІМЪ СѦ. 11 Рече же.
чкѣ ѣтерѣ імѣ дѣва сна.

190

12 і рече мѣни снѣ ею оцю
оче даждь ми. достоинѣ
ѣ часть. імѣньк. і раздѣ
ли іма імѣнье. 13 і не по
мнозѣхъ днѣхъ. съвѣравѣ.
все мѣни снѣ. ѡтнде на
странѣ далече. і тоу ра
сточн імѣнье свое живѣи
важдѣно. 14 іжднѣшю же
емоу всѣк. вѣстѣ гла
дѣ крѣпѣкѣ на странѣ тоі.
і тѣк начатѣ лишити сѦ.
15 і шѣдѣ приѣпи сѦ єдино
мѣ отѣ жителѣ тоіа стра
нѣ. і посѣла і на села
своѣ. пастѣ скннн. 16 і же
лаѣше насѣтити сѦ. отѣ
рожѣць іаже ѣдѣѣхъ свнннѣ.
і никѣтоже даѣше моу. 17 въ
сеѣ же пришѣдѣ рече. ко
ликоу наіменькѣ оца мое
го ізѣываѣтъ хѣбен.
азѣ же съде гладомѣ гѣваѣ.
18 вѣставѣ ідж къ оцю моемоу.
і рекѣ емоу. ѡче съгрѣши
хѣ на нео і прѣдѣ товоѣ. 19 юже
нѣсмѣ достоинѣ. наре
шти сѦ снѣ твоі. сътвори
ма. ѣко єдиногo отѣ наі
менькѣ твоіхъ. 20 і вѣста
вѣ іде къ оцю своему.

J. I, 1 - 7: *Prolog*

Assem. (wg wyd. J. Kurza, s. 2)

Zogr. (wg wyd. V. Jagicia, s. 136)

с ѣ т ѡ
•• БѢѢ ѢНО
•• . . .

БѢѢѢЛИ
Ѣ ОТЬ ІОЯНЯ

Jan 1. 1. Искони бѣ
слово
(и) слово
бѣ оу ба.
и бѣ бѣ
слово.
2. Ѣ бѣ ѡско

ни оу ба. 3. Бѣ
сѣ тѣмѣ бѣи
шѣ. И бѣи
го ичесоже
не бѣнстѣ. і
же вѣстѣ:

4. Бѣ томѣ живо
тѣ бѣ. и живо
тѣ бѣ сѣѣтѣ
чакѣмѣ. 5. и сѣѣ
вѣ тѣмѣ сѣѣ
титѣ сѦ. и тѣ
ма іго не ѡбат.
6. Бѣ чакѣ посѣла
нѣ ѡ ба. іма імоу
іѡанѣ. 7. сѣ прѣде
вѣ сѣѣдѣтел
ство да сѣѣдѣ
телствоуѣтѣ

d ѡ сѣѣтѣ да вс(и)
ѣѣрѣ (и)мѣтѣ і
моу 8. не бѣ т(ѣ) сѣѣ.

1-1 Искони. бѣѣше
слово. і слово
бѣѣше отѣ ба. і вѣ бѣ
ѣше слово. 2 сѣ бѣ іско
ни ѡтѣ ба. 3 всѣк тѣ
мѣ вѣшѣ. і бѣи
го ничѣтоже не вѣстѣ.
ѣже вѣстѣ. 4 вѣ томѣ жи
вотѣ бѣ. і животѣ бѣ сѣѣ
тѣ чкомѣ. 5 і сѣѣтѣ вѣ тѣ

мѣ сѣѣтитѣ сѦ. і тѣма
его не ѡвѣатѣ. 6 Бѣстѣ
чкѣ. посѣланѣ отѣ ба. іма
емоу іоанѣ. 7 сѣ прѣде вѣ
сѣѣдѣтельство. да сѣ
вѣдѣтельствоуѣтѣ о сѣѣ
тѣ. да всѣи вѣрѣ імѣтѣ
іма. 8 не бѣ тѣ сѣѣтѣ. нѣ

Łk. VIII, 26 - 39: *Uzdrowienie opętanego* (S. Słoński, *Wybór ...*, s. 13).

(Lc. VIII) Въ оно ѿ приходящю ісѡу въ странѣ | гадаринскѣ. (27) сѣрце і мажъ еди нѣ отъ града. иже нѣмше бѣсѣ отъ | лѣтъ много. и въ ризѣ не облаучаше са. и въ храмѣхъ не живеше нѣ | въ гробѣхъ. (28) оузрѣвъ же ісѡ припаде къ нему. и гласомъ великомъ рече. убо естъ мнѣ и тебѣ ісѡ | спѣ бѣ въшнѣнаго. моля ти са не ма|уй мене. (29) прѣциаше бо ісѡ дѣху нечи|стоу. изити отъ ѹна. отъ | много бо лѣтъ похващаше і. и въ|захъ і жи желѣзны. и пѣты ст|рѣгѣщи. и растрѣгавъ жзы гони|мъ бѣваше въсомъ. сквозь поц|тынѣ. (30) въпроси же его ісѡ гла. убо | имѣ естъ. онъ же рече. легеонъ. | яко бѣси мнози выидѣ въ нь. (31) моляхъ же ісѡ. да не повелитъ имъ | въ безднѣхъ вынѣти. (32) бѣ же тѣ ста|до свиное много пасомо въ горѣ. | и молиша і бѣси. да повелитъ и|мъ вынѣти въ стадо свиное. онъ | же повелѣ имъ вынѣти. (33) ишѣдше | же бѣси выидѣ въ ста|до свиное. || и оустрѣми са все стадо по брѣ|гоу въ езерѣ ¹) и истопе въ водѣ. (34) видѣвъше же пасѣщи бѣвшесе. | вѣлѣша и възвѣстиша въ гра|дѣ. и в селѣхъ. (35) изидѣ же народи | из града. видѣтъ бѣвшѣаго. и | придѣ къ ісѡви. и обрѣтѣ стадаца | ѹна при ногу ісѡу. из негоже и|зидѣ бѣси. облыуена съмыслаща. и оубоаша са. (36) възвѣстиша | же имъ. видѣвъши како спѣ са | бѣсѣны ²). (37) и молиша і весь народъ | области герьгесиньскѣа отити отъ нихъ. яко страхомъ ве|немъ одрѣжени бѣхъ. ісѡ же вѣлѣзъ въ корабль възврати са. (38) моляше же са емоу мажъ из негоже | бѣси изидѣ. да бѣ съ нимъ бѣмъ. | ісѡ же отъпоусти і гла. (39) възврати || са въ домъ твои. и повѣди елико | ти створи бѣ. онъ же идѣше по | всемоу градоу проповѣда. елико створи емоу ісѡ:

¹ Zam. езеро

² Zam. бѣсѣны.

Psalterz Synajski

Psalm 17 (18), 2 - 5 (S. Słoński, *Wybór ...*, s. 29).

(2) Възлюбля ти гѣ крѣпо|стѣ мои (3) гѣ оутверждень|е мое і привѣщѣе мое | из|з|бавитель мой | Бѣ мой помощникъ мой оубѣвалъ на нь | заштитникъ мой рогъ спѣнь моего | заступникъ мой | (4) Хвѣла призовѣ гѣ и отъ врагѣ моихъ спѣхъ сѣ. | (5) Одрѣжаша мя колезни | смъртѣныи і пото|пи беззаконенъ

Psalm 118, 10 - 16 (wg wyd. S. Severjanova).

- 10 Въсѣмъ срѣцемъ мо-
ѹмъ възискахъ тебе.)
Не отърхни мене отъ за-
повѣдей твоихъ: —
- 11 Въ срѣци моємъ съкры-
хъ словеса твоѣ.) Да
не съгрѣшѣхъ тебѣ: —
- 12 Благѣ еси гѣ.) Не оубоуди мя
оуправданнемъ твоимъ: —
- 13 Оустѣнами моима испо-
вѣдѣхъ.) Въсѣмъ сѣдѣ-
вы оустѣ твоихъ: —
- 14 Въ пѣти свѣдѣнѣи
твоихъ насладохъ сѣ.)
Бко о въсѣмъ бѣствѣ: —
- 15 Въ заповѣдехъ твоихъ
поглоумляхъ сѣ.) І разоу-
мѣхъ пѣти твоѣ: —
- 16 Въ оправданнѣхъ твоѣ-
хъ пооумѣхъ сѣ.) Не забвѣ-
дѣхъ словеса твоихъ: —

Modlitevník Synajski

Modlitwa nad chorym (S. Słoński, *Wybór ...*, s. 33).

моѹ надъ колемъ пишцемъ мно|гѣмъ водѣ | Истоуенъ водѣ възвохъ издрѣвѣ |
своихъ. хѣ бже нашъ. оутоиля | еси въсѣ противныи силы. | и побѣдилъ еси
въсѣ дѣхъ водѣ|ны. жаждѣщи. и въсѣмъ изыхъ. | водѣ пишцихъ. ты же ны|нѣ рауи
призѣрѣти. на раба тво|его сего. і иждени изъ него въсѣ дѣхъ творѣщи жаждѣ.
і въсѣмъ | изыхъ жагѣщи хъмъ нальте его. і ж|тробѣ его. сошлѣщи оустѣны | его.
налащи грѣтѣнь его. прохлади хладомъ твоимъ. напои || и истоуяникомъ твоємъ
благо|сти. всели съдравие въ тѣло | его. яко прославляеть са имя | твоє оца
и сна и стааго дѣхъ ны |

| (В)тиди со тоно. отъ снхъ двѣрси. | отъ снхъ уетырѣ жѡрѣ. сѣдс тсѣхъ
мѣстѣ мѣста. | ни приуастнѣ. сѣдс нстрѣ. сѣдс | пакель. сѣдс стѡс снѣлнѣ.
сѣдс | азъ покланнѣт. сѣ. лсѣи хоцнѣ. | въ ннѣ оѣа и стѣаго дѣл. нннѣ |

Kodeks Supraski

Żywot Grzegorza, papieża rzymskiego (S. Słoński, Wybór ..., s. 50 - 51).

Tekst scs.

мѣска марта въ дѣ¹). житнѣ гри-
гора папы римскаго. | Блаженнн
григорин. поставленъ | вѣстѣ патриар-
хѣ. стѣи еѣни црѣ|кви римстнн.
а прѣжде патриаршѣства. | црѣно-
рицѣ въ въ манастири. стѣа|го
апостола андреа. нарицаемаго | кино-
скара. близъ стѣаю мженика. | ѿана
и пѣла. вѣаше же нгоменъ то|го
манастирѣ. мати же него блажена
снѣвнн. живѣаше близъ братъ стѣаго
пав|ла апостола. на мѣстѣ нарица-
емѣмъ | вѣла ноа. Тѣ же блаженн
григорин. нг' дѣ стѣаше въ хнзнѣ
своиѣ. и нсладше. прнде въ нѣмѣ
маломоштѣ. мола и | и глагола. по-
мнлѣи ма рабе бѣ вшннмаго. нко
старѣннннн бѣхъ кораб'ннкомѣ. ||
и истоннхомѣ сѣ и погѣбнхомѣ много
и мѣннѣ. и скоиѣ и стѣаде. лнво-
ннштн|и же и по истннѣ рѣвѣ хрнсто-
совѣ. прнзѣ|валъ слога своиго гла-
гола нсма. братѣ | шедъ дѣждъ семѣ
с²) златнцѣ. братѣ же шедъ сѣтвори

¹ 11.

² 6.

нкоже повеат нсма рабѣ божи |
григорин. и дастъ маломошти с² зла-
тнцѣ | и отидѣ. пакы аѣо мало нрѣ-
мадннѣ въ | тѣ ждс дннѣ. прнде тѣ
ждѣ маломоштѣ въ | блаженнмаго
григора глагола. пом'лѣи|и ма рабе
бѣ вшннмаго нко много погѣбн|хъ.
а мало ми нсн далъ. Блаженнн же
прнзѣ|валъ слога своиго глагола нсма.
ннн братѣ | дѣждъ нсма драгѣа
с² златнцѣ. сѣтвори | же братѣ тако.
внзѣмъ же ннштнн вѣ²) златнцѣ отидѣ.
пакы же мало помодннѣ трѣ|тнѣ въ
тѣ ждѣ дннѣ прнде въ блаженнмаго |
григорин глагола. помнлѣи ма рабе
бога | вшнннмаго. дѣждъ ми драгоиѣ
благословн|еннн нко много погѣбнхъ.
Блаженнн же | прнзѣвалъ слога своиго

¹ 12.

Tekst równoległy z Fragmentów Cloza i z Kodeksu Supraskiego

Homilia św. Epifania (S. Słoński, Wybór ..., s. 74).

Cl. (wg wyd. V. Vondráka)

Supr. (wg wyd. S. Severjanova)

стѣаго епнфаннѣ архннскнѣнн кннрѣ-
скн|аго о погрѣсннн тѣлѣ гнѣ и бѣ
нашегѡ нѣ хѣ | о |оснфѣ, же отъ
крнматѣнн, | ннкоднмѣ | о сн|ннн¹) гнѣ нѣ-
шегѡ грѡбннѣмъ, по сн|спнннн ннцѣ²)
днвѣ|но бнвѣннѣ

¹ Zam. СЪНННННН.

² Zam. МЖЦ'Ъ.

'Ο δὲ ἀ'ηθῶς ὄντως φιλόπτωχος καὶ
τέλειος δοῦλος τοῦ Χριστοῦ ἐκάλεσε
τὸν βεστιάριον αὐτοῦ καὶ λέγει αὐτῷ·
ἄδελφε, ἄπελθε, δὸς αὐτῷ ἕξ νομίσ-
ματα. 'Ο δὲ ἀδε'φὸς ἐποίησεν.
ὡς προσέταξεν αὐτῷ ὁ δοῦλος τοῦ
θεοῦ Γρηγόριος, καὶ δέδωκε τῷ
πτωχῷ τὰ ἕξ νομίσματα καὶ ἀνε-
χώρησε. Πάλιν οὖν μετ' ὀλίγον τῇ
αὐτῇ ἡμέρᾳ ἔρχεται ἐκ δευτέρου
ὁ αὐτὸς δῆθεν πτωχὸς πρὸς τὸν
μακάριον Γρηγόριον λέγων αὐτῷ·
ἐλέησόν με, δοῦ'ε τοῦ θεοῦ τοῦ
ὑψίστου, ὅτι πολλὰ ἀπέεκα καὶ ὀλί-
γον δέδωκας. 'Ο δὲ μακάριος Γρη-
γόριος ἐκάλεσε πάλιν τὸν ὑπουργὸν
αὐτοῦ καὶ λέγει αὐτῷ· ὑπάγε, ἄδελφε,
δὸς αὐτῷ ἄλλα ἕξ νομίσματα. 'Ο δὲ
ἐποίησεν, ὡς προσετάγη. Καὶ λαβὼν
ὁ πτωχὸς τὰ δώδεκα νομίσματα,
ἀνεχώρησε. Πάλιν οὖν μετὰ μικρὸν
ἐκ τρίτου τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἔρχεται

слово стѣаго епнфаннн архнннскнѣ-
нн кннрѣскн, о погрѣснннн тѣлѣс(ѣ)
гнѣ нашегѡ нсѣ хѣ. | ѡ нснфѣ | нже
отъ архннѣсѣ. и о ннкоднмѣ и о
снннннн гнѣ нашегѡ || грѡбннѣамъ. по
сн|спнннн ннцѣ днвѣ|но бнвѣ-
ннѣ |

У́то се; днѣсь безмѣвѣе много |
 на земѣ. у́то се; безмѣвѣе много
 | мѣвѣе много. безмѣ(ь)вѣе много.
 ꙗко цѣсарь сѣпнѣтъ. | землѣ оубо са,
 | оумѣла. ꙗко бѣ пѣтъ оубо. бѣ
 пѣтъ оумрѣтъ. | а дѣ въстрѣта. бѣ
 въ малѣ оубо. | | сѣпаштаа отъ вѣка
 отъ адама въскрѣси. кѣде нынѣ сѣтъ
 въчерашнѣма мѣвѣы и гласи | говори.
 кы|вѣштели на хѣ отъ законопрѣстѣ|
 пникъ; кѣде народи | кови | уни |
 | оржѣе | дрѣволи; кѣде цѣсарѣ |
 | ерѣи | сѣдыа осѣжденныа; кѣ|де
 скѣшта | мечи | говори бешти|слѣн;
 кѣде людѣе и шатанѣтъ | | трѣтъ не-
 праведныи; кѣ истинѣ | оубо зѣло въ
 истинѣ людѣе по|оубиша са тѣштетѣ-
 ныи | соу|тѣныи. потѣкѣ са въ
 акрогонне| камень хѣ, | сами сѣкроу-
 шина са. | приврѣгѣ са въ тверды
 камень, | нѣ въ пѣны вѣны ихъ
 разидѣ са. по|тѣкѣ са о наковалѣ
 непоубѣдимѣи, | нѣ сами сѣтрѣси
 быша. възнеса | на дрѣво камень
 | сѣшедѣ оумрѣти | на. сѣвазаша

У́то се днѣсь мѣвѣе много на
 земѣ. у́то се мѣвѣе много. и не-
 пѣшевание много. | мѣвѣе мно-
 го. ꙗко цѣсарь сѣпнѣтъ. зѣ|мѣа оубо
 са и оумѣла. ꙗко богъ пѣтъ о|сѣ-
 не. богъ пѣтъ [и] оубо. и дѣ
 въстрѣта. | богъ въ малѣ оубо
 и сѣпаштаа отъ вѣка | отъ ада
 въскрѣси. кѣде нынѣ сѣтъ въчераш-
 нѣма мѣвѣы и гласи и говори. кы|вѣ-
 штели | на хѣ отъ законопрѣстѣн-
 никъ. кѣде народи | и уни. и оржѣи
 и жрѣди. кѣде цѣсарѣ и ерѣи. | и сѣдыа
 осѣжденныа. кѣде скѣшта и мечи. | и го-
 ворѣи бештислѣни. кѣде людѣе и гитѣ|
 ни. и трѣтъ неправедныи. въ истинѣ
 оубо зѣло. въ истинѣ людѣе по|оубиша
 са тѣ|штетѣныи. и безоубишныи
 потѣ|киша са въ жѣлыи [о] камни
 хѣ. и с|ами сѣкроушина са. приврѣ-
 гоша са въ твердыи камень. нѣ въ
 пѣны вѣны ихъ разидѣ|оша са. потѣ-
 коша са о наковалѣ непоубѣдимѣи.
 нѣ сами сѣтрѣси быша. възнесоша
 на дрѣво камень. и сѣшедѣ оумрѣти

Fragmenty Cloza

Homilia św. Epifania (wg wyd. A. Dostála, s. 94-96).

Ѣ́ТНАГО ЕПИФАНІ́А. АРХИЕПИСКО́ПА КИПРІ́ЕКА
 ЯГО. О ПОГРЕБЕНІ́И ТѢЛА ГИ́А. І́ БІ́А НАШЕГО І́В ХІ́А.
 І́ О І́
 ОСИ́ФЬ. І́ЖЕ ОУ́ТЪ ПРІ́МАТѢ́А. І́ НИКОДИ́МЪ І́ О Е́
 НИ І́ НАШЕГО ГРОБНІ́А. ПО СѢ́ПАЕНІ́И МУ́ЦЬ
 ДІ́ВЪ
 НО БЫ́ЕШНО

У́то се днѣсь безмѣвѣе много
 на земѣ. чѣто се безмѣвѣе
 е много. | мѣвѣе много. бе-
 змѣвѣе много. ꙗко цѣсарь сѣпнѣтъ.
 землѣ оубо са | оумѣла. ꙗко бѣ пѣтъ
 оубо. бѣ пѣтъ оумрѣтъ. | а
 дѣ въстрѣта. бѣ въ малѣ оубо
 | сѣпаштаа отъ вѣка. отъ адама бѣ
 скрѣси. кѣде нынѣ сѣтъ. въчерашнѣ
 ма мѣвѣы и гласи. | говори. кы
 вѣштели на хѣ. отъ законопрѣстѣ
 пникъ. кѣде народи. | кови. | уни.
 | оржѣе | дрѣволи. кѣде цѣсарѣ. | и
 ерѣи | сѣдыа осѣжденныа. кѣ
 де скѣшта | мечи. | говори бешти
 слѣн. кѣде людѣе | шатанѣтъ. |
 трѣтъ неправедныи. въ истинѣ
 оубо зѣло въ истинѣ людѣе по
 оубиша са тѣштетѣныи. | соуе
 тѣныи. потѣкѣ са въ акрогонне.
 | камень хѣ. | сами сѣкроушина са.
 приврѣгѣ са въ твердыи камень.
 нѣ въ пѣны вѣны ихъ разидѣ^{с.а}
 потѣкѣ са о наковалѣ непоубѣдимѣи.
 нѣ сами сѣтъ. | ни быша. възнеса
 на дрѣво камень. | сѣшедѣ оумрѣти
 на. сѣвазаша белкааго с. пѣса. сѣ
 ныа хѣ. нѣ раздрѣшѣ вѣчныи ж
 зы. иноплеменникы. | законопрѣ
 стѣпникы. погоуби. | кѣде бѣ
 сѣныаце подѣ землѣ. | тѣмѣ прѣ

Na dzień (23) Klemensa (S. Słoński, Wybór ..., s. 38).

Tekst scs.

ВЪ (23) ДНЬ КЛІМЕНТА. | **БѢ**
 ІЖЕ НЪИ. ЛѢТА ОГРѢДЖЕ | КЛЖНАГО
 КЛІМЕНТА МЖУЕНІКА ТРОГО | ПАИЖА |
 УСТЬМЪ ВЕСЕЛШИ: ПОДЪ | ЗѢ МЛОСТИВЪ.
 ДА ЕГОЖЕ | УСТЬ УСТІМЪ. СЛОЖ |
 ОКО МЖУЕНІЕ ЕГО НАСЛѢДОУЕМЪ: ГМЪ

Po komunii (S. Słoński, Wybór ..., s. 39).

Tekst scs.

ПО ВЪСЪДЪ: |
 СЪМЪРНО ТЯ МОЛИМЪ ВЪСЪ | МОГЪ БЖЕ.
 МОЛИТВАМИ СВА | ТИХЪ ТВОИХЪ. І ТЯ
 САМЪ | ВЪДИ. І ДАРЪ ТВОИ ВЪСЕДИ | ВЪ
 НЪИ. І ВРѢМЯ НАШЕ ВЪ | ПРАВЪДЪ
 ПОСТАВИ: ГМЪ |

Ewangeliarz Ostromira (redakcja staroruska)

J. II, 1 - 11: Pierwszy znak w Kanie Galilejskiej (V. Vondrák, Církevněslovanská chrestomatie, Brno 1925, s. 176 - 177).

Въ оно врѣмѣ 1. бракъ бѣсть въ кана-галилеи, и бѣ тоу мати исѣа. 2. званъ же бѣ ис и оученици его на бракъ. 3. и не доставъшоу виноу гла мати исѣа къ немоу: вина не имѣть. 4. гла иен ис: чѣто есть мѣнѣ и тебѣ, женѣ: не оу приде година моя. 5. гла мати его слоугамъ: иже аще глѣть вамъ, створите. 6. бѣше же тоу водоносъ каманъ шесть лежащъ по очищению иуденскоу. вѣмѣстащъ по дзѣма ли по трѣмъ мѣрамъ. 7. гла имъ ис: напхните водоносъ воды и напханиша до върха. 8. и гла имъ: почърпѣте нѣнѣ и принесѣте архитриклинови. они же принесоша. 9. яко же възкоуси архитриклинъ вина бѣвшаго отъ воды, и не вѣдѣше, отъ кждѣ есть, а слоугы вѣдѣхъ почърпъши водѣ. и възгласи жениха архитриклинъ. 10. и гла немоу: вѣсакъ чловѣкъ

прѣжде доброе вино полагають, и егда оупиють са, тогда хоуждене. ты же съблюде доброе вино до селѣ. 11. се створи знаменнемъ начѣтъкъ ис къ кана-галилеи. нѣи славъ своѣ, и вѣрваша въ нѣ оученици его. 12. Въ оно врѣмѣ възиде ис въ

J. II, 1 - 11, jw. (wg wyd. A. Vostokova, k. 11 v, 12 r, 12 v)

1. **В** О Н О В Р ъ М Я · Б Р А
 К Ъ Б Ъ С Т Ъ В Ъ К А
 Н А Г А Л И Л Е И · И
 Б Ъ Т О У М А Т И
 І С Ъ А † З Ѣ В А Н Ъ Ж Е
 Б Ъ Т Е Н О У Ч Е Н И Ц И
 2. И Г О Н А Б Р А К Ъ † Н Е
 Д О С Т А В Ъ Ш О У В И Н У
 Г Л А М А Т И І С Ъ А К Ъ
 Н Е М О У † В И Н А Н Е И
 3. М Ѣ Т Ъ † Г Л А И Н Т Ъ †
 У Ъ Т О Е С Т Ъ М Ъ Н Ѣ
 И Т Е Б Ѣ Ж Е Н О Н Е О У
 П Р И Д Е Г О Д И Н А М О И †
 4. Г Л А М А Т И Е Г О С Л О У
 Г А М Ъ И Ж Е А Щ Е Г Л Ѣ
 Т Ъ В А М Ъ С Т В О Р И Т Е †
 5. Б Ѣ Ш Е Ж Е Т О У В О Д О
 Н О С Ѡ К А М А Н Ѣ Ш Е
 С Т Ъ Л Е Ж А Щ Ъ · П О О У И
 Ш Е Н Н Ю И У Д Е Н С К О У ·
 В Ъ М Ѣ С Т А Ц Ъ Н О Д Ѣ
 В Ѣ М А Л И Н О Т Р Ъ М Ѣ
 6. М Ѣ Р А М Ѣ † Г Л А И М Ѣ
 І С † Н А П Ѣ А И Н Т Е В О
 Д О Н О С Ъ В О Д Ъ † И Н А
 П Ѣ А И Ш А Д О В Ѣ Р Х А †
 7. И Г Л А И М Ѣ † П О У Ч Ѣ Р

Н Ѣ Т Е Н Ъ И П Р И
 Н Е С Ѣ Т Е А Р Х И Т Р И
 К Л И Н О В И Т О И Ж Е
 8. П Р И Н Е С О Ш А И К О Ж Е
 В Ѣ К О У С Н А Р Х И Т Р И
 К А Н И Ѣ В И Н А Б Ѣ
 В Ѣ Ш А А Г О Т Ъ В О Д Ъ ·
 И Н Е В Ѣ Д Ѣ Ш Е О Т Ѣ
 К Ѣ Д Ѣ Е С Т Ъ · А С Л О У
 Г Ъ В Ѣ Д А Х Ѣ П О У Ч
 Р И Ш Е Н О Д Ѣ † Н Ѣ В Ѣ
 З Г Л А С И Ж Е И Х А Л
 9. Р Х И Т Р И К А Н И Ѣ И
 Г Л А И М О У В С А К Ъ У
 Л О В Ѣ К Ъ · П Р Ѣ Ж Д Е
 Д О Б Р О Е В И Н О П О Л А
 Г А Е Т Ъ И Н Г Д А О У
 П И Ѣ Т Ъ С А Т О Г Д А
 Х О У Ж Д Е Н Ъ Т Ъ Ж Е
 С Ѣ Б Л Ю Д Е Д О Б Р О Е В И
 10. Н О Д О С Е Л Ѣ † С Е С Т В О
 Р И З Н А М Е Н И Е М Ѣ
 Н А У Ѣ Т Ъ К Ъ Т Е · В Ѣ
 К А Н А Г А Л И Л Е И † И
 В И С Л А В Ѣ С В О Ѣ Ж Ъ И
 В Ѣ Р О В А Ш А З Ѣ В Ѣ Н Ѣ ·
 О У Ч Е Н И Ц И Е Г О ·

Žywoty Konstantyna i Metodego

Žywot Konstantyna, rozdz. II: rodowód Konstantyna (T. Lehr-Splawiński, *Žywoty Konstantyna i Metodego ...*, Poznań 1959, s. 5).

II. Въ Солоуѣнцѣ градѣ въ мѣжь итерѣ¹², добородѣнъ и богатъ, именемъ Львъ, предръжа снѣ дръгарскѣи подѣ стратигомъ. Бѣ же благо-варѣнъ, съхранѣа всѣмъ заповѣди вождѣ исплѣнъ, якоже иногда Новѣ. Живѣ же съ подроуѣемъ своимъ роди -ѣ- отроуѣтъ отъ нихъже вѣаше младшиши¹³, седмиши, Константиѣнъ философъ, наставѣникъ и оуѣитель нашъ. Югда же

Žywot Konstantyna, rozdz. XIV: o powstaniu pisma słowiańskiego (T. Lehr-Splawiński, *Žywoty ...*, s. 67).

штинимъ бесѣмънѣнѣи³¹⁶ и отъверѣаиетъ тѣмъжштинимъ. Шѣдъ же философъ, по прѣкоуѣмоу обѣмъаю, на молитвѣ са наложи³¹⁷ и съ инѣми поспѣшникѣи³¹⁸. Въ скорѣ же са иемоу Богъ иви, послоушамъ молитѣмъ своихъ рабѣ, и лѣви³¹⁹ съложи писмена, и научѣтъ бесѣдъ пѣсати ѣвангѣльскѣи: искони бѣ слово, и слово бѣ оу Бога, и Богъ бѣ слово и проуѣи³²⁰. Възвесели же са цѣсарѣ³²¹, и Бога прослави съ своими съветѣникѣи, и послаа иего съ дарѣи мѣногы,

Žywot Metodego, rozdz. V: o powstaniu pisma słowiańskiego i wyruszeniu Konstantyna i Metodego na Morawy (T. Lehr-Splawiński, *Žywoty ...*, s. 107).

цѣсарѣ, по словеси скатанѣго апостола Петра, якоже рече: Бога вонте са, цѣсарѣмъ уѣтѣте. Нѣ великѣ слышавѣши рабѣ, на молитвѣ са наложиште и съ инѣми, иже вѣахъ тогоже доуѣа, иегоже и си. Да тоу иви Богъ философѣу Словѣнскѣи кѣнигы, и лѣви оустронѣтъ писмена и бесѣдъ съставѣтъ, ижти са итѣ Морѣвскѣи, понѣ Мѣоодѣи. Научѣтъ же пакѣ съ поноромъ по-виноу са слоужити философѣу и оуѣити съ нимъ. И трѣмъ лѣтомъ ишѣдъ-шѣмъ възвратѣште са изъ Моравѣи, оуѣеники наоуѣша.

CZEŚĆ PIĄTA

SŁOWNIK

W słowniku staro-cerkiewno-słowiańskim przyjęto następującą kolejność liter: a, b, c, č, d, e, ě, ę, f, g, χ (= ch), i, j, k, l, m, n, o, q, p, r, s, š, t, u, y, ǫ, ǖ, v, z, ȣ (= dz), ž.

a coni. a, ale; z cond.: gdyby
 abije, abije adv. zaraz
 acě, cě coni. chociaż, aczkolwiek
 adamъ, -a m. Adam
 adovъnъ adi. piekielny
 adovъskъ adi. piekielny
 adъ -a m. piekło, otchłań
 ako p. jako
 akrogoniei (akrogonijejъ) kamеnъ kamień węgielny; p. kamy
 alkati, alъkati, -čq, -čęši łaknąć, być głodnym, p. lakati
 vъzalkati poczuć głód, być głodnym, zalaknąć
 aminъ, aminъ amen, zaprawdę, zaiste
 anđrei (anđreje), anđrěi (anđrěje), -ja lub anđreja, anđrěja, -je m. Andrzej
 anđelъ, anđelъ, -a m. anioł
 apostolъ, -a m. apostoł
 arxiepiskupъ, -a m. arcybiskup
 arxierei, arxijerei, -ea (-eja) m. arcykapłan
 arxitriklinъ, -a m. gospodarz wesela
 arimateja, arimatěja, -je f. Arymatea
 ašte coni. jeżeli, czy; ašte li že ni jeżeli nie, w przeciwnym razie

avě p. javě
 aviti p. javiti
 avlati p. javlati
 avraamъ, -a m. Abraham
 azъ pron. ja

besěda, -y f. mowa, rozmowa, słowa;
 besěda evanđelska słowa ewangelii
 besědovati, -iujq, -iješi mówić, rozmawiać
 beštislъnъ (= bezčislъnъ) adi. niezliczony
 bezakonije, -ija n. bezprawie
 bezdъna, -y f. bezdeń, otchłań
 bezmlъvije, -ija n. cisza
 bezumъnъ adi. bezrozumny
 bezъ, bez (bes) pracp. z gen. bez
 bēda, -y f. bieda
 bēditi, -ždq, -diši zmuszać
 pobēditi zwyciężyć
 ubēditi zmusić
 bēlъ adi. biały
 bēsъ, -a m. bies, zły duch
 bēsъnъ adi. opętany przez złego ducha
 bēžati, -žq, -žiši biec, uciekać
 bimъ, bi itd. cond. od byti
 biserъ, biserъ, -a m. perła

biti, bijo, biješi bić
pobiti pobić; *kamenijem pobiti* ukamienować
ubiti ubić, zabić
blago, -a n. dobro
blagoděť, -i f. łaska
blagosloviti, -v'q, -viši błogosławić
blagoslovljenje, -ija n. błogosławienie
blagoslovlenn part.-adi. błogosławiony
blagostyni, -ynę f. dobry uczynek, dobroć
blagost, -i f. dobroć
blagyni, -ynę f. dobroć
blag adi. dobry
blažen part.-adi. błogosławiony, szczęśliwy
blažiti, -žq, -žiši błogosławić, czynić szczęśliwym
bliz, *bliz* adv. blisko, praep. z gen. blisko
blqđno adv. rozpustnie
blqđn adi. rozpustny
bludo, -a n., *blud*, -a m. misa, naczynie
blusti, *bludq*, -deši strzec, zachowywać
blusti się strzec się
sblusti zachować
bo coni. bo, bowiem
bogat adi. bogaty
bogatstvo, -a n. bogactwo
bogorodica, -e f. bogarodzica
bog, -a m. bóg
bojati się, *bojq*, *bojiši* się bać się
ubojati się przeleknąć się
bolěti, -lq, -liši boleć, chorować
bolězn, -i f. boleść, choroba
bolii adi. compar. większy
bol, -a m. chory
bosti, *bodq*, -deši bósć, klucz
probosti przekłuć, przebić
božii adi. boży
božstvo, -a n. bóstwo
božstvonn adi. dotyczący bóstwa, boski
brak, -a m. ślub, wesele
brati, *bojq*, *bořeši* walczyć
bratija, *bratrija*, -ije f. coll. bracia

bratr, *brat*, -a m. brat
brvonn, -a n. belka
bręg, -a m. brzeg
buditi, -ždq, -diši budzić
vazbuditi obudzić
bujs adi. głupi, szalony
buřa, -e f. burza
byti, *jesm*, *jesi* być, jestem, jesteś itd.
izbyti, *izbqđq*, -bqdeši zbywać, obfitować
ne byti, *něsm*, *něsi* nie być, nie jestem, nie jesteś itd.
prěbyti, -bqđq, -bqdeši przebyć
zabyti, -bqđq, -bqdeši zapomnieć
byvati, -vajq, -vajęši iter. od *byti* bywać, dziać się
izbyvati zbywać
prěbyvati przebywać
brati, *berq*, -reši brać
sabirati zebrać

cě p. *acě*
cěľ adi. cały
cěsar, -řa m. cesarz, król
cěsarstvije, -ija n. królestwo
cěsarstvo, -a n. królestwo
crkvy, -zve f. kościół, świątynia, cerkiew
crkvorizic (w Supr.) p. *crkvorizic*

čajati, *čajq*, -ješi oczekiwać
čas, -a m. godzina, czas
četyre, *četyri* num. cztery
četvort num. czwarty
čędo, -a n. dziecko
čędb, -i f. coll. ludzie
čęst, -i f. częścć
čina, -a (-u) m. szyk, porządek, stopień, godność
čisti, *čutq*, *čyteši* liczyć, czytać
čisto adv. czysto, biegle
čist adi. czysty
člověč adi. poss. człowieczy
člověčsk adi. człowieczy, ludzki
člověk, -a m. człowiek

čreťi, *črepa*, *črepeši* czerpać
počreťi zaczerpnąć
crkvorizic (*crkvorizic* w Supr.), -a m. mnich
črn adi. czarny
čřta, -y f. kreska
čřv, -i m. czerw, robak
čudo, -ese n. cud
čuti, *čujq*, *čuješi* czuć
čystiti, *čystq*, *čystiši* czcić
čyst, -i f. cześcć
čystn adi. szlachetny, czczony, czci-godny
čto pron. co

da coni. aby, partic. niech
dajanije, -ija n. dawanie, dar
daleče adv. daleko
daleko adv. daleko
dar, -a m. dar
dati, *dam*, *dasi* dać
podati podać, sprawić
prědati przekazać, oddać, sprzedać, zdradzić
vodati wręczyć, oddać
vazdati oddać, zwrócić
desęť num. dziesiąty
desęť num. dziesięć
desnica, -e f. prawica
desn adi. prawy
devęť num. dziewiąty
devęť num. dziewięć
dějati, *dějq*, -ješi czynić, kłaść
dějati się dziać się
dělatel, -řa m. robotnik, pracownik
dělati, *dělajq*, -ješi pracować, robić
děti, *dějq*, -ješi i *deždq*, -ždeši kłaść, nakładać, czynić
děti się dziać się
oděti się odziać się, ubrać się
děva, -y f. dziewica, panna
děvica, -e f. dziewica, dziewczyna
diviti się, -v'q, -viši się dziwić się
divno adv. dziwnie, cudownie
divn adi. dziwny, cudowny

dłęz, -a m. dług, wina
dłęz adi. długi
dłężnik, -a m. dłużnik, winowajca
dłężn adi. dłużny, winny
do praep. z gen. do
dobro, -a n. dobro; adv. dobrze
dobrorodn adi. dobrze urodzony, z dobrego rodu
dobr adi. dobry
doideže, *dondeže* coni. póki, dopóki, póki nie, aż
domovn adi. domowy, domownik, gospodarz domu
dom, -u m. dom
dondeže p. *doideže*
doseřa, *doseř* adv. dotąd
dostati, *dostanq*, -neši dostać
ne dostati brakować, nie dostawać
dostoin (*dostojn*) adi. godny, wart, należny
dostojanije, -ija n. należność, mienie
dostojati p. *stojati*
dqb, -a m. dąb
drag adi. drogi
dręvn adi. stary, dawny
dręvo, -ese n. drzewo
dręgarsk adi. drongariuszowy (z gr. *drongarios* urząd wojskowy)
drug, -a m. przyjaciel, towarzysz
drug pron., num. drugi, inny
družina, -y f. drużyna
drakol, -la m. kij, drąg
držati, -žq, -žiši trzymać, dzierżeć
održati ovladnąć
prědržati san sprawować urząd
dux, -a m. duch
duřa, -e f. dusza
džšti, -ere f. córka
džva (m.), *džv* (f.n.) num. dwa; *džva* na *desęte* num. dwanaście
džvoj, -ja, -je num. dwojaki, dwoje
džn, *džne* m. dzień
džn adv. dziś
dvignqti, -nq, -neši dźwignąć, podnieść, ruszyć

dvignŭti się dzwignąć się, poruszyć się
podvignŭti podzwać, podnieść
vъzdvignŭti wzniesić, podnieść
dvŭrŭ, -i f. drzwi

epifanii (-iŭ), -ija m. Epifaniusz
eterŭ, *jeterŭ* pron. jakiś, pewien
ewangelije, *jevangeliije*, -ija n. ewangelia
ewangelŭska, *jevangeliŭska* adi. ewangelijny

farisei, *farisei* (-eŭ, -eŭ), -eja, -eja m. faryzeusz
filipŭ, -a m. Filip
filosofŭ, -a m. filozof

gadarimŭska adi. gadareński
galileiŭska (-eŭska) adi. galilejski
galileja (-eja), -je f. Galilea
geona, -y f. piekło
gergesinŭska adi. gergeseński
gladŭ, -a m. głód
glagolaniije, -ija n. mówienie
mnogo glagolaniije wielomówstwo
glagolati, -lŭ, -lŭsi mówić
vъzglagolati zacząć mówić, rozmawiać, biesiadować
glagolŭ, -a m. słowo, wyraz
glasiti, -ŭ, -siŭsi głosić, wołać
priglasiti przywołać
vъzglasiti zawołać

glasŭ, -a m. głos
glawa, -y f. głowa
glŭbokŭ adi. głęboki
gněvaniije, -ija n. gniewanie się
gněvati się, -vajŭ, -vaeŭsi gniewać się
progněvati się zagniewać się
godina, -y f. godzina, czas
godŭ, -a m. czas
goniti, -ŭ, -niŭsi gonić, pędzić
gora, -y f. góra
gore! interj. biada!
gorŭ adv. na górze, w górze
gorii (-iŭ) adi. compar. gorszy

gospodinŭ, -a m. pan, gospodarz
gospodŭ, -i m. pan
gospodnŭ adi. pański, pana
gostŭ, -i m. gość
gotovŭ adi. gotowy
govorŭ, -a m. zgiełk, szmer
gradŭ, -a m. miasto, gród
gradŭca, -a m. miasteczko, gródek, ogródek

greti, *grebŭ*, -beŭsi grześć, grzebać, wiosłować
grěxŭ, -a m. grzech
grěŭšiti, -ŭ, -siŭsi grzeszyć
sgrěŭšiti zgrzeszyć
grěŭnŭ adi. grzeszny
gręsti, *grędŭ*, -deŭsi kroczyć, iść, przechodzić
ogreŭti obchodzić, chodzić dookoła;
lęta ogređŭca (Kij.) co rok, corocznie

grigorii (-iŭ), *grigorŭ*, -ra (-rija), -ra m. Grzegorz
grobnŭ, -a m. grób
grobnŭ adi. grobowy
grozdŭ, -a m. winne grono
gratanŭ, -i f. gardło, gardziel
grukŭ, -a m. Grek
gubiti, -blŭ, -biŭsi psuć, niszczyć
pagubiti zgubić, zniszczyć
gnati, *ženŭ*, -neŭsi gnać, pędzić
izgnati, *izdenŭ*, -neŭsi wygnąć, przesładować

gladŭ, -a m. chłód, zimno
xlěbŭ, -a m. chleb
choditi, *chodŭ*, -diŭsi chodzić
prichoditi przychodzić
sъchoditi schodzić
vъchoditi wchodzić
chotěti, *chotŭ*, -ŭteŭsi chcieć
vъchotěti zechcieć
chramina, -y f. dom
chramŭ, -a m. dom, świątynia
chraniti, -ŭ, -niŭsi chronić
christolovŭ adi. Chrystusowy

christolŭ, -a m. Chrystus
christolŭ, -a m. Chrystus
chrestijansŭ, -a m. chrześcijanin
chudŭ adi. chudy, mały, zły
chŭŭŭnikŭ, -a m. drapieżnik
chŭzina, -y m. chata, lepianka

i coni. i
i = *ji* (jŭ) acc. od *oni*
ibo coni. bo, bowiem
icělěti (= *iscělěti*), -lŭ, -liŭsi wyzdrowieć
ide, *ideŭ* coni. gdzie, ponieważ
ierei (*ijerejŭ*, -eŭ), -eja (-eja) m. kapłan
ierusalimŭ, -a m. Jerozolima
igo, -a n. jarzmo
igumensŭ, -a m. przełożony klasztoru, przeor, opat
ihakovŭ, -a m. Jakub
ijudei, *ijuděi* (*ijudejŭ*, *ijudějŭ*), -eja, -eja m. Żyd

ijudeiŭska, *ijuděiŭska* adi. żydowski
ijudeja, *ijuděja*, -je f. Judeja
ili coni. albo; p. li
ilija, -ije m. Eliasz
imati, *jemlŭ*, -mlŭsi iter. od *jeŭti* brać
obimati obejmować, zbierać, zrywać
pruimati przyjmować
vъnimati uważać, strzec się
vъspruimati otrzymywać
iměniije, -ija n. mienie, posiadanie, majątek
iměti, *imamŭ*, *imaŭsi* mieć
imę, -ene n. imię
imŭ p. *jeŭti*
inogda adv. niegdyś
inoplemennikŭ, -a m. cudzoziemiec
inŭ pron. inny, jeden
inŭde adv. gdzie indziej
ioanovŭ adi. poss. Janów, Janowy
ioansŭ, -a m. Jan
iosifŭ, -a m. Józef
iovŭ, -a m. Job, Hiob
ipokritŭ, -a m. hipokryta
irodija, -ije f., *irodijada*, -y f. Herodiada
irodŭ, -a m. Herod

isaakŭ, -a m. Izaak
iscěliti, -lŭ, -liŭsi uzdrowieć, wyleczyć
iskati, *iskŭ*, *iŭteŭsi* lub *iŭtŭ*, *iŭteŭsi* szukać
vъziskati wyszukać, wymóc
iskoni adv. na początku
iskopati p. *kopati*
iskrŭ adv. blisko
isplniti, -ŭ, -niŭsi wypełnić
isplnŭ adi. pełny, napełniony; adv. w pełni, całkowicie
ispraviti, -vlŭ, -viŭsi wyjaśnić, wytłumaczyć, uczynić prostym
istina, -y f. prawda
istinŭnŭ adi. prawdziwy, zgodny z prawdą
istočiti, -čŭ, -čiŭsi wytoczyć
istočnikŭ, -a m. źródło
istopiti p. *topiti*
isusovŭ adi. poss. Jezusowy
isusŭ, -a m. Jezus
isypati (= *izsypati*), *isyplŭ*, -pleŭsi wysypać
iszŭŭŭti p. *sъŭŭŭti*
iŭstiniti (= *iz-iŭstiniti*), -ŭtŭ, -stiŭsi oczyścić
iti, *idŭ*, *ideŭsi* iść
iziti wyjść
mimo iti iść mimo, minąć, przeminąć
obiti obejść
otiti odejść
poiti pójść
prěiti przejść
priti (= *pri-iti*) przyjść
proiti przejść
rasiti się rozejść się
sъniti zejść, zstąpić
sъniti się zejść się
vъniti wejść
vъziti wzejść, wejść (na górę)
zaiti zająć
izbavitelŭ, -la m. zbawca
izbaviti, -vlŭ, -viŭsi zbawić, odkupić
izbyti p. *byti*
izbyvati p. *byvati*
izjeŭti p. *jeŭti*
izgybati, -ajŭ, -ajeŭsi ginać

izgnati p. *gnati*
iziti p. *iti*
izlesti p. *lesti*
iznesti p. *nesti*
iznositi p. *nositi*
izraib, izdrailb, -la m. Izrael
izb praep. z gen. z
izvesti p. *vesti*
izšiti p. *šiti*
iže (w Zogr. często *ižb*), *jaže, ježe*
pron. który

jako, ako adv. jak, jako; coni. że, gdy,
bo, ponieważ; przy liczbach: około;
jakože jak, tak jak

jakb pron. jaki

jamože adv. dokąd

jasti, jamb, jasi jeść

javb, avb adv. jawnie, na jawie, widocz-
nie

javiti, aviti (sę), -vlq, -viši (sę) objawić,
ujawnić, zjawić, pokazać (się)

javl'ati, avl'ati (sę), -ajq, -aješi (sę) iter.
od *javiti* objawiać, ujawniać, zjawiać,
pokazywać (się)

jazva, -y f. rana

jeda partic. czy? czyż?; *jeda kako* coni.
aby nie

jedinb num. jeden; pron. pewien, jakiś

jegda coni. kiedy, gdy

jeliko adv. jak wiele

jeliks pron. jak wielki (liczny)

jepifanii (-ijb), -ija m. Epifaniusz

jeterb, eterb pron. jakiś

jezero, -a n. jezioro

jeti, imq, imeši jąć, wziąć; *jeti vbrq*
uwierzyć

izeti, izimq, izimeši wyjąć

obeti, obimq, -imeši objąć

pojėti, pojimq (-imq), -jimeši (-imeši)

pojąć, wziąć

prijėti, priimq, -imeši przyjąć, otrzy-
mac

vsprijėti, vspriimq, -imeši otrzymać
z powrotem

vzeti, vzimq, -imeši wziąć
języčbnikb, -a m. poganin
język, -a m. język, lud; *języci* poganie
jęga, -ę f. choroba
junoša, -ę m. młodzieniec
jumb adi. młody
jutro, utro, -a n. ranek, jutro; adv. rano,
jutro; *jutreb, utreb* adv. rano
juže, uže, ju, u adv. już

kaferbnaumb, -a m. Kafarnaum

kako adv. jak?

kakb pron. jaki?

kamenije, -ija n. coll. kamienie; *kame-
nijemb pobiti* ukamienować

kamenyb adi. kamienny

kamēnb adi. kamienny

kany, kamēb, -ene m. kamień

kana galilei (nieodm.) Kana Galilejska;

kana galileiska, kana galileisky

kela nova, kela novy gr. Kelanoba

klañati sę, -ñajq, -ñaješi sę kłaniać się,
padać przed kimś

poklañati sę pokłonić się

klētb, -i f. izba, cela

klēti, klēnb, -neši kłąć

klēti sę, klēnbq, -neši sę przysięgać się,
przysięgać

klētva, -y f. przysięga

klimentb, -a m. Klemens

klioskaurb, -a m. Klioskaur

koliko adv. ile?

kolb adv. jak bardzo?

kolimbi adv. o ile?

*Konstantinb (Konstantinb, Konstantinb),
-a* m. Konstantyn

konēcb, -a m. koniec

koñb, -ña m. koń

kopati, -pl'q, -pl'eši kopać

iskopati wykopać

korabl'b, -la m. łódź

korabbnikb, -a m. marynarz

kosnqti, -nq, -neši dotknąć

kosnqti sę dotknąć się

prikosnqti sę dotknąć się

koštb, -i f. kość
kotoryjb pron. który? kto?
kovb, -a m. zasadzka
kqdu adv. skąd?; *ots kqdu* skąd?

krajb, -ja m. skraj, brzeg

krēpostb, -i f. siła, moc

krēpōkb adi. silny, mocny

kromēšnb adi. zewnętrzny

krotōkb adi. łagodny, cichy

krovb, -a m. dach

kryti, -jē, -ješi kryć

otskryti odkryć

pokryti pokryć

sakryti skryć, ukryć

krōvb, -vve f. krew

krōstiteľb, -la m. chrzciciel

krōstijanb, -a m. chrześcijanin

krōstiti, krōstq, -stiši chrzcić

krōstb, -a m. krzyż

krōštenije, -ija n. chrzczenie, chrzest

kupiti, -pl'q, -piši kupić

kupovati, -ujq, -uješi kupować

kyjb, ky pron. jaki?

kyprskb adi. cypryjski

kō praep. z dat. ku

kōde adv. gdzie?

kōgda, kogda adv. kiedy?; coni. gdy

kōnēšb, -a m. książkę, pan

kōniga, -y f. księga, pismo

kōnigy (pl.) list, księgi

kōnižbnikb, -a m. uczoney w piśmie

kōto pron. kto?

kōžbdo pron. każdy

lakati, lačq, -češi łaknąć, czuć głód,
p. *alkati*

laktb, -i m. lokieć

lazarb, lazarb (-orō), -ra, -ra m. Ła-
zarz

leģeonb, -a m. legion

lešti, leģq, -žeši leć, położyć się

vzlešti zasiąść, położyć się (do stołu)

lešati, -šq, -šiši leżeć

vzlešati leżeć przy stole

lēsti, lēzq, -zeši leżeć
izlēsti wyleżeć, wyjść
prlēsti przeleżeć, przejść
vālēsti wleżeć, wejść

lēsb, -a m. las

lēto, -a n. lato, rok

li partic. czy? czyż?; coni. albo; *li* —

li albo — albo; *ili* albo

lice, ličese n. lico, oblicze

licemērb, -a m. obłudnik, hipokryta

liχo adv. nadmiernie, zbyt, byle
jak, lichy

liχb adi. nadmierny, zbyt, byle
jaki, lichy

listvije, -ija n. coll. liście, listowie

lišati, -ajq, -aješi pozabawiać

lišati sę cierpieć niedostatek

lišiti, -šq, -šiši pozabawić

lišiti sę być pozabawionym

loviti, vlq, -viši łowić

lože, -a n. łoże

lōkavb adi. podstępny, zły

lōkavnb adi. jw.

lubiti, -bl'q, -biši lubić, kochać

vzrlubiti ukochać, umilować

lubodējanije, -ija n. cudzołóstwo, roz-
pusta

lubodējica, -ę f. nierządnicą

luboništ'b adi. miłosierny, kochający
biednych

luby, -vve f. miłość

ludije, -ijb m. pl. tant. ludzie

ludskb adi. ludzki, ludzi, ludu

lutē adv. mocno, surowo, okrutnie,
bardzo

lutb adi. surowy, okrutny

lōgati, lōžq, lōžeši łągać, kłamać

lōžb, -ę f. kłamstwo

lōžb adi. kłamliwy, fałszywy

lvōb, -a m. lew, Léon

malo adv. mało

malomošt'b, -i m. biedny, biedak; adi.
chromy

malb adi. mały; *vō malē* trochę, wkrótce

mamona, -y f. mamona, pieniądze
manastyrʹ, monastyrʹ, -ra m. klasztor
mariinʹ adi. poss. Marii
marija, -ije f. Maria
marta, -a f. Marta
martʹ, -a m. marzec
mati, -ere f. matka
mazati, -żq, -žeši mazać, namaszczać
pomazati namaścić
mečʹ, mьčʹ, -a m. miecz
mesti, -metq, -teši miotać, rzucać
metati, -meštq, -šteši jw.
vʹmetati wrzucić
metodii (-ijʹ), -ija m. Metody
měra, -y f. miara
měriti, -rʹq, -riši mierzyć
vʹzoměriti odmierzyć
měsęcʹ, -a m. miesiąc
město, -a n. miejsce
mětati, -tajq, -taješi iter. od *mesti* i *metati* miotać, rzucać
pomětati porzucać, rzucać
vʹmětati wrzucać
michailʹ, -a m. Michał
milostivʹ adi. miłosierny, litościwy
milostyni, -ynę f. jałmużna
milostʹ, -i f. litość, łaska
milovati, -ujq, -uješi litować się
pomilovati zlitować się
milʹ adi. litość budzący, miły
mimo iti p. *iti*
mirʹ, -a m. świat, pokój
mladzʹ adi. młody
mlěko, -a n. mleko
mlěti, -lešq, -leši mleć
mlōva, -y f. mowa, szemranie, wieść
mlōcanije, -ija n. milczenie
mlōcati, -čq, -čiši milczeć
umlōcati umilknąć
mojʹ pron. mój
moliti, -lʹq, -liši prosić
moliti sę modlić się
pomoliti sę pomodlić się
molitva, -y f. modlitwa, prosba
monastyrʹ p. *manastyrʹ*

morava, -y f. Morawa, Morawy
moravskʹ adi. morawski
moře, -ra n. morze
mosei, -mosěi (-ejʹ, -ějʹ), *mosi*, -eja, -ėja m. Mojżesz
mošti, *mogq*, *možeši* móc
pomōsti pomóc
moštʹ, -i f. moc
mōčeniye, -ija n. męczeństwo, męka
mōčeničkʹ, -a m. męczennik
mōčiti, -čq, -čiši męczyć
mōka, -y f. męka
mōžʹ, -a m. mąż, męczyzna
mōžʹskʹ adi. męski
mōžʹstvʹnʹ adi. męzny, męski
mrěti, -mrq, -mrěši mrzeć
umrěti umrzeć
mrětvʹ adi. martwy
my pron. my
myra (*mira*), -y f. maść, olejek, wonność
myro (*miro*), -a n. jw.
mysliti, -šlʹq, -šliši myśleć
pomysliti pomysleć
myslʹ, -i f. myśl
mytarʹ, -ra m. celnik
myti, -myjq, -ješi myć
omyti obmyć
mʹnogo adv. dużo, mnogo
mʹnogoglagolaniye p. *glagolaniye*
mʹnogʹ adi., pron. liczny, mnogi
mʹněti, -mʹnq, -niši myśleć, mniemać, sądzić
mʹněti sę myśleć sobie, wydawać się
usqmʹněti sę zwątpić
mʹnii adi. compar. mniejszy
mʹzda, -y f. nagroda, zapłata
na praep. z acc. i loc. na
načęlo, -a n. początek
načęti, -čęnq, -čęneši zacząć
načętkʹ, -a m. początek
nadzʹ praep. z acc. i instr. nad
naimʹmnikʹ, -a m. najemnik
nakovalʹo, -a, *nakovalʹno*, -a n. kowadło

nalagati, -ajq, -aješi iter. od *naložiti*
nakładać
naložiti, -žq, -žiši nalożyć; *naložiti sę*
na *molitvq* oddać się modlitwie
nāpasti p. *pasti*
nāpastʹ, -i f. napaść, niebezpieczeństwo,
zło, pokusa
nāplniti, -nq, -niši napełnić
nāplniti sę napełnić się, być napełnionym
nāpoiti, -pojq, -poiši napoić
narešti p. *rešti*
naricati, -ajq, -aješi nazywać
narodʹ, -a m. lud, rzesza, tłum, naród;
narodʹ (pl.) tłumy, rzesze
nasaditi, -šdq, -diši nasadzić
nasladiti sę, -šdq, -diši sę użyć, rozkoszować się
naslěditi p. *slěditi*
naslědovati p. *slědovati*
naslědnikʹ, -a m. następca, spadkobierca
nastati p. *stati*
nastaviti, -vʹq, -viši nastawić, skierować
nastavnikʹ, -a m. przełożony, zwierzchnik, mistrz
nasytiti, -štq, -tiši nasycić
nasytiti sę nasycić się, zostać nasyconym
našʹ pron. nasz
naučiti p. *učiti*
ne partic. (negacja) nie
ne — *ni* con. ani — ani
nebeskʹ adi. niebieski
nebo, -ese n. niebo
nečistʹ adi. nieczysty
nenaviděti, -šdq, -diši nienawidzieć
vʹznenaviděti znenawidzieć
nepobědinvʹ part. praes. pass. niezwycięzony, niepokonany, p. *běditi*
nepravʹdʹnʹ adi. niesprawiedliwy
neprijaznʹ, -i f. zło, szatan
nesti, -nesq, -seši nieść
iznesti wynieść

ponesti ponieść
prinesti przynieść
vʹnesti wnieść
vʹznesti wznieść
něčto pron. coś
někto pron. ktoś
němьcʹ, -a m. Niemiec
něsmʹ = *ne jesmʹ* p. *byti*, *ne byti*
ni partic. (negacja) ni, ani
ni — *ni* con. ani — ani; p. *ne*, *ne* — *ni*
ničtože pron. nic
nikodimʹ, -a m. Nikodem
nikoliže adv. nigdy
nikdeže adv. nigdzie
niktože pron. nikt
nikyize (*nikyjbže*) pron. żaden
ništʹ adi. ubogi
noga, -y f. noga
nositi, -nošq, -siši iter. od *nesti* nosić
iznositi wynosić
ponositi zlorzeczyć
prinositi przynosić
noštʹ, -i f. noc
noštʹnʹ adi. nocny
novʹ adi. nowy
nqđiti, -šdq, -diši lub *nuditi*, -šdq, -diši
zmuszać
nqšda lub *mužda*, -y f. przymus, gwałt, konieczność
nynja (*nyně*) adv. teraz, ninie
nʹ con. lecz, ale
o praep. z acc. i loc. o
o! interi. ol
oba, *obě* num. obaj, oba, obie; *oba na*
desęte num. dwanaście; p. *dwā*, *dvō*
obače adv. jednak
obęti p. *jęti*
obimati p. *imati*
obiti p. *iti*
oblačati sę, -čajq, -čaješi sę (iter. od
oblačiti) odziewać się, ubierać się
oblačiti, -čq, -čiši oblec, odziać
oblakʹ, -a m. obłok

oblastь, -i f. moc, władza
oblěšti p. vlěšti
oblobyžati, -zaję, -zaješi obcalować, uca-
lować
obrěsti, obręštę, -šteši znaleźć
obrětati, -taję, -taješi (iter. od obrěsti)
znajdywać
obujati, -jaję, -jaješi zwietrzeć, stać się
niesmacznym
obyčajь, -ja m. obyczaj, zwyczaj
oba (ob) praep. z acc. o, przez
oba (ob) nošty przez całą noc
ob onь polь z tamtej strony
očištenije, -ija n. oczyszczenie
odežda, -ę f. odzienie, ubranie, szata
odějati, oděti, oděje, -ješi lub odeždę,
-ždeši odziać, p. dėti
odryžati p. dryžati
ognь, -i m. ogień
ograditi, -ždę, -diši ogrodzić
ogrešti p. grešti
oko, očese n. oko
ole! interi. ol, ochl
oltarь, -ra m. ołtarz
omyti p. myti
onь pron. on, tamten, ów
oplotь, -a m. płot
opravьdanije, -ija n. sąd, wyrok, spra-
wiedliwość
oręžije, -ija n. oręż
oslabiti, -blę, -biši osłabić
oslablennь part., adi. osłabiony, porażony
osoliti, -lę, -liši osolić
osmь num. ósmy
osmь num. osiem
osęditi p. sęditi
osęždati, -ždaję, -ždaješi (iter. od oso-
diti) osędzać
otiti p. iti
otrěti p. trěti
otročę, -ęte n. dziecko
otroksь, -a m. dziecko, chłopiec, sługa
otь praep. z gen. od, z
otakędu adv. skąd
otakryti p. kryti

otъpustiti p. pustiti
otъpustati, -aję, -aješi iter. od otъpustiti
odpuszczać
otvrešti p. rešti
otvrynęti, -nę, -neši odepchnąć, odrzu-
cić
otvęštati, -aję, -aješi odpowiadać
otvęrešti, -vręzę, -zeši otworzyć
otvęrešti, -vręgę, -žeši odrzucić
otць, -a m. ojciec
otць adi. poss. ojców, ojca
otцьstviije, -ija n. ojczyzna, strony ro-
dzinne, rodzina
otцьstvo, -a n. jw.
ovь pron. ów
ovьca, -ę f. owca
ovьць adi. poss. owczy
oženiti sę, -nę, -niši sę ożenić się

oglь (ogalь), -a m. węgiel, kąt
oglь, -i m. węgiel
oglennь (ogalennь) adi. węgielny
otroba, -y f. wnętrznosci
pęta, -y f. pęto, więzy
pęzъkь adi. wąski
pęze, -a n. pęto, więzy
pače adv. więcej, raczej
paguba, -y f. zguba
paky adv. znowu, znów
paliti, -lę, -liši palić
papa, -y m. papież
papežь, -a m. papież
pasti, padę, -deši paść, padnę, pad-
niesz
pasti sę jw.
napasti napaść, paść (na co); napasti
na vyję paść na szyję
pripasti przypaść; pripasti kь kolěno-
ma przypaść do kolan (do nóg)
pasti, pasę, -seši paść (karmić), pasę, pa-
siesz
spasti uratować, zbawić
pastuřь, -a m. pasterz
pastyrь, -ra m. pasterz

patriarxь, -a m. patriarcha
patriarxьstvo, -a n. godność patriarchy
paulь, -a m. Paweł
pavьlь, -a m. Paweł
pešti sę, pekę, -češi sę troszczyć się
petrь, -a m. Piotr
pęna, -y f. piana
pęnežь, -a m. pieniądz
pęsnь, -i f. pieśń
pęсь adi. pieszy
pęti, poję, -ješi śpiewać
vęspęti zaśpiewać
pęti, pęnę, pęneši piąć (przeważnie z pre-
fiksami)
propęti ukrzyżować
raspęti rozpiąć, ukrzyżować
pęty num. piąty
pęty num. pięć
pilatь, -a m. Piłat
pisati p. psati
pismę, -ene n. litera
pišta, -ę f. pokarm, pożywienie
pitěti, -ęje, -ęješi karmić, żywić
piti, piję, piješi pić
upiti sę upić się
plačь, -a m. płacz
plakati (se), -čę, -češi (se) płakać
plakati, -čę, -češi płukać
plęsati, -šę, -šeši płaść, tańczyć
plodь, -a m. plód, owoc
plьtь, -i f. ciało
plьnь adi. pełny
po praep. z dat., acc., loc. po
pobęditi p. będiti
pobiti p. biti
počrěti p. črěti
podati p. dati
podobiti sę, -blę, -biši sę upodobnić się,
być podobnym
podobennь adi. podobny
podrugь, -a m. towarzysz, bliźni
podrušije, -ija n. małżonka, współmał-
żonek
podь praep. z acc., instr. pod
podvignęti p. dvignęti

poglumiti sę, -mlę, -miši sę rozmyślać
pogrebenije, -ija n. pogrzeb
pogubiti p. gubiti
pořvaštati, -štaję, -štaješi iter. od pořva-
titi porywać
pořvatiti, -štę, -tiši pochwycić
poiti p. iti
pojęti p. jęti
pokazati, -šę, -žeši pokazać
poklaňati sę p. klaňati sę
pokora, -a m. pokora
pokryti p. kryti
polagati, -aję, -aješi podawać, kłaść
pole, -la n. pole
položiti, -žę, -žiši położyć
polь, -u m. połowa, strona
polьga, -e f. korzyść, nagroda
pomazati p. mazati
pomętati p. mętati
pomilovati p. milovati
pomoliti sę p. moliti sę
pomosti p. mošti
pomostьnikь, -a m. pomocnik
pomysliti p. mysliti
pomyslati, -aję, -aješi iter. od pomysliti
zamyślać, rozmyślać
ponesti p. nesti
ponę, ponęže coni. ponieważ
ponositi p. nositi
popirati, -aję, -aješi deptać, rozdepty-
wać
popьrati, -perę, -reši podeptać, zdeptać
poręgati sę p. ręgati sę
poslędь adv. wreszcie, nareszcie, w koń-
cu, ostatnio
poslędennь adi. ostatni
poslušati p. slušati
pospęšunikь, -a m. pomocnik
postaviti, -vłę, -viši postawić, ustano-
wić
posalati, -salę, -saleši posłać
potomь (po tomь) adv. potem
potrębennь adi. potrzebny, stosowny, od-
powiedni

potknŭti se, -nŭ, -neši se potknąć się, natknąć się
poučiti se p. učiti
повелѣније, -ија n. rozkaz, przykaz, rozkazanie
повелѣти p. велѣти
повѣдати, -ајѣ, -ајешѣ opowiadać, głosić
propovѣдати głosić
повѣдѣти p. вѣдѣти
повиновати се, -ујѣ, -ујешѣ се poddawać się, być poddanym
poznati p. znati
poznavati p. znavati
пѣто, -а n. pęto
пѣтъ, -и m. droga
правѣда, -у f. prawda, sprawiedliwość
правѣднѣ adi. prawdziwy, sprawiedliwy, prawy
прѣбыти p. быти
прѣбывати p. бывати
прѣдати p. дати
прѣдрѣгѣ adi. najdroższy
прѣдрѣжати p. дрѣжати
прѣдѣ praep. z acc., instr. przed; adv. wprzód
прѣити p. ити
прѣлѣсти p. лѣсти
прѣлѣбы, -зѣ f. cudzołóstwo
прѣмрѣчѣнѣ adi. najmroczniejszy
прѣмудити, -муѣдѣ, -дѣши zwlekać
прѣтити, -штѣ, -тиши grozić
зaprѣтити zabronić
прѣѣде adv. dawniej, wcześniej; *прѣѣде даѣ* ne zanim, wcześniej nim; praep. z gen. przed
pri praep. z loc. przy
прибѣѣѣште, -а n. ucieczka
приблѣжити се, -ѣѣ, -ѣиши се przybliżyć się
причѣстїе, -ија n. uczestnictwo, udział
пригласити p. гласити
приходити p. ходити
приимати p. имати
пријѣти p. јѣти
прикѣлѣтити се, -ѣѣ, -ѣиши се zgadzać się, odpowiadać, zdarzyć się

прикоснѣти се p. коснѣти
прилѣпѣти, -плѣ, -пиши przylepić
прилѣпѣти се przystać (do ...)
прилѣтити се, -ѣѣ, -ѣиши се zdarzyć się
прилѣпѣти, -плѣ, -пиши przyłgnąć, przylepić się
принести p. нести
приносити p. носити
припастѣ p. пастѣ
прискрѣбѣнѣ adi. smutny, zasmucony
пристѣпѣти, -плѣ, -пиши przystąpić
притеѣти p. теѣти
прити p. ити
притѣча, -ѣ f. przypowieść
привести p. вести
приврѣшти p. врѣшти
призѣвати p. зѣвати
призѣрѣти p. зѣрѣти
проѣје adv. dalej
проѣти (-ѣѣ) adi. pozostały, inny, dalszy
прохладити, -ѣдѣ, -дѣши ochłodzić
проити p. ити
проказа, -у f. trąd, zaraza
проказити, -ѣѣ, -ѣиши zarazić
проказѣнѣ part. praet. pass. od *проказити* trędowny
пропѣти p. пѣти
propovѣдати p. повѣдати
propovѣдѣти p. вѣдѣти
прорѣсти p. рѣсти
прорѣкѣ, -а m. prorok
просити, -ѣѣ, -ѣиши prosić
вспросити zapytać
вспросити poprosić
прославити p. славити
прославѣлати, -влѣјѣ, -влѣјешѣ iter. od *прославити* wysławiać, wychwalać
прострѣнѣ adi. obszerny
прострѣти, -стрѣ, -стрѣши wyciągnąć, rozszerzyć
простѣ adi. prosty
просвѣтити p. свѣтити
прошенїе, -ија n. proszenie, prośba
противѣ adv. przeciwko, według; praep. z dat. przeciw, naprzeciw

противѣ adv. przeciwko, naprzeciw
противѣнѣ adi. przeciwny, wrogi
прѣвѣје adv. compar. pierwiej, wpierw, wcześniej
прѣвѣ num. pierwszy
пустити, -штѣ, -стиши puścić
отѣпустити odpuścić, odprawić, puścić wolno
пустыни, -нѣ f. pustynia
писати, писати, пиѣѣ, пиѣши pisać
пѣсѣ, -а m. pies
работати, -тајѣ, -тајешѣ robić, pracować, służyć, być niewolnikiem
рабѣ, -а m. sługa, niewolnik
раѣтити, -ѣѣ, -ѣиши raczyć, zechcieć
ради praep. i postpozycja (część) z gen. dla, z powodu
радѣстѣ, -и f. radość
радѣвати се, -ујѣ, -ујешѣ се radować się, cieszyć się
рало, -а n. radło
раскајати се, -кајѣ, -кајешѣ се żałować
распѣти p. пѣти
распѣтїе, -ија n. skrzyżowanie dróg (ulic), rozdroże, róg
растаѣти, -ајѣ, -ајешѣ rozrzucać, niszczyć
растиславѣ p. rostislavѣ
растѣтити, -ѣѣ, -ѣиши rozrzucać, zniszczyć, utracić
растрѣгати, -гајѣ, -гајешѣ roztargać, porwać, zerwać
растрѣгнѣти, -нѣ, -неши zerwać, rozszarpać
раздѣлити, -лѣ, -лиши rozdzielić
раздрѣшити, -ѣѣ, -ѣиши rozwiązać, wyzwolić
раздрѣшити, -ѣѣ, -ѣиши zburzyć
разити се p. ити
разлѣѣ adv. różnie, rozmaicie
разорити, -орѣ, -ориши zburzyć, zniszczyć
разумѣти p. умѣти
разумѣ, -а m. rozum
разѣвѣ praep. z gen. prócz
ребро, -а n. żebro

рѣшти, рѣкѣ, рѣѣши rzec, powiedzieć
нарѣшти nazwać, naznaczyć
нарѣшти се być nazwanym
отѣрѣшти odmówić
отѣрѣшти се wymówić się, usprawiedliwić się
рѣѣ, -и f. mowa
рѣка, -у f. rzeka
рѣпїе, -ија n. coll. ciernie
римскѣ, римскѣ adi. rzymski
риза, -у f. szata, odzieniec, ubranie
родитѣлѣ, -ла m. rodzic; *родитѣла* dual. rodzice
родити, -ѣдѣ, -дѣши rodić
родѣ, -а m. ród, urodzenie
рогѣ, -а m. róg
rostislavѣ, rastislavѣ, -а Rościśław
роѣдѣство, -а n. urodzenie, urodziny
роѣѣѣ, -а m. strączek
рогати се, -ајѣ, -ајешѣ се urągać, naigrawać się
porogati се jw.
рѣка, -у f. ręka
румскѣ p. римскѣ
рыба, -у f. ryba
samarija, -ијѣ f. Samaria
samaraninѣ, -а m. samarytańczyk
samaranyini, -нѣ f. samarytanka
sampsonѣ, -а m. Samson
samѣ pron. sam
санѣ, -а (-и) m. urząd; *санѣ дрогарискѣ* urząd drongariusza
se pron. to, partic. oto; p. *se*
sedmѣ num. siódmy
sedmѣ num. siedem
selo, -а n. niwa, pole, wieś
sestra, -у f. siostra
сѣдѣти, -ѣдѣ, -дѣши siedzieć
сѣмѣ, -ене n. siemię, nasienie
сѣмо adv. tu
сѣшти, сѣдѣ, сѣдѣши siąść
сѣ pron. się
sice adv. tak
sicѣ pron. taki

silá, -y f. siła, moc, cud
silwija, -iję f. Sylwia
skoro adv. prędko, skoro; *vъ skorě* wkrót-
 ce
skozě p. *skwozě*
skrazьtati, -zьstq, -zьšteši zgrzytać
skrazьtь, -a m. zgrzyt, zgrzytanie
skwozě, *skozě* praep. z acc. przez
sladъkъ adi. słodki
slastь, -i f. słodycz, rozkosz; *vъ slastь*
 z rozkoszą, z przyjemnością
slawa, -y f. slawa
slawiti, -vľq, -viši sławić
 proslaviti wysławić
slěditi, -zđq, -diši śledzić, iść za ...
 naslěditi odziedziczyć, osiąść
slědovati, -ujq, -uješi następować
 naslědovati odziedziczyć
slědzь, -a m. ślad
slověninъ, -a m. Słowianin
slověnskы adv. po słowiańsku
slověnskъ adi. słowiański
slovo, -ese n. słowo, mowa, nauka, ho-
 milia
sluga, -y m. sługa
sluchъ, -a m. słuch, wieść
sluшati, -ajq, -aješi słuuchać
 posluшati posłuchać, być posłusznym
slyшati, -zq, -liši słyszeć
 uslyшati usłyszeć
slъnce, -a n. słońce
smokovъnica, -ę f. drzewo figowe, figa
smokovъničьnъ adi. figowy, dotyczący
 figi
smoky, -zve f. figa
solomonъ, -a m. Salomon
solunianinъ, -a m. solunianin
solunskъ adi. solunski; *solunskъ gradъ*
 Sołuńsk, Sołuń (gr. Saloniki)
solь, -i f. sól
sotona, -y f. szatan
sqčьcъ, -a m. sęczeć, źdźbło
sqđii (-ijь, -ujь), -iję m. sędzia
sqđiti, -zđq, -diši sądzić
 osqđiti osądzić

sqđo, -a m. sąd
sqđьrъ, -a m. przeciwnik
srěda, -y f. środek
srědъce, -a n. serce
stado, -a n. stado
starěišina, -y m. starszy, przelozony,
 przedniejszy
starъ adi. stary
starьcъ, -a m. starzec, starszy
stati, *stanq*, -neši stanąć
 nastati nastać; *члěbъ nastavъšaago dne*
 chleb powszedni
stlępъ, -a m. słup, wieża
stojati, *stojq*, *stoiši* stać
dostojati należeć, przystać
ne dostoiшъ nie przystoi, nie godzi
 się
stradati, -zđq, -zdeši cierpieć
straxъ, -a m. strach
strana, -y f. strona, okolica, kraina,
 obczyzna
stratigъ, -a m. strateg, naczelnik, do-
 wódca
strěšti, *stręgq*, -zeshi strzec
stuzьdъ p. *stuzьdъ*
stagna, *stagna*, -y f. ulica, droga
stuzъa, -ę f. ścieżka, droga
suxъ adi. suchy
sujetъnъ adi. próżny, niegodziwy
sušiti, -zq, -liši suszyć
synъ, -u m. syn
sъ praep. z gen., instr. z
sъbirati, -ajq, -aješi iter. od *sъbirati* zbie-
 rać
sъblъusti p. *blъusti*
sъborъ, -a m. zbiór, zebranie, zbiór
sъbrati p. *brati*
sъdravije, -ija n. zdrowie
sъdravъ adi. zdrowy, zdrów
sъgręšiti p. *gręšiti*
sъxъnqti, -nq, -neši schnąć
isъxъnqti (= *is-sъxъnqti*) wyschnąć,
 uschnąć
usъxъnqti uschnąć
sъxъditi p. *xъditi*

sъxъraшati, -ajq, -aješi zachowywać
sъkazati, -zq, -zeshi lub -zajq, -zaješi
 opowiedzieć, przedstawić, wyka-
 zać
sъkrušiti, -zq, -liši skruszyć, rozbić
sъkrušiti sę skruszyć się, rozbić się,
 zostać skruszonym, rozbitym
sъkryti p. *kryti*
sъlozъiti, -zq, -zishi złożyć, zestawić
sъmęrnъno adv. pokornie
sъmęrnъnъ adi. pokorny
sъmiriti sę, -mirq, -riši sę pojednać się
sъmirati, -rajq, -raješi czynić pokój,
 zgodę
sъmrъtъ, -i f. śmierć
sъniti p. *iti*
sъniti sę p. *iti*
sъnitije, -ija n. zejście, zstąpienie; *sъni-
 tije grobъnoje* zejście do grobu
sъnъ, -a m. sen
sъnъmište, -a n. miejsce zebrań, zbór,
 synagoga
sъnъmъ, -a m. zebranie, zgromadzenie
sъpasenije, -ija n. zbawienie
sъpasti p. *pasti*
sъpasъnъ adi. zbawczy
sъpati, *sъplъq*, *sъpiši* spać
sъręsti, *sъręstq*, -zeshi spotkać
sъstaviti, -vľq, -viši zestawić
sъto num. sto
sъtręti p. *tręti*
sъtręsti p. *tręsti*
sъtъnikъ, -a m. setnik
sъtvoriti p. *tvoriti*
sъvędęnije, -ija n. świadectwo
sъvędętelъ, -vъa m. świadek
sъvędętelъstvo, -a n. świadectwo
sъvędętelъstvovati, -stovujq, -stovuješi
 świadczyć
sъvędęti p. *vędęti*
sъvęta, -a m. rada
sъvęzati, -vęzq, -zeshi i -vęzajq, -zaješi
 związać, łączyć
sъzъdati, *sъzъzđq*, *sъzъzdeši* wybudować,
 stworzyć

sъ, *si*, *se* pron. ten (ten tu)
sъde adv. tutaj
svęšta, -ę f. światło, ogień, świeca
svętilъnikъ, -a m. pochodnia
svętititi, -štq, -tiši świecić, oświecać
prosvętititi oświecić
svęta, -a m. światło, świat
svętlo adv. świetliście, jasno
svętlъ adi. jasny, świecący
svętititi, -štq, -tiši świecić
svętoplękъ, -a m. Świętopelk
svęta adi. święty
svinija, -ję f. świnia
svinъ adi. świński
svojъ pron. swój
svęti, *svęstq*, -tiši świecić, błyszczeć
svęti sę świecić się

šestъ num. szósty
šestъ num. sześć
šetanije, -ija n. hałas, pycha
širokъ adi. szeroki
štuzьdъ, *stuzьdъ*, *tužьdъ* adi. cudzy, obcy
šuica (*šujica*), -ę f. lewica
šujъ (*šuji*) adi. lewy

taina, -y f. tajemnica, skrytość
tainъ adi. tajny, tajemny
tako adv. tak; *takože*, *takožde* tak samo
takъ pron. taki
tamo adv. tam
tekti, *tekq*, -česhi ciec, biec
pritekti przybiec
tę partic. oto
tęlo, -ese n. ciało
tęmъze p. *tъ*
tęsnъ adi. ciasny, wąski
ilęsti, *tlękq*, -česhi tłuc, pukać
točilo, -a n. prasa winna
togda p. *tgda*
tolikъ pron. tak wielki
tolъma, *tolъmi* adv. tyle, tak wiele
topiti, -plъq, -piši topić
istopiti wytopić; *istopiti sę* rozbić się
utopiti utopić

tožde adv. to samo
trepetati, -šćq, -šteši drzeć
vstrepetati zadrzeć
trėti (-ijb, -bjb) num. trzeci
trėtije (-ije) po raz trzeci
trėbovati, -ujq, -uješi potrzebować
trėti, trq, trėši trzeć
otrėti otrzeć
sotrėti zetrzeć
trėsti, trėsq, -seši trząść
sotrėsti strząść, zatrząść
trije, tri num. trzy
trqsa, -a m. trzęsienie
trqta, -a m. oddział (wojska)
trupb, -a m. trup
trunije, -ija n. coll. ciernie
trustb, -i f. trzcina
tu adv. tam
tuždb p. *štuždb*
ty pron. ty
tysęsti, *tysqsti*, -ę num. tysiąc
tysqstunika, -a m. tysięcznik
tb pron. ten, tamten; *tažde*, *taže* ten sam; *tėmže* dlatego
tgda, *togda* adv. wtedy
tkzmo adv. tylko
tkstanije, -ija n. skwapliwość, pośpiech, gorliwość, pragnienie
tkštati, *tkštq*, *tkštiši* spieszyć, starać się
tkšteta, -y f. nicość, uluda, marność
tkštetunb adi. marny, niecny
tkma, -y f. ciemność; niezliczona ilość
tkmnica, -ę f. ciemnica, więzienie
tkmunb adi. ciemny
tvoyb pron. twój
tvoriti, -rę, -riši tworzyć, czynić
satvoriti stworzyć, uczynić
tvrbdb adi. twardy

u praep. z gen. u
u, *uže* p. *juže*
ubėditi p. *bėditi*
ubiti p. *biti*
ubo conī. bowiem
ubojati sę p. *bojati* sę

učenikb, -a m. uczeń
učitelb, -la m. nauczyciel
učiti, *učq*, *učiši* uczyć
naučiti nauczyć
poučiti pouczyć; *poučiti* sę uczyć się, starać się
ugoditi, -ždq, -diši dogodzić, podobać się
umėti, *umėjq*, -ješi umieć
rozumėti rozumieć
umlbcati p. *mlbcati*
umrėti p. *mrėti*
umrvoviti, -vlq, -viši zamordować
umab, -a m. umysł, rozum
umanoženije, -ija n. rozmnożenie
umanožiti, -žq, -žiši powiększyć, uczynić licznym
unyti, -nyjq, -nyješi nie dbać, wątpić
upitėti, -tėjq, -tėješi utuczyć; p. *pitėti*
upiti sę p. *piti*
upodobiti, -blq, -biši zrównać, upodobnić; p. *podobiti* sę
upraviti, -vlq, -viši skierować, rządzić
uprvati, -ajq, -aješi ufać, mieć nadzieję
usėknqti, -nq, -neši usieć, ściąć
uslyšati p. *slyšati*
usqmėnėti sę p. *qmėnėti* (sę)
usramlėti sę, -ajq, -aješi wstydzic się
usta, *ustb* n. pl. t. usta
ustojati, -stojq, -iši panować
ustroitī, -jq, -iši zestawic
ustramiti sę, -mlq, -miši sę rzucic się
ustbna, -y f. wargę
usėknqti p. *sėknqti*
usnqti, -nq, -neši usnąć, zasnąć
utėšiti, -šq, -išiśi ucieszyć; *utėšiti* sę ucieszyć się, być pocieszonym
utopiti p. *topiti*
utrė p. *jutro*
utro p. *jutro*
utvrbđiti, -ždq, -diši utwierdzić, umocnić
utvrbđati, -ždajq, -ždaješi utwierdzać
utvrbđenije, -ija n. utwierdzenie, wzmocnienie

uzvrėti p. *zvrėti*
uže p. *juže*

variti, -rę, -riši wyprzedzić
varati, -rajq, -raješi wyprzedzać
vašb pron. wasz
večerb, -a m. wieczór
večera, -rę f. wieczerza
velėti, -lę, -liši kazać
povelėti rozkazać, polecic
velii (*velijb*) adi. wielki
velikb adi. jw.
velunū adv. bardzo
veseliti sę, -lę, -liši sę weselic się, cieszyć się
veselb adi. wesoly
vesti, *vedq*, -deši wieść, prowadzić
izvesti wyprowadzić
privesti przywieść, przyprowadzić
vvesti wprowadzić, wwieść
vesti, *vezq*, -zeši wieść
vėčunb adi. wieczny
vėdėti, *vėmb*, *vėsi* wiedzieć
povėdėti powiedzieć
propovėdėti głosić
sėvėdėti rozumieć, być świadomym, być świadkiem
vėkujī (*vėkujb*) adi. wieczny, wiekuisty
vėkb, -a m. wiek
vėra, -y f. wiara; *vėrq jėti* uwierzyć
vėrovati, -ujq, -uješi wierzyć
vėtrb, -a m. wiatr
vėštii (-ijb) adi. compar. większy
vėzati, -žq, -žeši wiązać
vidėti, *višdq*, -diši widzieć
vino, -a n. wino
vinogradb, -a m. winnica, winne lato-rośle
vitanija, -iję f. Betania
vladyka, -y m. władca, pan
vlaχb, -a Włoch; *vlasī* pl. Włosi i Włochy
vlastb, -i f. władza, moc
vlasb, -a m. włos
vłėsti, *vłėkq*, -čėši wlec, ciągnąć

oblėsti (= *ob-vłėsti*) sę oblec się, odziać się
vłėkb, -a m. wilk
vłėna, -y f. fala
voda, -y f. woda
vodonosb, -a m. naczynie do wody, stągiew
vodunb adi. wodny
voinb (*vojinb*), -a m. żołnierz
vojevoda, -y m. wojewoda, dowódca
volb, -lę f. woła
volb, -u m. wół
vońb, -ńę f. woń
vragb, -a m. wróg, nieprzyjaciel
vrata, *vratb* n. pl. t. wrota
vratiti, -šćq, -tiši wrócić
vzvratiti zwrócić
vzvratiti sę wrócić (się), powrócić
vrėmb, -ene n. czas
vrėsti, *vrugq*, -žeši rzucic
privrėsti przyrzucic
privrėsti sę natknąć się, uderzyć się
vsvrėsti wrzucic
vrχb, -a m. wierzch
vy pron. wy
vyja, -ę f. szyja
vysokb adi. wysoki, compar. *vyšii*, *vyše* (n. i adv.)
vyše adv. wyżej
vyšunb adi. najwyższy
vš praep. z acc., loc. w
vščera adv. wczoraj
vščerašunb adi. wczorajszy
všdati p. *dati*
všxoditi p. *xoditi*
všlėsti p. *lėsti*
všmetati p. *metati*
všmėstiti, -mėšćq, -mėštiši mieścić, obejmować
všmėtati p. *mėtati*
všnesti p. *nesti*
všnimati p. *imati*
všniti p. *iti*
všnqtrb adv. wewnątrz
všnqtrbjqdu adv. jw.

vona adv. na zewnątrz, precz
voprositi p. *prostiti*
voseliti, -l'e, -liši osiedlić; *voseliti* się
 osiedlić się
vosgotěti p. *gotěti*
voskrěsiti, -s'q, -s'isi wskrzesić
vosqda, -a m. komunია
vospěti p. *pěti*
vospriimati p. *imati*
vosprijeti p. *jeti*
vosprositi p. *prostiti*
vostati, -stanq, -staneši wstać
vostoka, -a m. wschód
vostrepetati p. *trepetati*
vostrobiti, -bl'q, -biši trąbić, zatrąbić, ogła-
 szać
votor num. wtóry, drugi
vovesti p. *vesti*
vovrěsti p. *vrěsti*
vozalkati p. *alkati*
vozbuditi p. *buditi*
vozdati p. *dati*
vozdvoignqti p. *dvoignqti*
vozęti p. *jeti*
vozglagolati p. *glagolati*
vozglasiti p. *glasiti*
voziti p. *iti*
vozlešti p. *lešti*
vozležati p. *ležati*
vozlubit p. *lubit*
vozmėriti p. *mėriti*
voznenaviděti p. *nenaviděti*
voznesti p. *nesti*
vozvėstiti, -stq, -stishi ogłosić
vozvratiti p. *vratiti*
vosak (*vosjak*, *vosėka*) pron. wszelki,
 każdy
vosęda adv. zawsze
vosemog, -mogqsta part. praes. act. od
vose mošti wszechmogący
vos pron. wszystko, cały
vos, -i f. wieś

za praep. z acc., instr., gen. (wyjątkowo) za

zabyti p. *byti*
zaczęlo, -a n. początek
zaiti p. *iti*
zakonoprěstqpnik, -a m. przestępca,
 gwałcieciel prawa
zakon, -a m. zakon, prawo
zapada, -a m. zachód
zapovėdăti, -vėm', -vėsi zapowiedzieć,
 rozkazać
zapovėd, -i f. przykazanie
zaprětiti p. *prětiti*
zastqpnik, -a m. zastępcia, obrońca
zastit'nik, -a m. obrońca
zatvoriti, -r'q, -riši zamknąć
zemla, -l'ę f. ziemia
zlatica, -ę f. sztuka złota, moneta
zlato, -a n. złoto
zmija, -ję f. żmija
znamenije, -ija n. znak
znati, *znajo*, *ješi* znać
poznati poznać
zqba, -a m. ząb
zle adv. źle
zls adi. źły
zvati, *zovq*, *zoveši* zwać, wołać, prosić
pozvati pozwać, wezwać
prizvati przywołać
zvřeti, *zvřq*, -riši patrzeć
prizvřeti spojrzeć
uzvřeti ujrzeć
zvėr, -i m. zwierz
zvėzda, -y f. gwiazda

zęlo adv. bardzo

ze coni. zaś, że; -ze partic.
zėlėzn adi. żelazny
zėna, -y f. żona, kobieta
zėnix, -a m. nowożeniec, oblubieniec
zėniti się, -n'q, -niši się żenić się
zėsti, *zėgq*, *zėzėši* palić
zėdati, -zėdq, -zėdeši pragnąć
zėzėda, -ę f. pragnienie
zėtel, -la m. mieszkaniec
zėiti, *zėvo*, *zėveši* żyć

zėditi (= *iz-zėiti*) przeżyć, wydać na
 życie
zėitije, -ija n. życie, żywot
zėivot, -a m. żywot, życie
zėiv adi. żywy
zėizn, -i f. życie
zėrėbę, -ęte n. żrebie
zėrėb'c, -a m. żrebie
zėrėti, *zėrėti*, *zėrę*, *zėrėši* składać ofiarę
zėrd, -i f. żerdź
zėrvoa, -y f. ofiara
zėdati, *zėdq*, -deši czekać

BIBLIOGRAFIA

Podaje się tu wykaz najważniejszej literatury przedmiotu w układzie rzeczowym dotyczącej wiadomości o języku scs., jego historii, systemie gramatycznym i słownictwie na tle porównawczym. W podanych pracach znajduje się dalsza obfita literatura.

Opracowania ogólne

M. Małeckie, *Najstarszy literacki język Słowian*. Biblioteka Studium Słowiańskiego Uniw. Jagiell., seria C, nr 1, Kraków 1947.

T. Lehr-Splawiński, *Żywoty Konstantyna i Metodego (obszernie). Przekład polski, ze wstępem i objaśnieniami oraz z dodatkiem zrekonstruowanych tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich*. Indeks wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich ułożyła J. Zamościńska-Kucałowa, Poznań 1959.

T. Lehr-Splawiński, *Konstantyn i Metody. Zarys monograficzny z wyborem źródeł*. Uzupełnił i wstępem poprzedził F. Sławski, Warszawa 1967.

T. Lehr-Splawiński, W. Kuraszkiewicz, F. Sławski, *Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich*, Warszawa 1954.

Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, I. *Fonologia*, Warszawa 1969, II, 1. *Fleksja imienna*, Warszawa 1971, II, 2. *Fleksja werbalna*, Warszawa 1973; 2. wyd. (jednotomowe), Warszawa 1979.

S. B. Bernštejn, *Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*, t. I, *Vvedenie, Fonetika*, Moskwa 1961, t. II, *Čeredovanija, Imennye osnovy*, Moskwa 1974.

A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, t. I, *Phonétique*, Paryż 1950, t. II, 1. *Flexion nominale*, 2. *Flexion pronominale*, Paryż 1958, t. III, *Le verbe*, Paryż 1966, t. IV, *La formation des nomer*, Paryż 1974, t. V, *La syntaxe*, Paryż 1977.

G. Y. Shevelov, *A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic*, Heidelberg 1964.

Gramatyki języka scs.

T. Lehr-Splawiński, Cz. Bartuła, *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*, 7. wyd., Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976.

Cz. Bartuła, *Gramatyka języka staro-cerkiewno-słowiańskiego z ćwiczeniami* (skrypt), Kielce 1976 (zawiera też wybór tekstów i słownik); 2. wyd., popr. Kielce 1978.

T. Brajerski, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, 6. wyd. Lublin 1977 (zawiera też wybór tekstów i słownik).

S. Słoński *Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego)*, Warszawa 1950.

H. Ułaszyn, *Język staro-cerkiewno-słowiański. Zarys gramatyki. Ćwiczenia. Słownik*, Lwów 1928.

J. Loś, *Gramatyka starosłowiańska*, Lwów—Warszawa—Kraków 1922.

A. M. Seliščev, *Staroslavjanskij jazyk*, cz. I, *Vvedenie, Fonetika*, Moskwa 1951. Cz. II, *Teksty, Slovar', Očerki morfologii*, Moskwa 1952.

V. P. Besedina-Nevzorova, *Staroslavjanskij jazyk*, Charków 1962.

A. I. Gorškov, *Staroslavjanskij jazyk*, Moskwa 1963.

B. I. Skupskij, *Staroslavjanskij jazyk*, cz. I, Machaczkała 1965, cz. II, Machaczkała 1967 (zawiera urywki tekstów i słowniczek).

G. A. Chaburgae v, *Staroslavjanskij jazyk*, Moskwa 1974.

J. Kurz, *Učebnice jazyka staroslověnského*, Praga 1969 (zawiera też wybór tekstów, słowniczki i ćwiczenia).

J. Hamm, *Gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika*, Zagrzeb 1947, 2. wyd. pt. *Staroslavenska gramatika*, Zagrzeb 1958.

K. Mirčev, *Starobŭlgarski ezik*, Sofia 1972.

A. Leskien, *Handbuch der albulgarischen (althirchenslavischen) Sprache*, 1. wyd. Weimar 1871, 8. wyd. Heidelberg 1962.

V. Vondrák, *Altkirchenslavische Grammatik*, 1. wyd. Berlin 1900, 2. wyd. Berlin 1912.

N. van Wijk, *Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, Berlin—Lipsk 1931. Przekład rosyjski: N. Van-Vejk, *Istorija staroslavjanskogo jazyka*, Moskwa 1957.

H. H. Bielfeldt, *Altslawische Grammatik*, Halle (Saale) 1961 (zawiera też wybór tekstów i słownik).

A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, t. I, *Grammaire*, Paryż 1948, 2. wyd. Paryż 1964. Przekład rosyjski t. I: A. Vajan, *Rukovodstvo po staroslavjanskomu jazyku*, Moskwa 1952.

H. G. Lunt, *Old Church Slavonic Grammar*, S-Gravenhague 1955, 2. wyd. S-Gravenhague 1959.

C. Verdiani, *Manuale di slavo antico*, Rzym 1956.

W. R. Schmalstieg, *An Introduction to Old Church Slavic*. 2. Ed. Columbus, Ohio 1983.

R. Večerka, *Staroslověština*, Praga 1984.

Gramatika na starobŭlgarskija ezik. Fonetika. Morfologija. Sintaksis (praca zbiorowa wydana przez Bułgarską Akademię Nauk), Sofia 1991.

Wybory tekstów

Poza mniejszymi wyborami i urywkami tekstów w niektórych podręcznikach (zob. wyżej) opracowane zostały następujące większe wybory tekstów scs. (ze słowniczkami):

S. Słoński, *Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich)*, 2. wyd. poprawione i uzupełnione, Warszawa 1952.

Chrestomatia słowiańska, cz. I, *Teksty południowo-słowiańskie*, Kraków 1949 (teksty scs. w opracowaniu F. Sławskiego).

V. Vondrák, *Kirchenslavische Chrestomathie*, Göttingen 1910.

V. Vondrák, *Čirkevňěslovanská chrestomatije*, Brno 1925.

M. Weingart, *Staroslověšké texty*, Praga 1937, 2. wyd. w opracowaniu J. Kurza pt. *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského*, Praga 1949.

A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, t. II, *Textes et glossaire*, Paryż 1948.

A. Vaillant, *Textes vieux-slaves*, I-II, Paryż 1968.

Słowniki

Prócz mniejszych słowników w wyborach tekstów, w niektórych podręcznikach (zob. wyżej) i opracowaniach zabytków (zob. § 2, b, c) istnieją następujące obszernie słowniki języka scs.:

F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Wiedeń 1862-1865 (przestarzały).

L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, Heidelberg 1955.

Slovník jazyka staroslověnského, Praga. Jest to najobszerniejszy słownik wraz z cytatami, wydawany w zeszytach przez Czechosłowacką Akademię Nauk od r. 1958. Dotychczas ukazały się hasła od a do t.

SKRÓTY I ZNAKI

Najczęstsze skróty wyrazowe w tekstach scs.

$\overline{a}gla$, $\overline{a}ngl$ = *angels*; $\overline{a}gla$ = *angela* itp.
 $\overline{a}pls$ = *apostols*, $\overline{a}poli$ = *apostoli* itp.
 $\overline{b}lgnb$, $\overline{b}lgsunb$ = *blagoslovens* lub *blagoslovens*
 $\overline{b}ys$ = *bysts*
 $\overline{b}s$ = *boga*, $\overline{b}a$ = *boga* itp.
 $\overline{b}zii$ = *bozii*
 $\overline{c}rky$ = *crbky*, $\overline{c}rkvb$ = *crakvb*
 $\overline{c}rso$, $\overline{c}rstvo$ = *cšsarbstvo*
 $\overline{c}rstvie$, $\overline{c}srstvie$ = *cšsarbstvije*
 $\overline{c}rb$, $\overline{c}rsb$ = *cšsarb*
 $\overline{c}ka$, $\overline{c}lka$ = *elovčka*, $\overline{c}ci$,
 $\overline{c}lci$ = *elovčci* itp.
 $\overline{c}lky$, $\overline{c}lsky$, $\overline{c}lka$ = *elovčbsky*, *elovčbska*
 $\overline{d}xa$ = *duxa*, $\overline{d}xa$ = *duxa* itp.
 $\overline{d}sa$ = *duša*, $\overline{d}še$ = *duše* itp.
 $\overline{e}vglie$ = *evangeliije*
 $\overline{g}li$, $\overline{g}lati$ = *glagolati*, $\overline{g}ljč$, $\overline{g}lč$ = *glagolč*, $\overline{g}la$ =
= *glagola*, $\overline{g}laše$ = *glagolaše*, $\overline{g}lje$, $\overline{g}le$ = *glagolę* itp.
 $\overline{g}lb$ = *glagolb*, $\overline{g}ly$ = *glagoly* itp.
 $\overline{g}nb$ = *gospodimb*, $\overline{g}na$ = *gospodina* itp.
 $\overline{g}nb$ = *gospodnb*

$\overline{g}o$ = *godpodb*, $\overline{g}i$ = *gospodi*, $\overline{g}a$ = *gospoda*, $\overline{g}ę$ =
= *gospodę* (*gospodja*) itp.
 $\overline{x}s$, $\overline{x}b$ = *xrista*, *xristosa*; $\overline{x}a$ = *xrista*, *xristosa* itp.
 $\overline{x}vb$ = *xristova*, *xristosova*
 $\overline{i}lb$ = *israillb*, $\overline{v}b$ $\overline{i}li$ = *vb israilli*
 $\overline{i}s$, $\overline{i}sb$ = *isusb*, $\overline{i}sa$ = *isusa*, $\overline{i}svi$ = *isusovi* itp.
 $\overline{i}svb$ = *isusovb*
 $\overline{k}on$, $\overline{k}c$ = *konceb*
 $\overline{k}sta$, $\overline{k}rstb$ = *krstb*
 $\overline{m}ol$ = *molitva*
 $\overline{m}tre$ = *matere*, $\overline{m}ri$ = *materi* itp.
 $\overline{n}bo$ = *nebo*, $\overline{n}bse$ = *nebese* itp.
 $\overline{n}bska$ = *nebesvska*, $\overline{n}bskoe$ = *nebesvskoje* itp.
 $\overline{n}bsnb$ = *nebesovnb*
 $\overline{o}cb$, $\overline{o}tcb$ = *otcb*, $\overline{o}ca$, $\overline{o}tca$ = *otca* itp.
 $\overline{o}čstvie$ = *otčbstvije*
 $\overline{p}rka$ = *proroka*, $\overline{p}rka$ = *proroka* itp.
 $\overline{s}nb$ = *synb*, $\overline{s}na$ = *syna* itp.
 $\overline{s}penb$ = *sšpasenb*, $\overline{s}pena$ = *sšpasena* itp.
 $\overline{s}psti$ = *sšpasti*, $\overline{s}pi$ = *sšpasi* itp.
 $\overline{s}rce$, $\overline{s}rdce$ = *sšrdce*, $\overline{s}rca$, $\overline{s}rdca$ = *sšrdca* itp.
 $\overline{s}vb$ = *svętb*, $\overline{s}vy$ = *svęty*, $\overline{s}tago$ = *svętaago* itp.
 $\overline{z}ač$ = *začęlo*

Terminy gramatyczne

A, acc. — accusativus, biernik
act. — activum, strona czynna
adi. — adiectivum, przymiotnik
adv. — adverbium, przysłówek
aor. — aoryst, aoristus, czas przeszły prosty —
dokonany, momentalny

coll. — collectivum, rzeczownik zbiorowy
compar. — comparativus, stopień wyższy
cond. — conditionalis, tryb warunkowy
coni. — coniuuctio, spójnik
D, dat. — dativus, celownik
du. — dualis, liczba podwójna

f., fem. — femininum, rodzaj żeński
fut. — futurum, czas przyszedły
G, gen. — genetivus, dopełniacz
I, instr. — instrumentalis, narzędnik
imper. — imperativus, tryb rozkazujący
imperf. — imperfectum, czas przeszły prosty —
niedokonany
indic. — indicativus, tryb oznajmujący
inf. — infinitivus, bezokolicznik
instr. zob. I, instr.
interi. — interiectio, wykrzyknik
ipf. — imperfektywny, niedokonany (czasownik)
iter. — iterativum, czasownik częstodliwy
L., loc. — locativus, miejscownik
m., masc. — masculinum, rodzaj męski
n., neutr. — neutrum, rodzaj nijaki
N, nom. — nominativus, mianownik
num. — numerale, liczebnik

part. — participium, imiesłów
partic. — particula, partykuła
pass. — passivum, strona bierna
perf. — perfectum, czas przeszły złożony
pl., plur. — pluralis, liczba mnoga
pl.t. — plurale tantum, rzeczownik używany tylko
w liczbie mnogiej
plusquamperf. — plusquamperfectum, czas za-
przeszedły
praep. — praepositio, przyimek
praes. — praesens, czas terażniejszy
praet. — praeteritum, czas przeszły
pron. — pronomen, zaimek
sg., sing. — singularis, liczba pojedyncza
subst. — substantivum, rzeczownik
sup. — supinum
superl. — superlativus, stopień najwyższy
V, voc. — vocativus, wołacz

Nazwy języków

ang. — angielski
brus. — białoruski
bułg. — bułgarski
cs. — cerkiewnosłowiański
czes. — czeski
dłuż. — dolnołużycki
fr., franc. — francuski
głuż. — górnołużycki
goc. — gocki
gr. — grecki
ic. — indoeuropejski
lit. — litewski
łac. — łaciński
luž. — lużycki
mac., maced. — macedoński
nczes. — nowoczeski
niem. — niemiecki
npol. — nowopolski
ogpol. — ogólnopolski
pie. — praindoeuropejski
pol. — polski

pol. — polabski
ps. — prasłowiański
ros. — rosyjski
sch. — serbochorwacki
scs. — staro-cerkiewno-słowiański
sle. — słoweński
słow. — słowiański
słowac. — słowacki
stczes. — staroczeski
stgłuż. — staro-górno-lużycki
sti. — staroindyjski
stir. — staroiranski
lit. — litewski
stlac. — starolaciński
stpol. — staropolski
stprus. — staropruski
strus. — staroruski
stwniem. — staro-wysoko-niemiecki
srlac. — średniolaciński
ukr. — ukraiński
wczps. — wczesnoprasłowiański

Zabytki

Assem. — *Kodeks Assemaniego*
Cl. — *Fragmenty Cloza*
J. — *Ewangelia św. Jana*
Kij. — *Mszal Kijowski*
Łk. — *Ewangelia św. Łukasza*
Mar. — *Kodeks Mariński*
Mk — *Ewangelia św. Marka*

Modl. Syn. — *Modlitewnik Synajski*
Mt. — *Ewangelia św. Mateusza*
Ps. Syn. — *Psalterz Synajski*
Saw. — *Kodeks Sawy*
Supr. — *Kodeks Suprański*
Zogr. — *Kodeks Zografski*

Niektóre znaki graficzne

- * gwizdka, znak dla formy zrekonstruowanej, czyli odtworzonej teoretycznie, przeważnie prasłowiańskiej lub praindoeuropejskiej, np. ps. **gordъ*.
- > znak wskazujący na kierunek zmiany formy starszej na nowszą, np. ps. **gordъ* > scs. *gradъ*, tj. forma starsza (ps.) przeszła w nowszą (scs.).
- < znak wskazujący na odwrotny kierunek zmiany, czyli pochodzenia formy nowszej ze starszej, np. scs. *gradъ* < ps. **gordъ* — forma nowsza (scs.) powstała (pochodzi) z formy starszej (ps.), tzw. łapki, ujmujące znaczenie wyrazu, np. *gradъ* 'miasto, gród' — *gradъ* *z n a c z y* *miasto*, *gród*.
- ǫ znak mieszania się, krzyżowania (tzw. kontaminacji), np.: *a ǫ* 'a miesza się z o'; *rekoms ǫ rěχomъ* 'rekoms miesza się z rěχomъ'.

SPIS TREŚCI

Przedmowa	5
Część pierwsza	
WIADOMOŚCI OGÓLNE O JĘZYKU STARO-CERKIEWNO-SŁOWIAŃSKIM	
§ 1. Z dziejów języka scs., działalność Konstantyna-Cyryla i Metodego	7
§ 2. Pismo i piśmiennictwo scs.	12
§ 3. Język scs. na tle innych języków słowiańskich i indoeuropejskich. Stosunek języka scs. do języka prasłowiańskiego	17
Część druga	
WIADOMOŚCI Z GRAMATYKI I ĆWICZENIA — KONWERSATORIA	
Uwagi wstępne	21
Konwersatorium I	
§ 4. Język staro-cerkiewno-słowiański i jego znaczenie (podsumowanie wiadomości ogólnych)	23
§ 5. Alfabety staro-cerkiewno-słowiańskie	23
§ 6. Wartość głoskowa liter scs., zasady czytania i transkrypcji tekstu cyrylicznego	25
§ 7. Ogólna charakterystyka scs. systemu fonologicznego	28
Ćwiczenie 1	32
Konwersatorium II	
§ 8. Podział słowotwórczy i morfemowy wyrazów	32
§ 9. Odmiana rzeczowników — typy deklinacji	34
§ 10. Odmiana czasowników — typy koniugacji	38
Ćwiczenie 2	42
Konwersatorium III	
§ 11. Zmiany w scs. systemie deklinacji rzeczowników	43
§ 12. Palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych	46
Ćwiczenie 3	52
14 Podstawowe wiadomości...	209

Konwersatorium IV	
§ 13. Odmiana zaimków	54
§ 14. Imperativus	57
Ćwiczenie 4	59
Konwersatorium V	
§ 15. Odmiana i stopniowanie przymiotników	61
§ 16. Zmiany fonetyczne w grupach z j i w grupie <i>kt'</i> (<i>gt'</i>)	65
Ćwiczenie 5	69
Konwersatorium VI	
§ 17. Liczebniki i ich odmiana	70
§ 18. Grupy przestawkowe: <i>ra < or, la < ol, re < er, le < el</i>	73
Ćwiczenie 6	76
Konwersatorium VII	
§ 19. Zmiany w zakresie samogłosek jerowych	77
§ 20. Zgłoskotwórcze <i>r, ř, l, l'</i> — tzw. sonanty	81
§ 21. Imperfectum	83
Ćwiczenie 7	85
Konwersatorium VIII	
§ 22. Aoryst	86
Ćwiczenie 8	90
Konwersatorium IX	
§ 23. Imiesłowy czynne (participia activi)	91
Ćwiczenie 9	94
Konwersatorium X	
§ 24. Imiesłowy bierne (participia passivi)	96
Ćwiczenie 10	98
Konwersatorium XI	
§ 25. Czasownikowe formy złożone (opisowe, peryfrastyczne)	99
Ćwiczenie 11	104
Konwersatorium XII	
§ 26. Czasowniki nieregularne i supletywne	105
§ 27. Części mowy nieodmienne	107
Ćwiczenie 12	110
Konwersatorium XIII	
§ 28. Alternacje wokaliczne	110
§ 29. Alternacje spółgłoskowe	113
§ 30. Różne zmiany w grupach głoskowych	114
Ćwiczenie 13	116

Konwersatorium XIV	
§ 31. Wybrane zagadnienia ze składni (pogłębienie i uzupełnienie wiadomości)	117
Ćwiczenie 14	122

Konwersatorium XV	
Ćwiczenie 15. Powtórzenie wiadomości gramatycznych — pełna analiza językowa tekstu, ogólna charakterystyka — synteza, wnioski	123

Część trzecia

UZUPELNIENIE WIADOMOŚCI Z GRAMATYKI

§ 32. Pochodzenie głosek <i>sca.</i> z <i>ps.</i> i <i>pie.</i> (podsumowanie)	128
§ 33. Syntetyczne ujęcie rozwoju systemu fonologicznego	135
§ 34. Wzory deklinacji rzeczowników	137
§ 35. Wzory deklinacji zaimków	143
§ 36. Wzory deklinacji przymiotników	146
§ 37. Wzory odmian imiesłowów	148
§ 38. Wzory odmian liczebników	150
§ 39. Wzory odmian czasowników (konjugacje)	151
§ 40. Wiadomości uzupełniające o budowie morfemowej i słowotwórczej wyrazów	164

Część czwarta

WYBÓR TEKSTÓW

<i>Kodeks Mariański</i>	168
Tekst równoległy z <i>Kodeksu Mariańskiego</i> i z <i>Kodeksu Zografskiego</i>	170
<i>Kodeks Zografski</i>	171
Tekst równoległy z <i>Kodeksu Assemaniego</i> i z <i>Kodeksu Zografskiego</i>	175
<i>Księga Sawy</i>	176
<i>Psalterz Synajski</i>	176
<i>Modlitevník Synajski</i>	177
<i>Kodeks Supraski</i>	178
Tekst równoległy z <i>Fragmentów Cloza</i> i z <i>Kodeksu Supraskiego</i>	179
<i>Fragmenty Cloza</i>	180
<i>Miszal Kijowski</i>	182
<i>Evangeliarz Ostromira</i> (redukcja staroruska)	182
<i>Żywoty Konstancyi i Metodego</i>	184

Część piąta

Słownik	185
Bibliografia	204
Skróty i znaki	206

UNIWERSYTET WARSZAWSKI
Wydział Lingwistyki Stosowanej
i Filologii Wschodniosłowiańskich
BIBLIOTEKA
02-678 Warszawa, ul. Szturmowa 4

Biblioteka WLSiFW

1059005018

Wydawnictwo Naukowe PWN SA

Wydanie siódme

Arkuszy drukarskich 13,25 + 0,25

Druk ukończono w lipcu 2004 r.

Druk i oprawa: Zakłady Graficzne im. KEN SA

85-067 Bydgoszcz, ul. Jagiellońska 1